



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Johannes Christiansen

FOLKET FORAN BYENS PORTE



En slægtssaga fra grænselandet

FOLKET FORAN BYENS PORTE

FOLKET FORAN BYENS PORTE

*En hjemstavnsfortælling.
af Johannes Christiansen*

FOLKET FORAN BYENS PORTE
© Johannes Christiansen
Bogen er sat hos Syfoma Sats, Svendborg
og trykt hos Narayana Press, Gylling.
Omslag efter stik fra 1791
ISBN 87 87439 81 6

Indhold

- I. Da det blev slut med markfællesskabet
- II. Jakob Iversen, bondesønnen fra Frøslev
- III. Hans Christian Iversen, bonden ved Mosebækdalen
- IV. Arbejderkolonien og teglværket
- V. Elmegården – og krigstiderne
- VI. Freds- og krisetider
- VII. Da tæppet gik ned
- VIII. Det danske bryder frem
- IX. »Blæksprutten«

I. *Da det blev slut med markfællesskabet*

Ved Flensborg Fjords indervig, hvorfra mågerne driver ind i landet, skærer Mosebækdalen sig mod vest. Byvejen og krumvejen, hvor tidligere rejsende, købmænd, pilgrimme, tiggere og fra tid til anden endog konger færdedes, førte fra fjordbyen ud til den gamle Hærvej, også kaldet Oksevejen.

Der var stille på Byvejen denne efterårsaften i 1947. Hanes Iversen, som hørte hjemme på egnen, stod af sin cykel og så ud over den grønne dal. Han nød stilheden, indtil den blev afbrudt af en flok krager. Med tunge vingeslag fløj de tværs over dalen på deres vante rute fra Klucsriss i retning af Bondeskoven. Så længe man kunne huske, havde kragerne haft deres natlige tilholdssted i de høje bøgetræer i udkanten af Bondeskoven.

I hundredvis samledes de her hver aften, og nogle påstod, at hver enkelt krage altid slog sig ned i det samme træ og på den samme gren. Akkurat som i menneskenes samfund indtog de stærkeste altid de bedste pladser i toppen, hvorfra de kunne holde styr på resten af flokken. Det var også dem, der havde glæde af solens sidste stråler, når den gik ned bag Hærvejen i én eneste glød. Men selv om de stærkeste havde sikret sig de bedste pladser, fandtes der en form for demokratisk samfundsorden, for enhver krage, selv den lavest placerede, havde lov at blande sig i det bølgende stemmekor for at udtrykke sin mening, før nattens slør bredte sig over skoven og medførte almindelig tavshed.

Mens mørket faldt på, så Hannes Iversen ud over dalen. Nede i bunden snoede Mosebækken sig som et smalt bånd. Den kom fra den nærliggende mose ved Himmeren. Stærke kræfter havde i en fjern fortid formet landskabet. Netop her gik iskanten under den sidste istid for omkring 10000 år siden. De kæmpemæssige bræer, som var væltet ned fra Skandinavien, var begyndt at slå revner. Smeltevandet blev til brusende strømme, som ikke lod sig standse. Naturkræfterne pløjede de mange dale ud af bunden. Sådan var ikke blot Mosebækdalen blevet til men også Krusådalen og Nyhusdalen, ja selv Flensborg Fjord. Men naturkræfter kan have deres nykker: De to Okseøer blev tilbage midt i Flensborg Fjord. Selv ikke den vildeste fantasi kan forestille sig det grandiose skuespil, som oprulledes, da dette landskab blev til. Hvad istiden efterlod blev til såvel gavn som gene for menneskene. Ved bræ-

ernes endemoræner allejredes det ene sted ler, som siden blev udnyttet i teglproduktion, andre steder sten og grus, som på anden måde var anvendeligt. Men smeltevandsfloderne allejrede også ufrugtbare sandmasser, som lagde sig over store strækninger i et 30–40 meter tykt lag. Den tilsandede jord og den golde hede blev på denne egn til en tyngende belastning for mange kådnere og småbønder, som generation efter generation måtte slide for at kunne overleve.

Det blev alt mørkere. Snart ville nattens slør dække mark og dal. Nogle krager, der var sent på den, fløj forbi med rappe vingeslag. Som Hannes Iversen således stod og grundede, spurgte han sig selv, om fortiden da virkelig blot var noget, der var borte, og en strofe fra Ed-daen faldt ham ind:

Fæ dør, frænder dør,
selv dør man til sidst,
men eftermælet aldrig dør . . .

Ja, sådan var det, tænkte han. Mange ting var ikke døde, og selv om slægtens enkelte individer døde, levede slægten. Dødt var kun det, der blev glemt. For Hannes Iversen var hans oldefar, bondesønnen Jakob Iversen fra Frøslev, ikke glemt og ikke død.

15 år havde Jakob været på søen, før han først blev kromand i fjordbyen og siden overtog Sct. Marie kådstedet, der senere blev til Mosebækgården. Han huskede udmærket sin bedstefar, Hans Krøschan Iversen, og sin oldefar på mødrene side, Jehann Olsen fra Stolkmark, som sled i mange år for at forvandle heden til agerland.

Fortiden var heller ikke død i deres eget sogn. Tvillingehøjene fra bronzealderen ude ved Simondys, som i 1920 for første gang blev skilt fra hinanden ved grænsedragningen, talte om henfarne slægter, og i Krusådalen lå endnu Christian IV's kobber- og messingværk og de små nyboderhuse under skyggefulde lindetræer. Ligesom for 600 år siden skyllede Krusåens klare vand stadig mod den grønne fæstningshøj ved Krumvejen. Våben og værktøj af flint fortalte om oldtiden, og den gamle skole i landsbyen fortalte om forholdene for blot 200 år siden. Nej, fortiden var ikke død.

Det var sent og mørkt, da Hannes Iversen den aften nåede hjem til kone og børn, der havde ventet på ham.

For Hannes Iversen var fortiden blevet levende, da han kort efter kri-

gen begyndte at fordybe sig i Calle Petersens familiekrønike og i spændende dokumenter, som fortalte om tiden for 200 år siden. 20 boelsmænd og nogle kådnere levede dengang i landsbyen. Da kådnerne kom til, havde de selvbevidste bønder, der betegnede sig som landsbyens herrer, allerede lagt store arealer under plov, og kådnerne var henvist til heden på begge sider af Mosebækdalen. De havde slidt og slæbt, men da de ikke kunne betale skatterne, var kådstederne gået over på kongens eller kirkens hænder. De blev fæstekådnere og var hvert år pligtige at yde fæstepenge til amtmanden på Duborg Slot. Omkring 1780 var der seks fæstekådnere, der med nød og næppe klarede sig.

Bønderne i landsbyen havde i generationer været fælles om jorden og arbejdet, og det var de tilfredse med. Hvert andet år valgte de to oldermænd, som udøvede alle vigtige funktioner i det fasttømrede fællesskab. De havde hyrder og en markvogter. Hver morgen kom hyrderne drivende gennem landsbyen, og når de tudede i hornet, var det om at slippe dyrene løs. De kendte vejen, og når de vendte hjem ved aftenstid drejede køer og får af sig selv ind til den gård, de hørte til. Kunne det være bedre? Siden de første bønder begyndte kampen mod skoven, var der gået næsten tusind år. Kampen havde kostet sved og tårer, men bønderne var seje. Øst for Hærvejen lå nu deres plovland. Mod vest bredte hede, mose og kratskov sig. Derude levede hyrderne, og landsbyens folk gravede tørv og slog lyng, som var uhyre anvendelig. I strenge vintre som foder til kvæget, når andet var brugt op. Under bageovnen, til fejekoste og til at strø under kvæget eller lægge i bunden af sengene.

Fred og ufred skiftede. Det var ikke altid godt med Hærvejen så tæt på. I tidens løb var det flere gange hændt, at landsbyens beboere havde været nødt til at flygte ud i moserne. Men de havde overlevet, fordi de havde holdt sammen – i krig og i fred. Plovlandet blev hvert år opdelt på ny, og hver boelsmand fik sin stribe. De to oldermænd bestemte, hvornår der skulle pløjes, sås og høstes. De mæglede, når der opstod strid, de fastsatte bønderne, førte landsbyens regnskab, kontrollerede markvogterne og hyrderne, og landsbyens tyr og orne stod hos dem. Sådan havde det været, så længe nogen kunne huske, og det kunne næppe være anderledes.

For nogle år siden havde kongen udstedt en ny lov. Hvad der havde været skik og brug i århundreder, skulle nu være anderledes. Enhver skulle klare sit eget. Han skulle helt på egen hånd træffe beslutninger,

der før havde været fælles. Hvornår der skulle pløjes, hvornår der skulle sås, og hvornår der skulle høstes. For de fleste forekom det at være en kolossal omvæltning.

Bønderne skulle selv afgøre sagen, men regeringens holdning var ikke til at tage fejl af. Jorden skulle udskiftes, og i året 1770 havde øvrigheden da også fået kongens undersætter i Flensborg til at opdele hele bymarken, som før den tid ligeledes havde tjent som fællesgræsning.

Men byens folk kunne sagtens se stort på den slags ting. De havde altid tjent godt ved handel, søfart og håndværk. For dem var bymarken uinteressant, og det var dem ligegyldigt, om den var opdelt, eller om der stadig var markfællesskab. De fleste boelsmænd i landsbyen ville helst holde fast ved det gamle. Nogle unge var imidlertid af modsat mening, og en af de første dage i april 1772 opstod der åben strid. Det huskes endnu. De, der gerne så en ny jordfordeling gennemført, gik i offensiven. Efter de fleste bønders mening var lederne for dem, der ønskede en ændring, Calle Petersen og Jørn Schmidt, stridbare og blot ude på at skabe ufred. Men de havde argumenterne i orden. Var det ikke godt, måske, at de i fremtiden ikke mere behøvede vente med at pløje, så og høste, indtil de to oldermænd kom i gang? Selv havde de i hvert fald ikke glemt, at høet på deres enge nede ved skoven var rådnet sidste sommer, blot fordi oldermænden først vågnede, da uvejret var over dem. Næ, det ville være en ubetinget fordel, når hver boelsmand selv kunne afgøre, hvornår det var tid at gå i gang; og hvordan han ville udnytte sin jordlod. Hvorfor skulle han ikke have lov til det?

Det havde hidtil været sådan, at hver boelsmand fik et nyt jordstykke hvert år. På den måde kunne man være uheldig at få et stykke, der året før var blevet dårligt passet. Sådan var det gået Calle og Jørn sidste år. Det skulle være slut, de ville ikke mere slide for de dovne.

Der skete ikke mere det år, men næste år opstod igen strid om emnet. Oldermænden Lorentz Samuelsen tog ordet og advarede i stærke vendinger mod, som han sagde, at lytte til falske profeter og ulve i få-reklæder. Han talte for orden og fællesskab og blev bravt sekunderet af helgårdsbonden Claus Otzen. Otzen forsøgte sin vane tro at glatte ud, men tabte jævnlige, ligeledes vanen tro, tråden. Hen under midnat gjorde Lorentz Samuelsen et sidste forsøg på at bringe de unge til fornuft og greb til malende sprog.

– Det ville interessere mig, sagde han henvendt til Calle og Jørn, hvad I gør, når I kører hen ad den sandede Oksevej. Kører I ikke i det gamle spor? Der, hvor man kommer bedst frem, fordi sporet er gam-

melt og prøvet. Lige så naturligt er det for os at fortsætte på samme måde, som vi er vant til. Det duer ikke, når hver enkelt er overladt til sig selv.

Nærmere en løsning kom man dog ikke den aften heller, for de unge var ikke til sinds at fortsætte i det samme spor længere. De ville ikke vente på oldermændene. De syntes ikke om den nuværende ordning. For dem drejede kampen sig om at blive en fri bonde. I den følgende tid taltes der meget om emnet, når folk mødtes, men enden på det hele blev, at ungdommen vandt.

Nu kunne den kongelige landmåler, Jens Lorentzen, gå i gang med opmålingen og med at forhandle med bønderne om opdelingen. Der gik nogle år, før alt var i orden, og jordebogen kunne afsluttes. Og så gik der endda længere tid, for i skyndingen havde man »glemt« kådnerne i landsbyens udkant, som blev tvunget til at søge og få deres ret hos dommerne i Gottorp.

Kådnerne på begge sider af Mosebækdalen blev ikke indblandet i denne strid. De havde deres fæstebrev fra kongen eller kirken. Selv ejede de intet, og sådan fortsatte det. For disse kådner kom det nye på anden måde.

Den rige købmand, rådsherre og hospitalsforstander Christian Rønnenkamp fra Flensborg havde i lang tid drømt om at bygge en herregård uden for byen. Som rådsherre vidste han, at ting tager tid, og at det betaler sig at tage fat efter en nøje fastlagt plan. Derfor startede han i 1780 med at opkøbe de kongelige fiskedamme på begge sider af Krumvejen. De var o. 1400 anlagt af de samme munke, der havde bygget Sct. Anna-kapellet, opkaldt efter jomfru Marias moder. I forbindelse med reformationen var munkene blevet fordrevet, og fiskedammene var overgået i kongens eje. I 1776 havde Christian VII overladt dem til købmand Jakob Kall fra Flensborg, og den 14. april 1780 overgik fiskedammene på Christian Rønnenkamps hænder. Han fandt, det var en god begyndelse. Nu var det bare med at købe jord op i Klues, og en skønne dag ville han kunne sidde på sin herregård og nyde udsigten over den blanke fjord.

Den 24. juli 1784 afsluttedes næste kontrakt på amtsstuen. For 1800 rigsdaler blev rådsherren ejer af Chr. Niensens fæstekådsted i Klues. Indbefattet var, som ved de følgende køb, alt levende og dødt tilbehør. Det følgende år overtog rådsherren yderligere to kådsteder. Det gik planmæssigt med etableringen af herregården.

Slægten Rønnenkamp tilhørte fjordbyens patricierfamilier. Sådan

havde det imidlertid ikke altid været. Hans farfar kom efter sigende fra Livland. Som nålesmed var han kommet til byen, men dette i øvrigt anstændige håndværk gav på ingen måde adgang til byens fornemme kredse. Enhver havde at forblive i sin bås. Men for Christian Rønnenkamp så det noget anderledes ud. Som købmand havde han i den florissante tid tjent sig hovedrig, var blevet rådsherre og hospitalsforstander, og hvad hans familienavn ikke havde magtet, det kunne hans penge. Dørene i byens fornemste huse stod pludselig på vid gab. Om hans anseelse vidnede ikke mindst, at Mariekirkens patroni 1782 var gået med til at bygge en kirkestol i det nordvestlige kapel til hans og hustruens private brug på livstid.

Men også rige kan have kors at bære. For rådsherren derved, at hans smukke datter Anna Maria var blevet forelsket i en ganske almindelig sømand med det simple navn Kaul. Det harmonerede på ingen måde med rådsherrens planer. Han opfordrede indtrængende sin datter til at lade sømanden sejle sin egen sø, men da hun ikke var til sinds at følge opfordringen, måtte Rønnenkamp lade indføje i sit testamente, at Anna Maria ikke skulle arve, medmindre hun, hvad sømanden angik, kom på bedre tanker. Det gjorde hun. I stedet for sømanden tog hun borgmesteren, Dr. Johann Jakob Thor Stratén, til ægtefælle. Dermed tegnede fremtiden sig helt klar for Rønnenkamp. Hans datter var nu indenfor i de fornemme kredse, han ejede de kongelige fiskedamme og havde penge nok, og, nok så vigtigt, tiden arbejdede for ham. Når tiden var inde, ville han købe de sidste par kådsteder på dalens nordside og gå i gang med at bygge herregården, som ville kaste endnu mere glans over hans navn. Gården skulle ligge ved Krumvejen, på samme sted som munkene for næsten 400 år siden havde bygget valfartskapellet. Der skulle ikke spares på noget. Fremfor alt skulle der være en herskabelig park med et lysthus, hvorfra han kunne nyde udsigten over dalen og fjorden, ad hvilken den første Rønnenkamp var kommet til byen. Meget var lykkedes for ham i livet, men dette ønske opfyldtes ikke. Døden indhentede ham forinden.

Rådsherrens søn, premierløjtnant Hans Christian Rønnenkamp, fortsatte i faderens forspor. Også han opkøbte jord på nordsiden af Mosebækdalen. Snart begyndtes byggeriet, og i 1806 kunne de store initialer af jern mures fast på den kæmpemæssige lades vestgavl: H C R 1 8 0 6. Det blev en stelig herregård med en portal, der førte op til en hovedbygning med 13 værelser, prægtige staldbygninger, og en herskabelig park med et fornemt lysthus. Kort sagt: alt, hvad Christian Rønnenkamp havde drømt om, før døden tog ham.

Kådnerne på Mosebækdalens nordside var forsvundet. De seks på sydsiden fortsatte deres kamp mod lyngheden. En dal udgjorde vel altid en art skillelinje, men efter at herregården var rejst på nordsiden, var det som to verdener over for hinanden. Det skyldtes ikke alene dalen eller standsforskellen mellem kådner og herremand, men i lige så høj grad den omstændighed, at godsejeren så det som en forpligtelse at rette blikket mod fjorden og byen, hvor slægten havde høstet rigdom og anseelse. To ting, der har det med at hænge nøje sammen.

Da markfællesskabet ophævedes, skete der flere forandringer. Det gjaldt også for borgerne i fjordbyen. Naturen var blevet moderne; i tænkning, kunst og litteratur og også i borgerskabet. Om søndagen spadserede man ud til Frueskoven eller i de store skove ude ved fjorden. De velhavende foretrak dog at køre ud på landet. Det vakte nogen opsigt, når de kom kørende ad Oksevejen eller Krumvejen og forbi Rønnenkamps herregård. På bukken en alvorligt udseende kusk i livré. I vognen hans husbond venligt nikkende i forbifarten.

Til disse fornemme, kørende borgere hørte den rige Josias Thor Straten, der ved giftermålet mellem Anna Maria Rønnenkamp og Johann Jakob Thor Straten var blevet beslægtet med den ansete Rønnenkampfamilie. For tre årtier siden havde Josias Thor Straten overtaget det store kobberværk i Krusådalen, der var blevet oprettet af Christian IV. Thor Straten havde ry for at være en foretagsom mand. Hammerværket var blevet til et valseværk og den største industrivirksomhed i Helstaten. I krigstider var værket flere gange blevet forvandlet til en ruinhob, men hver gang igen bygget op. For øjeblikket gik det godt for kobbermøllen. Det kongelige admiralitet havde afgivet store ordrer, for den danske flåde skulle udbygges. Hvad årsagen til dette end kunne være. Foreløbig nærrede ejeren, Josias Thor Straten ingen bekymringer. Bare alle hjul var i gang, så ordnede resten sig nok. Han hilste værdigt til en arbejder, der havde taget huen af og bukkede. Kusken i livré hilste ikke, men hans ansigt efterlod ingen i tvivl om, at han følte sig hævet over den hilsende arbejder.

II. *Jakob Iversen, bondesønnen fra Frøslev*

I nabosamfundet Frøslev vest for Oksevejen havde bønderne også haft svært ved at enes om jordopdelingen, selv om bølgerne ikke var gået slet så højt. Her fødtes i 1798 bondesønnen Jakob Iversen. Hans forældre ejede en helgård i Frøslev. Med de øvrige gårde havde den det til fælles, at den ved udskiftningen overvejende bestod af mose- og hede-land.

Da Jakob blev født, var han så svag, at han måtte hjemmedøbes, men han kom sig ret hurtigt. Der skulle gå endnu nogle årtier, før Jakob Iversen og hans slægt kom til at leve på Mosebækdalens sydside, lige over for den store herregård. Foreløbig levede Jakob sin barndom, så at sige midt på lyngheden. Med skolegang blev det ikke til så meget. Indstillingen hos øvrigheden syntes at være, at blot man lærte at læse godt nok til at kunne klare katekismen, så var alt i orden.

Det var en omskiftelig periode, disse år efter 1800. Først syv fede, hvor der ude i Europa nok var krig, men hvor Danmark holdt sig udenfor, og hvor de driftige købmænd i fjordbyen oplevede en fremgangsrig tid. Med op mod 300 skibe kunne byen rose sig af at have landets største handelsflåde næst efter København. Der fandtes 150 brænderier, og et år sendte man 40.000 ankre brændevin alene til Norge.

Men idyllen fik ende. Englænderne overfaldt landet og bombede hovedstaden. Flåden tog de med, da de drog af, men værst var det, at man nu var i krig med England. I havnen var alt fuldstændig forandret. Skibene kunne ikke løbe ud, alt lå stille. Selv det at besejle de danske øer var risikabelt, for det var de engelske kapere, der beherskede de danske farvande.

Værre endnu blev det, da Danmark i 1808 også kom i krig med Sverige. Det gik rask nedad bakke, og i 1813 kom så statsbankerotten. Mange blev hårdt ramt, og også slægten Rønnenkamp måtte bløde. Med herregården gik det nogenlunde, men det tærede på formuen. Bekendtskabet med de fornemme familier blev kostbart. Mange af dem havde stiftet gæld hos Rønnenkamp, og det endte med store tab.

Da freden blev sluttet i Kiel i 1814, havde byen mistet halvdelen af sine skibe og sin bedste handelspartner, for Danmark måtte afstå Norge til Sverige.

Jakob Iversen var 16 år og hjalp som sin ældre bror til på gården. En af de ting, Jakob helst deltog i, var tørvekørslen til faste kunder i fjord-

byen. Hans far havde den vane, når turen var slut, at gå en tur på havnen for at betragte de mange skibe og det myldrende liv. Til sidst kiggede de gerne ind på en af de mange små kroer og fik sig en kop kaffe til den madbragte madpakke. Så kom faderen gerne i snak med nogle af søfolkene over et par punche, og Jakob lyttede ivrigt til søfolkenes beretninger. Det hele forekom ham eventyrligt, og indtrykkene rumlede rundt i hovedet på ham hele vejen hjem. Tænk at være med på et af disse store, smukke skibe, når det for fulde sejl stod ud af fjorden. I tankerne så han sig selv stå ved roret på et af dem, når det krydsede Atlanten.

Bondesønnen Jakob Iversen drømte om at blive sømand. Det var ikke, fordi han ikke kunne lide at gå bag ploven eller ikke brød sig om det stille liv derhjemme. Ingen kunne føle sig lykkeligere end han, når han efter endt arbejde vandrede hjemad over den blomstrende hede, hvor gyvelen blomstrede, og hvor den fredfyldte stilhed kun af og til blev brudt af en vibes lyse skrig eller en lærkes jublende trille højt i det blå. Men ind imellem havde han det svært med sig selv. Han kunne føle sig så urolig, så fyldt af længsel efter det ukendte. Men så igen. Var det ikke her, han hørte til? Her havde hans slægt levet i generationer, i gode såvel som i dårlige tider, og her var også hans plads. Men svært var det, og han svajede som et siv for vinden.

Men så traf Jakob afgørelsen. Han ville ikke risikere at ende som en, der aldrig fik prøvet, aldrig kom afsted, og derefter gik resten af livet med fornemmelsen af, at noget var forsømt og uigenkaldeligt for sent. Han besluttede sig for at stikke til søs i nogle få år og så gå i land igen. Hvorfor skulle en bonde ikke en overgang kunne være sømand? Hvorfor skulle han ikke kunne rejse ud, se fjerne steder, opleve fremmede skikke, tjene gode penge og bagefter vende tilbage og stifte et hjem?

En af de sidste dage i oktober 1817 havde Jakob og hans far igen afleveret et læs tørv. Som sædvanlig var det også blevet til en tur på havnen og en god sludder med nogle søfolk. Nu var de på vej hjem, og Jakob sad tavs. Det nyttede ikke noget, han måtte til det.

– Far, sagde han, jeg vil være sømand.

Faderen sad tavs lidt, ligesom for at sunde sig, men talte så imod sin søn. Om han nu var blevet skør? For han var vel nok klar over, at sømandsliv var for rodløse mennesker, der ikke duede til noget andet? Om han virkelig bildte sig ind, at de fjollede historier, de hørte fra de gamle søulke, var sande? Vist var de ej! Færdig! Faderen slog energisk smæld med pisken, og i rask trav kørte de i tavshed hjem. For faderen var emnet udtømt, men for sønnen kun for denne gang.

Allerede næste dag ved aftenmaden begyndte han igen. Moderen blev fortvivlet, græd og prøvede at få ham til at ombestemme sig.

– Der kan du selv se, sagde hun til faderen, hvad det fører til at slæbe ham med ned til havnen, som du har gjort.

Jakob prøvede at trøste sin mor. Det var jo kun for nogle år, indvendte han. Han ville bare gerne se lidt af verden, mens han var ung. Tjene nogle penge og bagefter købe sig en lille gård i Frøslev. I det samme kom tjenestepigen ind i stuen, og der blev ikke talt mere om sagen.

Men glemt sagen havde Jakob ikke, og en skønne dag vendte han over for sin far tilbage til sagen. Nu måtte de så sige, hvad de ville, for til søs ville han – og helst på en hvalfanger. Denne gang forsøgte hans far ikke at tale ham fra det men konstaterede blot, at unge mennesker kan være lige så stædige og besværlige som unge heste, og når Jakob en dag blev ked af søen, så vidste han, at der altid stod en plov og ventede på ham herhjemme.

Jakob fik hyre på en hvalfanger. En frostklar februar morgen kørte faderen ham til havnen, hvor barken Flora lå ved bolværket. Tidligere havde den sejlet på kolonierne i Vestindien men var nu bygget om til hvalfangst i de arktiske farvande. Jakob og hans far tog afsked, og for dem begge var det et tungt øjeblik. Jakob meldte sig hos styrmanden, der mønstrede ham indgående og fastslog, at det jo ikke var ofte at en fyr fra hedeegnen fik hyre på en hvalfanger. Nu kunne han bring sine ting nedenunder og så i øvrigt straks tage fat. Som han kunne se, var de ved at laste skibet.

Det var en broget flok, der udgjorde mandskabet. Kaptajn, styrmand, bådsmand, fire harpunerer og 30 matroser foruden nogle håndværkere. De fleste var fra Flensborg.

Før de stak til søs, fik Jakob forklaret, at han skulle assistere kokken i kabyssen, og det var meningen, at han snarest muligt skulle afløse ham.

Det var et barsk liv ombord, og de romantiske drømme begyndte snart at blegne. Hvad der ikke blegnede, var muligheden for at tjene penge. Det holdt stik, og det var drivkraften for langt de fleste af de forhyrede søfolk. Før skibet havde rundet Skagen, var besætningen i gang med at øve, hvad der senere skulle ske. De blev fordelt på fire chalupper, og i roligt vejr blev de firet udenbords for at indøve de enkelte manøvrer. De passerede Jan Mayen og fortsatte ud i Grønlandshavet. Nu sad der altid en matros i udkikken og spejdede efter hval og sæl. Ved 67° nordlig bredde nåede de iskanten. Nu satte det ofte ind

med snefog og tåge, hvalfangernes værste fjende. Det solidt byggede skib havde besvær med at bane sig vej gennem ismasserne, men det gik. Da det første isbjerg drev forbi, stod Jakob ved rælingen og tænkte ved sig selv, at dette alligevel var noget af det, han havde drømt om, når han derhjemme vandrede over Frøslev hede.

Fangsten var begyndt, og fra tid til anden lød der råb fra udkiggen. Så styrtede besætningen til chalupperne. Det var en stor oplevelse, da de fik ram på den første hval. Også sæler blev der fanget. De lå ofte i store flokke på isen, og det kom så an på at afskære dem vejen til vandet. De blev dræbt på isen, straks flået og derefter sejlet ud til skibet.

De havde held med sig på dette togt. Det blev til 1100 sæler og to store hvaler. Ind imellem forekom det Jakob at være et grusomt håndværk, men det gav et godt udbytte. Da de for anden gang fik ram på en hval, fik mandskabet serveret gule ærter og flæsk. Det var kærkommen afveksling, og de faldt som glubske ulve over maden. Ligesom ved den første hval, fik de også denne gang en cigar og et glas rom, og kaptajnen læste en takkebøn og bibelteksten om Jonas og hvalen. Det gjaldt om at fejre, hvad der kunne fejres, for det var ikke noget ufarligt liv. Satte det under fangsten ind med snefog eller tåge kunne en chalup let blive væk. Det skete ikke, men flere af besætningen pådrog sig forfrysninger. Selv en ulykke med dødelig udgang slap de ikke for, for en dag styrtede en ung matros i det oprørte hav, uden at de øvrige havde mulighed for at redde ham.

Jakob Iversen kom godt hjem. Han havde tjent gode penge, og nu var det ham, der havde noget at berette. Nogle måneder efter var han afsted igen, atter på hvalfangst, og denne gang ikke i kabyssen men som en af mandskabet på en chalup.

Der kom flere sådanne togter. Ind imellem togterne var Jakob hjemme og hjalp til på gården. Efter nogle år på denne måde tog han hyre på et skib, der gik i langfart på St. Thomas og St. Croix. Han skiftede hyre flere gange og kom efterhånden så vidt omkring, at der snart ikke var mange af de kendte anløbssteder i verden, han ikke havde været på. Når han ind imellem kom hjem, faldt mangel smuk piges øjne på den stærke, solbrunede sømand. Nogle af dem havde gerne knyttet deres liv til hans. Selv tænkte han, at som sømand, der næsten aldrig var hjemme, var det utænkeligt at have en kone.

Det ene år gik efter det andet. Man skrev 1833, og Jakob, som efterhånden havde sejlet i 15 år, var blevet 35. En gang, han var hjemme, mødte han Anne Autzen. Hun var født i Bov og opvokset hos familien

Ruwald i Nyhus. Jakob Sømand, som mange kaldte ham på Frøslev-egnen, blev forelsket, og med en gang mistede havet sin tiltrækningskraft. Én tur mere blev det til, så var det slut for altid. De blev gift i Nyhus, hvor også brylluppet blev holdt, men en gård var det ikke til at opdrive på egnen, selv om han havde sparet en del penge op. Så fattede Jakob og hans unge kone en beslutning, der overraskede de fleste. De købte en lille kro med landhandel beliggende på Flensborgs Søndre Hulvej. Fra gammel tid kørte bønderne fra Angel her forbi, når de skulle til torvs. Her mødtes de, hørte nyt andre steder fra, og glemte for en stund deres bekymringer efter nogle punche. Bagefter var der nogle, der i virkeligheden syntes, det var en god idé at sælge deres varer til kromanden i stedet for at skulle køre helt ind til torvet. De syntes om ham. Han var berejst, men samtidig kendte han også noget til deres dagligdag. På kroen kom der også søfolk, og lige meget om det var matroser eller bønder, holdt de af at høre kromanden berette fra sine mange rejser rundt om i verden.

Jakob og Anne klarede sig godt på kroen. Den 4. marts 1837 fik de en dreng, Hans Christian. Nogle få år efter gik det op for Jakob, at han ikke i længden kunne udholde livet i byen. Han var vokset op i en fredelig landsby i pagt med naturen, og selv om udlængsel havde drevet ham langt fra hans barndomshjem og til Sjerne lande, så flød der nu engang bondeblod i hans årer. Han længtes efter at gå bag ploven på egne marker.

En dag hørte Anne tilfældigt, at fæsteren på Sct. Marie kirkes fæstegård syd for Mosebækdalen var afgået ved døden. De kiggede på gården og syntes måske nok, at den virkede lidt forsømt. Fæsteren havde været syg i lang tid, og nu da han var død, stod enken tilbage med fire børn. Da Jakob og Anne imidlertid syntes godt om gården, blandt andet fordi de fra den ikke ville få så langt til familien i Nyhus og Frøslev, satte de sig i forbindelse med præsten, og den 17. december 1839 kunne advokat Falkenskiold i Flensborg udstede fæstebrevet, der bekræftede, at fæstepengene på tre rigsbankdaler var betalt, og at Jakob nu var den nye fæster på gården.

Så fik Jakob atter en plov i sine stærke hænder, og ægtefællerne var straks klar over, at nu havde han fundet tilbage til det, han helst ville. Nederst mod Byvejen var der en del lynchede. Den skulle blive til agerjord, og Jakob gik straks i gang. Når han i den følgende tid gik efter ploven med lange skridt, kunne han af og til kigge lykkelig op på lærkerne, der som små hvirvlende prikker stod nærmest stille højt oppe på himlen. Han var endelig hjemme.

Der var smukt omkring gården. På nordsiden gik lyngheden fra Byvejen helt op til huset. Det var smukt, når lyngen og gyvelen stod i blomst, og når rødviolette klokker ringede sommeren ind.

I begyndelsen, når Jakob havde ærinde til byen, tog han en afstikker ned på havnen, som i sin tid hans far og han selv havde gjort, men efter nogen tid holdt han op med det. Han syntes ikke, han havde tid til overs til den slags mere. Men på Højmarken gik han engang imellem op. En af de første dage i marts, hen under aften, stod han og kiggede ud over byen og fjorden. Ikke langt derfra lå de kongelige fiskedamme og herregården, som tilhørte advokat Rønnenkamp. Dennes far, Hans Christian Nielsen Rønnenkamp, var afgået ved døden for få år siden. Han havde været premierløjtnant i den danske hær og medlem af den slesvigske stænderforsamling. Han blev regnet for noget på egnen. Ofte kom bønder fra Angel for at rådføre sig med deres delegerede.

Herregårdens nuværende ejer boede imidlertid ikke der men på Søndertorvet i fjordbyen. Herregården var bortforpagtet til hans svoger Fritz Kaiser. Rønnenkamps far havde været en god bonde, men advokat Rønnenkamps hu stod ikke i samme grad til jorden. Han var blevet gift med den smukke Brigitte Friederici, datter af en velhavende handelsmand. Således fandt de rige nok engang sammen.

Jakob stod i dybe tanker og så ud over dalen. Han kunne stadig blive grebet af uro og længsel efter fremmede egne, men så tog han en tur til byen, fik sig en sludder på havnen og vendte så hjem til gården, endnu mere forvisset om, at her hørte han til og her ville han blive.

Der opstod i disse år røre om tilhørsforholdet til Danmark. Uwe Jens Lornsen talte Augustenborgernes sag og arbejdede ihærdigt for at løsrive hertugdømmerne fra Danmark. Også advokat Rønnenkamp gik ind for denne løsrivelse, til manges undren.

Bønderne ved Oksevejen og i Mosebækdalen berørtes ikke af disse strømninger. De talte og følte sig som danske. For ikke så mange år siden var de i kraft af udskiftningen blevet mere individualistiske end før. De havde indhegnet og forbedret deres jord og havde i sejt kamp med lyngheden indvundet mere agerjord og forøget kvægbestanden. Men skiftet nationalt sindelag havde de ikke. De var som altid tilforn danske i bund og grund.

I fem år havde Jakob og Anne nu boet på Mosebækgården. I 1845 kunne de gå i gang med at rive de gamle bygninger ned og bygge nye. Så ofte Jakob kunne afse tid til det, tog han selv fat. Han kørte sten fra et nærliggende teglværk, Katrinegård, huggede det tunge tømmer til,

var murerhåndlanger og tog ind imellem også murskeen i egen hånd. Lidt over et år gik der, så kunne de indviø den så godt som nye gård.

Det var en stor dag, da Jakob og Anne en af de sidste dage i 1846 kunne indbyde familie, naboer, nogle bønder fra landsbyen og præsten fra Hanved, Samuelsen, til fest. Det begyndte allerede om eftermiddagen med kaffe og mange slags kager. Derefter var de gået en runde på gården for at bese det hele, og alle havde rosende ord til værtsparret. Om aftenen serveredes det helt store måltid: Rødvinsuppe med rosiner, flæskesteg, oksesteg, grøntsager og rødkål og til sidst syltede pærer og jordbær. Efter maden røg mandfolkene tobak, punchebollerne kom på bordet, og snakken gik livligt blandt de mange gæster.

Igen måtte man tale beundrende om byggeriet. Og flot var det da også blevet. Grundmur af granit. En stor tværlo skilte beboelsen fra ko- og hestestalden, og for at skaffe plads til kalve, får, svin og sjerkræ havde de måttet bygge en længe vinkelret på kostalden.

Og i beboelsen kunne de glæde sig over gode rummelige stuer og glimrende køkkenforhold. Fra stuerne kunne de se ud over haven og over til Katrinegård, det store teglværk. På gårdens vestlige gavl var store smedejernsinitialer placeret: J I 1 8 4 6. Sådan noget fandtes ellers kun på herregården.

På Mosebækgårdens sydside lå den store hedelyk. Den gik helt op til teglværket, som en af byens borgere havde bygget for næsten hundrede år siden. På værket lavedes almindelige teglsten. Værkets midtpunkt var den store højovn med den knejsende skorsten. Teglværks-ejer Breitensteins store villa vidnede om hans sociale og selskabelige stilling i samfundet. Selv en uhildet iagttagelse kunne meget godt få det indtryk, at de seks teglarbejderhuse, der var placeret ude ved vejen og i nogen afstand fra Breitensteins villa, dukkede sig, som om de følte sig en kende utilpas ved det fornemme selskab. Her boede de lokale teglværksarbejdere, der sled på værket side om side med de mange vandrearbejdere fra Lippe, der lå langt nede i Tyskland mellem Teutoburger Wald og Weserbergland.

Mellem brændeovnen, den høje skorsten, tørreladerne og de små arbejderhuse lå et større hus med små vinduer. I al sin tristhed lignede det en kostald. Her hørte »lipperne« – sådan blev de kaldt – hjemme. Der var ét stort køkken til fælles madlavning og en spisesal med råttilhuggede borde og bænke. Den resterende plads i huset var opdelt i små rum ved hjælp af skillevægge, som dog kun var ført halvvejs op til loftet. Hvert af disse rum udgjorde en »lippe«s hjem, mens han arbej-

dede på teglværket. Der fandtes hverken stol eller bord, kun en halm-sæk og nogle gamle tæpper. De ejendele, de måtte have medbragt hjemmefra, blev ofte i ranslen, der om natten tjente som hovedpude.

En eftermiddag da Jakob pløjede på marken, mødte han teglmester Brockhage, der spurgte, om Jakob havde travlt i denne tid. Jo, det havde han da, men hvorfor spurgte han?

Teglmesteren vidste, at Jakob havde to stærke heste, og han ville foreslå Jakob, at han kunne få arbejde med at køre teglsten til byggepladserne. Ganske vist havde de i forvejen en aftale med et par andre vognmænd, men der var særlig travlt i denne tid, så de kunne godt bruge endnu en til at køre.

Sådan gik det til, at Jakob begyndte at køre tegl for værket. Også i de efterfølgende generationer skulle denne forbindelse mellem Mosebækgården og teglværket Katrinegård blive opretholdt. For andre ting fulgte efter. Jakob havde i sin tid forpligtet sig til at bygge en bageovn for at kunne holde enken Catharine Jürgensen med brød. Ovnens kapacitet gjorde, at han også snart kom til at forsyne teglværksarbejderne med rugbrød. Også mælk fik de dagligt fra Mosebækgården.

En mand, Jakob ofte faldt i snak med, når han havde ærinde på teglværket, var Heine Bökemeier. For 20 år siden havde han også hørt til »lipperne«, og var som de kommet hertil om foråret og var rejst igen om efteråret. Men så havde han mødt en pige fra egnen og var blevet gift, så nu havde han slået rod på egnen og boede i et af de små arbejderhuse. Han havde siden han første gang kom hertil arbejdet med stort set alle de funktioner, der var i teglværket. Som halvvoksen dreng havde han hjulpet til i køkkenet, senere havde han kørt trillebør på pladsen og i mange år slidt på skrænterne, der vendte ned mod byen. Nu havde han i nogle år arbejdet som brænder. Arbejdet på Katrinegård var hårdt, men man måtte affinde sig med forholdene. Teglværks-ejer Breitenstein og mester Brockhage fastsatte lønnen. Med 20 penning pr. 1000 teglsten skulle man sandelig rubbe neglene for at holde bare en nogenlunde dagløn.

Nej, trækfuglene fra Lippe havde det ikke let. Og i mellemtiden måtte konen sidde alene tilbage i det tyske med bedrift og børn. Jakob tænkte, at det egentlig var et sølle familieliv.

For ham selv var det også ganske krævende både at være bonde og vognmand på Katrinegård. Hverken han eller Anne var helt unge længere. Selv var han 42 og Anne var 52. Men de havde da både karl og pige, og Anne slap derved i det mindste for at hakke roer og kravle på

knæ i marken, når kartoflerne skulle tages op. Men der var nok andet at tage sig til endda.

Ellers var det gået fremad med gården. Et stort stykke af hedejorden var lagt under plov, og foruden et godt spand heste havde de nu ni køer, en tyr, en del ungvæg og nogle kalve, og nogle grise og får havde de da også. Drengen Hans Christian, der efterhånden var blevet ti år, syntes at egne sig godt for landbruget, og intet tydede på at han havde meget af faderens udlængsel i blodet. Det var specielt Anne glad for.

En søndag morgen i marts 1847 var Jakob Iversen gået en tur op til Højmarken. Der var forår i luften. Viberne var kommet, og parrings-tiden var inde. Han betragtede vibernes elskovsleg og tænkte på, at som viberne således sørgede for, at slægten førtes videre, således sørgede også menneskene for, at deres slægt førtes videre. Fra fjorden trak nogle måger ind over land. De var elegante flyvere, men de holdt ikke meget sammen. Ikke nær så meget som for eksempel kragerne, der på en ganske anden måde havde orden i deres samfund. De var netop brudt op fra deres natlige hvileplads i Bondeskoven og fløj nu afsted, mens de spejdede ned mod jorden. Var der mon noget spise-ligt? Vinteren var forbi, og ligesom menneskene var kragerne nu over en vanskelig tid.

Jakob var frisk og udhvilet efter en god nats søvn. Vist var han blevet ældre, men endnu var der mand nok i ham til at kunne være sammen med Anne, som det nu var sket i nat. Hun havde ikke lagt mærke til, at han var stået op og var gået ud, men han havde dog hvisket hende det i øret. Hun havde blot smilet halvt i søvne og var derpå sovet videre. Hun vidste godt, at Jakob holdt af engang imellem at tage sig en tur i fred og eftertænksomhed. En gang, han var blevet længe væk, havde hun fundet ham på Højmarken, hvor han i dybe tanker stod og kiggede ud over byen, havnen og fjorden.

– Er det stadig havet, du tænker på, eller taler du med Gud, når du står herude i så lang tid, spurgte hun. Men hun fik ikke, og forventede ikke, noget svar.

Jakob var imens kommet et godt stykke hen imod Krumvejen. Han standsede, holdt hånden skyggende op ved øjnene og kiggede ud over Mosebækdalen. Langt nede i dalen skimtede han de kongelige fiske-damme. Han kunne kende dem på det grønne sivbælte. Dybt nede lå byen. Om søndagen åndede den fred og idyl. På skibsværftet fik både maskiner og arbejdere lov til at hvile. Det var nok arbejderne, der trængte mest til det efter en anstrengende seks dages arbejdsuge.

Mosebækgården lå tæt op til bygrænsen, og på gården opdagede man hurtigt, når der skete forandringer i byen. I mange generationer havde rådsherrerne nidkært sørget for, at ingen byggede uden for Nørreporten, selv om der til sidst blev så trangt, at det kneb med udvidelsesmuligheder inde i byen. Mange havde fået afslag på at bygge, men så dristede nogle sig til at klage til kongen. Denne gav dem medhold, og dermed startede byggeriet i Nystaden.

Alt dette lå blot cirka ti år tilbage. Først var det gået langsomt, men i løbet af de sidste år var stadig flere huse skudt op på Ramsherreds bymark. Deriblandt var et jernstøberi og to oliemøller. Foreløbig berørtes bønderne ikke synderligt af byggeriet i Nystaden, men engang imellem tænkte Jakob på, om det nu også ville slutte ved Nystaden. Ville byen ikke en skønne dag brede sig yderligere og kravle op ad bakken i retning af gården? Mennesker er uberegnelige, og situationen kunne skifte lige så hurtigt som vejret. Jakob trøstede sig med, at det nok bare var hans fantasi, der endnu engang gik på langfart.

Nu ringede kirkeklokkerne nede i byen og kaldte til kirke. Det var køligt, og Jakob skuttede sig. Vejret var omskifteligt på sådan en forårsdag. Byen, der lige havde været solbeskinnet, forandrede pludselig udseende. Tunge skyer drev fra sydvest ind over byen, og med én gang var kirketårne, skibsværfter og skibsmaster som borte. Hvad der derefter skete, skulle komme til at optage Jakob Iversen resten af hans liv, uden at han dog nogen sinde fandt gådens løsning. Det glemtes heller ikke flere generationer frem.

Mens himlen formørkedes, rejste der sig pludselig en hvirvelvind, der nærmest lignede en skypumpe. Det lavtliggende skydække blev suget opad, så byen og havnen igen kom til syne. Men nu skød lange, ligesom bevægelige arme ud af skydækket, spredtes over byen og pegede mod bymarken. Imens var himlen bag skydækket badet i svovlgule farver. Det lynede i det fjerne, og i en brøkdal af et sekund lå himlen som i et spøgelsesagtigt lys. Nu så Jakob det helt tydeligt. Skydækket lignede en kæmpemæssig blæksprutte, der havde rejst sig over byen og med lynende øjne stirrede mod jorden.

Det lysnede igen, og synet var borte. Jakob strøg sig over øjnene. Var det drøm eller virkelighed?. Han var faldet om i græsset og rystede over hele kroppen. Langsomt kom han på højkant og gik derfra. Vist havde han mange gange hørt søulke berette om kæmpeblæksprutter og andet mystisk, og selv var han ikke fremmed for, at der kunne være mere mellem himmel og jord, end man til daglig drømte om, men dette var uforklarligt.

Da han kom hjem, frøs han og klagede over hovedpine. Anne fik ham gennet i seng, hvor han blev til næste dag. Men han sov skidt den nat. Dagen efter betroede han sig til Anne, men ud over at konstatere at der jo kunne forekomme uforklarlige ting her i livet, kunne hun ikke bidrage til mysteriets opklaring.

Året efter, i 1848, kom krigen. I Paris var der udbrudt revolution den 24. februar, og den bredte sig hurtigt andre steder hen. Fremfor alt i Kiel, men også i Flensborg, fandtes der kræfter, der ivrede for Slesvig-Holstens løsrivelse fra Danmark. Til dem hørte advokat Christian Rønnenkamp, der havde studeret jura i Kiel og Göttingen og var blevet grebet af de revolutionære ideer. Ligesom hans far havde været, var han medlem af stænderforsamlingen i Slesvig. Den 23. marts udbrød revolutionen i Kiel. Prinsen af Nør stod i spidsen for oprøret. Iført dansk generalsuniform overrumplede han fæstningen i Rendsborg og påstod over for de sammenkaldte soldater, at han handlede i den danske konges navn.

Snart forlød det, at tropper var på march sydfra. Den 9. april kom det til et slag ved Bov. Slesvig-holstenerne blev slået, og der blev også kæmpet i Mosebækdalen. Jakob, karlen Jørn Jessen og den elleveårige Hans Christian stod i lang tid på gårdspladsen og lyttede. Da kamparmen kom nærmere, mente Jakob, at det nok var bedst, de sørgede for at komme indenhus. Selv gik han dog med mellemrum ud og lyttede. Fra fjorden greb danske krigsskibe ind i kampen, og det lød uhyggeligt. Efter de første kanonskud blev Jørn Jessen kridhvid i ansigtet.

– Herre Gud, udbrød han, de skyder da vel ikke på mennesker?

– Der sker dem deres ret, sagde Jakob, mens han kiggede ud af døren. Hvad skal det til at gøre oprør mod konge og fædreland?

Der faldt nu også skud nede ved Byejejen. Jørn Jessen, Hans Christian og tjenestepigen var gået ind i stuen, hvor kamplarmen ikke hørtes så tydeligt. Jakob og Anne kiggede ud af køkkenvinduet, og pludselig så de en soldat komme løbende tværs over marken i retning af gården. Han hørte til de flygtende slesvig-holstenerne. Lidt efter trådte han forpustet ind i køkkenet og bad om et glas vand. Mens han drak, spejdede han nervøst ud over markerne. Geværet havde han stillet fra sig. Pludselig dukkede en dansk soldat op nede ved Byejejen. Han var på vej forbi gården i retning af skoven. Blot 50 meter var han fra gården. Til stor forfærdelse for Jakob og Anne greb den slesvig-holstenske soldat sit gevær, åbnede varsomt døren ud til gårdspladsen og tog omhyggeligt sigte. Da skuddet lød, faldt den danske soldat som ramt

af lynet forover på ansigtet og lå stille. Uden et øjeblik tøven smed den slesvig-holstenske soldat geværet fra sig, forsvandt gennem haven og videre over marken i retning af byen.

Oppe i landsbyen blev der også kæmpet. På Calle Petersens gård, som var overtaget af hans søn, holdt en afdeling danske dragoner i den store frugthave, som var omgivet af et højt hegn. Da de blev beskudt, satte de i fuld galop over hegnet og attackerede fjenden. I nogle huse peb kuglerne ind gennem vinduerne. Værst var det gået ud over kroen, hvor der boede tre familier under taget. En kone lå i barselsseng, da huset blev ramt af en kanonkugle. Mirakuløst slap de med forskrækkelsen.

På denne dag fik alle i landsbyen krigen tæt ind på livet. Da slaget var forbi, mødte nogle danske soldater op hos Jakob og bad ham spænde for og hjælpe med at transportere døde og sårede. Jørn Jessen smed noget halm i bunden af vognen, mens Jakob hentede hestene, og så kørte de afsted for at hjælpe.

Da den slesvig-holstenske hær var gået i opløsning, var nogle af soldaterne kun nået til Byvejen og omkring den lidt sydligere liggende markvej mellem teglværket og Bondeskoven. Faldne og sårede lå i vej-kanten og i de tætte hegn. Nogle purunge soldater, vel sagtens studenter, var skrækslagne kravlet ind under nogle tjørnebuske. Af ren og skær angst lod de, som var de livløse. Det var en sørgelig opgave at skulle transportere disse ofre for en meningsløs krig.

– Herre Gud, de skyder da vel ikke på mennesker, havde Jørn Jessen spurgt. Svaret fik han nu.

Men krigen var ikke forbi med dette slag. I den efterfølgende tid hørte de om slagene ved Slesvig, Dybbøl, Eckernførde og Fredericia. Den 2. juli 1850 blev der sluttet fred mellem Danmark og Prøjsen. Så blev der krig igen, og den sluttedes først med det blodige slag på Isted Hede, som endte med dansk sejr.

Krigen medførte problemer for mange mennesker. For advokat Rønnenkamp, ejeren af den store herregård, bestod problemet i, at han aktivt havde deltaget i tilskyndelserne til løsrivelsen fra Danmark. Ja, faktisk havde han været en af de ledende. Mange lokale fandt det vanskeligt at forstå. Hans far, Hans Christian Rønnenkamp, havde altid været loyal over for den danske konge og havde endog været officer i den danske hær. Tre år før sin død var han blevet valgt ind i den slesvigske stænderforsamling. Han havde ved mindst en lejlighed nydt godt af kronens velvilje, og det samme havde sønnen. Et dokument fra

1840 bekræftede, at advokat Rønnenkamp af den danske konge Christian VIII havde fået retten til at udøve jagt i hele området mellem Klues og Nyhus.

Alligevel hørte han til i de kredse, der havde ivret for en løsrivelse, og for ham fik krigens udfald skæbnesvangre følger. Den 1. december 1848 døde hans hustru. Han betragtede det som en straf, og nogle dage efter noterede han i sin dagbog: – Jeg vil helt holde op med politisk arbejde. Fra den dag, jeg begyndte med det, har ulykken været efter mig.

Da der i 1851 blev givet amnesti, omfattede den ikke advokat Rønnenkamp, og han mistede sin ret til at drive advokatvirksomhed. Han havde forinden haft planer om at flygte over Elben eller til Amerika, men nu besluttede han sig til at rejse til Hamburg. Han blev et ensomt og ulykkeligt menneske, henvist til at leve i det fremmede. Imens blev herregården drevet af hans bror Friedrich Wilhelm.

Der fulgte dårlige tider efter krigen, såvel på land som i by. Jakob Iversen sammenlignede tidernes skiften med den bevægelse han fra sin tid på verdenshavene kendte så vel, snart nede i en bølgedal og snart oppe på en bølgetop.

I 1857 var de nede i en bølgedal. Ude i verden så det trist ud, og bønderne klagede over kornpriserne. Atter engang var der blevet stille i fjordbyen, som ellers i snart mange år havde oplevet fremgang og trivsel. Atter engang var man usikker med hensyn til fremtiden.

Jakob nærmede sig efterhånden de 60, og Anne havde allerede for nogle år siden passeret dem. Håret var blevet gråt, men de holdt sig ellers godt. Det var også gået dem godt, for vel havde de måttet slide i det, men resultaterne kunne de se omkring sig. På denne side af Mosebækdalen havde de den største gård. Marker havde de købt til, og det meste af lyngheden havde de i årenes løb fået under plov. Hans Christian var bonde med liv og sjæl. Han kendte ikke som Jakob havde gjort det, til udlængsel. Det lovede godt for gårdens og slægtens fremtid. Nu var han også begyndt at komme senere hjem. Han var fyldt tyve, så det var i og for sig ikke noget at undres over. Han havde mødt en ung pige, som han kunne lide, havde hans mor fået lokket ud af ham. Det var Catarina Petersen fra Gottrupel, landsbyen vest for smeltevandsdalen ved Simondys, der var hans kæreste. Jakob og Anne stod en aften ved køkkenvinduet og så Hans Christian ride rask ned ad elmetræsalleen på fuksen. Han skulle til stævnemøde.

– Naturen kræver sin ret, sagde Jakob smilende, det er forår, og med

de unge er det vel ikke stort anderledes end med viberne over Mosebækdalen.

Når Jakob havde et ærinde i byen, kunne han stadig finde på at tage en smuttur ned på havnen. Så spadserede han langs kajen og fik sig bagefter en snak med søfolk i en eller anden knejpe. Tiden var forbi, hvad angik rejserne til de Vestindiske Øer. På skibsværfterne ombyggede de atter skibe til hvalfangst i de arktiske vande. Efter hans mening havde man ventet alt for længe. Andre nationer var forlængst begyndt at bygge skibe, der var stærkere og langt bedre egnet til sejlads i Ishavet.

Efter nogle år gik det atter fremad for byen og dens opland. Når bønderne kom til byen med deres varer, var det atter nemt for dem at finde købere, og priserne steg. Der var liv i brænderierne, tobaksfabrikkerne og jernstøberierne. På teglværket Katrinegård var der travlhed og kobberværket i Krusådalen havde skiftet ejer. Og således gik som altid livet videre, såvel i byen som uden for dens porte.

III. *Hans Christian Iversen, bonden ved Mosebækdalen*

I oktober 1860 kom Hans Christian Iversen på session. Han blev taget til forstærkning og kunne derfor foreløbig blive på gården. Det var godt, da hans far var op i årene.

To år senere, da Hans Christian var fyldt 25, blev han gift med gårdmandsdatter Catarina Petersen fra nabolandsbyen Gottrupel. Jakob var da 63, og både han og Anne syntes, at brylluppet var en passende anledning til at overdrage gården til de unge. Den 1. december 1862 afsluttedes en »Kjøbe-, Overdragelses- og Aftægtscontract«, hvor aftægtsvilkårene for Jakob og Anne blandt andet lød: »Et fast beløb som håndpenge, årlig levering af to tønder rug til brød, seks skjeeper byg, 56 pund røget flæsk med skinken, 42 pund frisk kød af et ungt slagtekvæg, to tønder sunde spisekartofler, tre snese æg og halvandet pund smør ugentligt«. Desuden fri tospændervogn med »sikker kusk« otte gange om året, dog ikke længere end to mil frem og tilbage. Jakob ville være »godt kørende«, når han og Anne skulle i kirke eller besøge familien.

Kort tid efter flyttede de over i aftægtshuset. Der havde de to mindre stuer med alkove, et lille spisekammer og et køkken med åbent ildsted, hvorfra man kunne se gennem taget lige op i himlen.

I efteråret 1863 forlød det, at Frederik VII lå alvorligt syg på Lyksborg Slot. Så sent som den 23. oktober havde kongen været gæst i Borgerforeningen, hvor han havde festet med dem, som var han deres lige. Han havde talt om den truende situation, og da han og grevinde Danner var brudt op, var den almindelige mening, at sådan en konge fik de aldrig igen. Kongen havde set på udgravningerne ved Nydam og var derefter kørt til Mysunde i åben vogn. Så var han pludselig blevet syg, og man måtte regne med det værste.

Den 15. november 1863 døde kongen. Han gik over i historien som Frederik Folkekær. Den 30. november lå kongeskibet »Slesvig« i Flensborg havn og ventede på den afdøde konge, og den dag kørte Jakob og Anne, ligesom mange andre, ned til havnen for at overvære sørgetogets ankomst til byen. Efter lang ventetid kom sørgetoget, og det var et gribende syn. I spidsen marcherede fodgardister, bagefter kom ligvognen, omgivet af generaler og oberster til hest. Bag vognen fulgte bønderne fra Angel deres konge på hans sidste færd. Sønderjyske bøn-

der bar Frederik Folkekærs lig ned til kongeskibet, og med blottede hoveder stod folkemængden tavs, da skibet gled ud i fjorden. Mange havde en anelse om, at krigen og mørke tider lå forude.

Der blev krig mellem Danmark, Prøjsen og Østrig. Den 1. februar gik de fjendtlige tropper over Ejderen. Ved Dannevirke, den ældgamle grænsevold, stod 41.000 dårligt udrustede danske soldater over for 65.000 veludrustede prøjsere og østrigere, og i den håbløse situation besluttede krigsrådet under generalløjtnant Meza, at Dannevirke skulle opgives. Under tilbagetoget kom det til hårde kampe ved Sankelmark med store tab på begge sider. Den danske hær trak sig tilbage til Dybbøl og forsvarede skanserne i flere måneder mod en stor overmagt.

Kort tid efter kampene ved Oversø søgte en såret dansk soldat tilflugt på Mosebækgården. Under det hastige tilbagetog mod Als havde Hans Christian kørt proviant og krigsmateriel for den danske hær og var kommet dødtræt hjem i morgentimerne. Den sårede soldat fik pleje og hvile på gården, men derefter ønskede han kun hurtigst muligt at komme tilbage til sin trop. Imidlertid var fjenden nu alle vegne, og gode råd var dyre. Hans Christian drøftede sagen med sin far, og han besluttede så at gøre et forsøg på at hjælpe soldaten. Han kunne vel forsyne de frysende prøjsere med et læs halm. Anne og Catarina var betænkelige og frarådede, men han havde taget sin beslutning.

Der blev læsset halm på kassevognen, soldaten blev gemt helt nede i bunden og afsted gik det, På vejen mod nord blev Hans Christian flere gange standset af muntre soldater, men når han forklarede, at han skulle levere halm til militæret, blev han vinket videre. Det begyndte så småt at blive mørkt, og koldt var det oppe på læsset. Nu kunne der ikke være langt til de prøjsiske stillinger, for han mødte flere og flere marcherende kolonner, som gjorde det besværligt for ham at komme igennem. Hans Christian overvejede at dreje ind på en sidevej, så Jørn Petersen, den danske soldat, kunne smutte af vognen og flygte over markerne, men så blev vognen igen standset af en trop soldater. Officeren lyttede mistroisk til forklaringen og gav så to soldater ordre til at undersøge vognen. De gik langs med kassevognen og stak deres bajonetter dybt ind i halmen. Det var heldigt, at Jørn Petersen lå helt nede i bunden. Officeren gav nu tegn til at fortsætte, og det gjorde Hans Christian hellere end gerne. Selv om det var isnende koldt, havde han sved på panden.

Det var blevet mørkt, da han drejede ind på en markvej. Med besvær fik han halet soldaten frem fra kassevognens bund, og i fællesskab læs-

sede de det meste af halmen af for ikke at vække mistanke på tilbagevejen. De trykkede hinanden i hånden, og så forsvandt soldaten i den mørke nat. Jørn Petersen kendte egnen og skulle nok klare sig. Det var sent inden Hans Christian, sulten og dødtræt, nåede hjem til gården.

Der blev kæmpet ved Dybbøl til april 1864, og freden sluttedes om efteråret. Bismarck krævede, at Danmark afstod ikke blot Lauenborg og Holsten, men også det gamle danske land, Slesvig. For første gang i historien kom sønderjyder ind under en tysk stat, som under Prøjsen hyldede militarismen og magtpolitik. Det tegnede ikke godt for fremtiden. Og der fandtes åbenbart ingen ende på krigen, før Bismarck havde realiseret sine ærgerrige stormagtsplaner. I 1870 udbrød der krig mellem Prøjsen og Frankrig, som endte med Det Tyske Riges proklamation på slottet i Versailles. I løbet af syv år havde der nu været tre krige, og i krigen mod Frankrig var der faldet mange danskere for en fremmed sag.

På Mosebækgården gik livet sin gang, og familien blev stadig større. Før krigen, i vinteren 1863, havde Catarina født datteren Anna. To år senere kom Peter til, som en gang skulle overtage gården efter Hans Christian, og i foråret 1868, to år efter krigen mellem prøjserne og deres tidligere forbundsfælle Østrig, fødtes igen en dreng, som blev kaldt Jakob efter Hans Christians far. Christian blev født under den fransk-tyske krig, og i tiden derefter fødte Catarina endnu tre børn, i vinteren 1874 Asmus, fire år senere Nikolaj og endelig, i foråret 1882 en efternøler, Christine.

Med fem drenge og to piger, samt alt det andet arbejde, fik Catarina nok at se til. Jakob og Anne kom heller ikke til at kede sig, og Jakob gjorde sig nyttig, når der var behov for det. Han holdt af at spadsere over markerne for at se til kvæget eller inspicere kornet. Ind imellem gik han også ad den smalle sti til teglværket for at få sig en sludder med teglbrænder Heine Bøkemeier og hans kolleger. Siden den uhyggelige tildragelse med blæksprutten havde Jakob helst holdt sig borte fra Højmarken, og med en vis skyhed undgik han også at nævne det over for Anne.

Flere gange om året kørte Jakob og Anne til Hanved Kirke eller til familien i Frøslev og Gottstrupel, og selv om de med deres »Kjøbe-, Overdragelses- og Aftægtscontract« havde krav på en sikker kusk, fortrak Jakob endnu selv at køre.

– Selv om jeg ikke er helt ung længere, er jeg vel mandfolk nok til at styre hestene selv, sagde han engang smilende til Hans Christian, da

han kravlede op på bukken. Så smældede han med piskan, og de to brune heste travede afsted ad elmetræsalleen.

Efter de mange krige var det gået tilbage for mange i fjordbyen. Flere købmændsgårde ved havnen var gået fallit, og ofte lå der kun få skibe ved bolværket. Mange huse blev forsømt, og menneskene var modløse. Byen tog sig bedst ud ovenfra, når Jakob spadserede over Hedelykken. Set derfra lyste bindingsværkshusenes røde tegltage som før. Husene lå som en hestesko omkring havnen, og de skovklædte bakker og den blanke fjord var lige så smuk som før. Byens tristhed efter de forudgående krige så man kun på nært hold.

Og dog fandtes der nu som før driftige købmænd, som langsomt vågnede op til dåd. De stod på tærsklen til en ny tid, hvor træskibe blev afløst af skibe, bygget af jern, og hvor sejlet blev udskiftet med en dampmaskine. De bestilte dampskibe i England til kultransport, men der var lang leveringstid, og derfor besluttede nogle af fjordbyens foretagsomme mænd selv at gå i gang med at bygge skibe. Den 3. juli 1872 etableredes et skibsværft, hvor der fremover skulle bygges både sejl- og dampskibe af jern. For fjordbyen og ikke mindst for menneskene uden for byen skulle værftet snart medføre mange forandringer.

For bønderne i landsbyen ved Oksevejen var der sket store omvæltninger siden udskiftningen, hvor landsbyens herrer var enerådende. Alligevel var der langt fra tale om ligeret for karle, tjenestepiger og daglejere, eller for dem, som havde fået arbejde i fjordbyen. Den enkelte bondes medbestemmelsesret stod i forhold til gårdens størrelse og hans skatteevne, faktisk efter antallet af kohaler. De store bønder, med sogneforstander Jonas i spidsen, syntes, at det var en udmærket ordning. Storbønder som Detlev Jonas og Daniel Jensenius, hver med over 80 tønder land, havde i kommuneforsamlingen to stemmer, mens der mindst skulle 12 tønder land til for at få en stemme. De små bønder havde efter deres egen mening fundet en udmærket løsning på problemet, idet de havde sluttet sig sammen til kollektivstemmer. Otte daler skat svarede til en stemme, og der skulle mange folk til. Selv om der var en del karle, daglejere, kådnere og arbejdsmænd i landsbyen, havde dette medført, at kommuneforsamlingen, foruden slagter Kløhnhammer og landsbysmeden Ferdinand Løhr, var sammensat af 14 hel- og halvgårdsbønder. En interessant mand i denne forsamling var den granvoksne ungkarl Thomas Jørgensen, som, foruden en gård, også ejede et teglværk i Bondeskovens udkant. Mellem teglværket og Katrinegård lå en af hans marker, og Thomas Jørgensen og Breitenstein var derfor ikke alene konkurrenter, de var også naboer.

Detlev Jonas var en anset mand, og det faldt ham ikke svært at holde ro under møderne. I det hele taget blev den bestående samsundsorden respekteret og betragtet som noget uforanderligt, og forskellen mellem en storbonde, en halvgårdsbonde, en kådner eller en slagter var vel åbenbar. Efter mødet, når alle samledes omkring det store runde bord, når piberne, punchen og snakken kom i gang, kunne grænserne blive mere flydende. Selv storbonden Jensenius kunne højlydt erklære, at de jo alle sammen var bønder, og engang sagde han også, at selv en håndværker som slagter Kløhnhammer, som repræsenterede kollektivstemmerne, vel også nærmest kunne betragtes som et menneske. Hvor megen alvor der lå bag denne bemærkning, var det op til den enkelte selv at finde ud af.

Under deres møder blev der talt dansk, og det havde de altid gjort. Storbonden Jensenius, som for flere år siden var tilflyttet fra Holsten, kunne til tider have lidt svært ved at følge med.

Bønderne spyttede sandelig ikke i glasset, de kunne lide kromandens punch, og det kunne ske, at nogle på hjemvejen var lidt usikre på benene. Efter det sidste møde havde det været tilfældet for den stærke slagter Kløhnhammer. I Østergade var han stødt på tre frække fyre, som var kommet med et par mindre pæne bemærkninger, hvorefter slagteren havde smidt dem over skomagerens tjørnehæk, en efter en.

Hans Christian Iversen havde også en stemme i kommuneforsamlingen. Catarina var vel tilfreds med hans engagement, men syntes nok at det engang imellem kunne trække vel længe ud. Sent på efteråret mødtes kommuneforsamlingen igen i kroen, og det blev sent, før Hans Christian kom hjem. Næste morgen syntes han, at han ville have godt af at gå på jagt, så han kunne blive frisk igen. Han var glad for, at det var lykkedes ham at få jagtretten på egnen mellem Oksevejen, Nyhus og Bondeskoven, og to jagtgeværer hang på dagligstuens ene væg.

Perle, hans jagthund, blev ellevild af glæde, da han tog det ene ned fra væggen. Rugen og havren var under tag, og Peter og Jakob, de to ældste drenge på nu 15 og 12 år, kunne sagtens klare arbejdet i stalden. Hans Christian kunne bedst lide egnen omkring Nyhus. Hans mor havde ofte fortalt om sin barndom der, og smukt var der med de stejle skrænter, søen med de skovklædte bakker på dalens modsatte side og den store Mølledam bag ved fæstningsvolden.

Også i dag gik turen til Nyhus. På vejen kom han forbi den store slægtsgård ved Krumvejen, som havde haft en omskiftelig tilværelse de sidste årtier. For tiden blev den drevet af Hans Christian Rønnen-

kamp, søn af advokat Christian Rønnenkamp, der i tiden efter krigen i 1864 havde gjort sig uheldigt bemærket på grund af sin tyskvenlige holdning. Efter en forfriskende vandretur kom Hans Christian ned til søens bred. Sivene stod let svajende i et bredt bælte ved søens bred. For Hans Christian var det vigtigste at komme til hægterne efter gårsdagens langvarige møde, men måske var han også heldig at skyde nogle vildænder.

Mens han nød udsigten over søen, begyndte han at reflektere over mødets forløb. Hunden overlod han til sig selv. Perle kiggede først uforstående på ham, men pjaskede så rundt i det lave vand og forsvandt i de høje siv. Den nød det frie liv ligesom sin herre. Jo, der var sket en del ved det møde. Der var mange ting at ordne i deres samfund, og i går havde sogneforstander Jonas slået flere fluer med et smæk. Forsamlingen var gået med til at ansætte Jonas Simonsen som natvægter, markvogter, kommunebud og vejarbejder i én og samme person. Diskussionen var blevet hed og lang, alle havde haft ordet, men til sidst var de dog blevet enige. Jonas Simonsen blev ansat og skulle lønnes med ni mark om ugen og 6.000 tørv om året.

Derefter havde sogneforstander Detlev Jonas forsigtigt bragt på bane, at eftersom det nærmede sig jul, og eftersom de jo alle var kristne mennesker, om forsamlingen så ikke mente, at Jonas Simonsen også skulle have en julegave hvert år, siden han nu skulle sørge for, at alle kunne sove trygt om natten uden at frygte ildebrand og tyveri foruden alt det andet. Og så var diskussionen blusset op igen, for bønder er ikke til at spøge med i pengesager. De fleste havde syntes, at det var letsindigt at lægge sig fast på noget sådant, men til sidst var de dog blevet enige om at indføje i kontrakten, at Jonas Simonsen hvert år kunne bede om en julegave.

– Så kan vi, som har ansvaret for vores samfund, jo altid overveje, om han skal have julegave det år, havde Daniel Jensenius forklaret, og flertallet havde syntes, det var en god løsning, fordi den var så uforpligtende.

I mellemtiden havde kromand Peter Nikolaj flere gange utålmodigt kigget ind i salen. Bønderne blev først tørstige, når mødet var forbi, og denne gang trak det lovlig længe ud, syntes han, før punchen kunne komme på bordet. Var der tale om penge, gik rådslagningerne altid i hårdknude, og sådan havde det også været i går, tænkte Hans Christian med et smil. Hjemme på gården tænkte de ikke i så snævre baner, men det skyldtes måske forbindelsen til teglværket.

Hans Christian fortsatte langs med søens sivbælte. Jagttasken for-

blev tom denne dag, men han og Perle var lige fornøjede af den grund. De havde haft en dejlig frisk tur i naturen, og der fandtes ikke mange steder i hjemstavnen, hvor der var så smukt som her ved søen og i den grønne Krusådal. Ofte gik Hans Christian på sine jagtture tværs over markerne, forbi teglværket og ned til Bondeskoven. Der fortsatte han mod vest ud til Ulvemosen, hvor terrænet skrånede ned til skoven og nogle steder bredte sig med frodige enge.

I det gamle bondesamfund ved Oksevejen søgte og fandt hver »krage« sin mage. Det mindede faktisk om kragerne i Bondeskoven. De stærke krager, bønderne med flest tønder land, holdt sammen og sørgede for, at de altid fik de bedste pladser. Sådan var det også, da bønderne i november mødtes i kroen til »Byens regnskab«. Denne årlige begivenhed var et levn fra tiden før udskiftningen, og selv om der i mellemtiden var sket store forandringer, holdt bønderne fast på denne gamle skik. Det var ikke kun, fordi de var traditionsbevidste, men også fordi det var en ganske praktisk skik. Bønderne syntes, at »Byens regnskab« var en uundværlig indretning, for på denne dag kunne de på en nem måde ordne deres indbyrdes forretninger. Der opstod af og til gæld, som da kunne kræves, eller Jensenius' tyr havde bedækket sogneforstanderens ko, eller en bonde havde afstået et læs rughalm og til gengæld fået nogle læs tørv osv. Her blev gjort rent bord med alle pengesager, og det var mændenes opgave.

Men »Byens regnskab« var heller ikke, hvad det før havde været. Før i tiden havde mændene været alene om både forretninger og den efterfølgende sammenkomst med god flensborgsk brændevin. Nu havde kvinderne og de unge fået lov til at deltage, så hele samfundet var samlet til fest.

For at ordne deres regnskab sad bønderne denne regnsvejrdsdag i den sidste halvdel af november i kroens skænkestue. Nogle borde var rykket sammen, og der var rigelig plads til papirerne. Undervejs havde Hans Christian og naboen fra Hedegården sluttet sig sammen, og nu sad de ved siden af hinanden, mens drøftelsen af de enkelte forhold stod på. Punchen var allerede på bordet i dagens anledning.

Hans Christian havde en heldig dag i dag. Det var blevet til over-skud, og det kunne han ikke mindst takke sin gode tyr Cæsar for. Det gamle romerske ordsprog, »Jeg kom, jeg så, jeg sejrede«, passede også på hans tyr.

Efter afsluttet regnskab blev det hele lidt mere afslappet, kvinderne og de unge begyndte at ankomme, og snart kom også Catarina. Nu

skulle festen begynde. »Byens regnskab« havde også en anden vigtig mission. Der fandtes altid bønder med giftefærdige døtre eller sønner, og hver krage skulle gerne have sin rette mæge. De fleste bønder var enige om, at deres børn skulle giftes standsmæssigt; når to unge slog sig sammen skulle det helst resultere i flere tønder jord, og det kunne vel ikke overlades til tilfældet.

Deltagerne samledes lidt efter lidt ved festbordene i kroens store sal, og det var morsomt at se, hvorledes de enkelte grupper fandt sammen, og hvor dygtig festkomiteen havde været til at arrangere mange ting. Helt oppe lige foran scenen og i nærheden af musikken sad bondesamfundets mest ansete borgere på de mest synlige pladser. Her lagde man straks mærke til sogneforstander Detlev Jonas og storbonden Jensenius med deres koner samt teglværksejer Thomas Jørgensen. Thomas Jørgensen, som var ungtkarl først i 30'erne, var høj som en garder, påfaldende velklædt, og med et fuldskæg som forlenede ham med et ældre og værdigt udseende. Over maven spændte en tyk guld-kæde. Efter udseendet at dømme var Daniel Jensenius ikke meget ældre end teglværksejeren. Han var middelhøj, bredskuldret og havde en blussende, frisk ansigtsfarve, som var typisk for mange bønder. Detlev Jonas kunne derimod lige så godt være bogholder i et af de store handelshuse i byen. Lige over for Daniel Jensenius sad landsbyens førstelærer Hironimus og hans smukke mørkhårede kone. Hironimus var først kommet til byen for nogle år siden, og han var kommet sydfra. Det var ingen hemmelighed, at han anså det for sin vigtigste mission hurtigst muligt at vænne de unge til det tyske sprog. Det kunne være meget svært, eftersom de fleste talte dansk derhjemme.

Pladsfordelingen ordnede sig uden festkomiteens medvirken, de fleste havde deres faste pladser. Nærmest scenen sad helgårdsbønderne, så fulgte halvgårds- og fjerdepartsbønder og endelig kådnerne som f.eks. Store Iver og Claus Smed. Landsbyens håndværkere skulle altid afregne til mange sider, og smed Ferdinand Løhr, slagter Kløhnhammer og Karl Hjulmager havde deres faste plads blandt halvgårdsbønderne.

Hans Christian og Catarina sad ved midten af langbordet. Unge piger begyndte nu at bære kaffekander, dusinvis af tallerkener og de fineste hjemmebagte kager ind. Derefter satte musikken ind med trommehvirvler og skingrende trompetstød som tegn på, at sogneforstander Jonas ville åbne festen. Efter velkomsten mindede Jonas om »Byens regnskab«s ældgamle tradition. Han roste den fordragelighedens ånd, der havde præget også dette møde, hvor så mange ting

skulle bringes på det rene. Sogneforstanderen glemte heller ikke i sin tale at nævne bøndernes vanskelige kår, deres afhængighed af vejret, og deres besvær med at skaffe flittige karle og anstændige tjenestepiger. Mange var begyndt at søge ind til byen i håbet om at få et bedre betalt arbejde, men sogneforstanderen advarede mod denne uheldige udvikling. Nogle af tilhørerne nikkede samtykkende og sogneforstanderen fortsatte:

– Der er sket fremskridt i de sidste år, der er opnået en mere retfærdig fordeling af byrderne. Ikke mindst har kommuneforsamlingen vedtaget en nyordning, hvorefter det ikke blot er os bønder, der skal betale fattigpenge, men også karle, tjenestepiger og lejere. Det er godt og retfærdigt at fordele byrderne på mange skuldre.

– Vi har i årets løb ansat Jonas Simonsen som natvægter, markvogter, kommunebud og vejarbejder, fortsatte Detlev Jonas, og der er også fremgang for vores lille skole. Vi har fået tredje klasse, og her vil jeg i øvrigt gerne benytte lejligheden til på samfundets vegne at byde vores nye lærer Eiseling velkommen her hos os.

Alle kiggede nu i den retning, hvor den nye lærer sad, og han blev helt forlegen. Afsluttende nævnte sogneforstanderen, at de havde fået et frivilligt brandværn, som flere gange havde måttet træde i aktion. Han følte trang til at takke brandværnets kommandør Daniel Jensenius for værnets strålende indsats under de sidste ildebrande.

Der blev klappet efter velkomsttalen, selv om mange syntes, at Jonas havde talt lidt for længe. De vidste, at han ligefrem nød det. Nu skulle de i gang, og pigerne var begyndt at skænke kaffe. Efter den første kop kom tungerne på gлед, alt for længe havde deltagerne måttet tie. Catarina snakkede nu med naboens kone om deres børn, det daglige arbejde, om tøj og om de letsindige piger. Hans Christian havde derfor ro til at filosofere lidt. Også her havde de stærke fået de bedste pladser. Det mindede ikke så lidt om kragerne i Bondeskoven, men ude i naturen var forskellen mellem de store og de små nok alligevel ikke så stor. Lærkerne højt oppe i det blå fik lige megen sol, og når han pløjede markerne, og mågerne som en hvid sky fulgte efter ham, blev vel alle måger mætte. Det var ens for alle, og så var der fred blandt de stærke og de svage. Kunne der være fred i verden med så megen overflod på den ene side og så stor fattigdom på den anden?

Da kaffen var drukket, blev bordene rykket til side, og musikken spillede op til dans. Musikanterne var fra Nyhus og deres førstemand var Heine Kyrassér, en ung mand på ca. 25 år. Han blæste på trompet, og det gjorde han rigtig godt. De tre musikanter kaldte sig Bremer

Stadtmusikanten og i deres skræddersyede uniformer så de virkelig godt ud. Heine Kyrassér kunne godt lide uniformer med blanke knapper, det havde han kunnet lige siden han havde været kyrassér i Berlin. I forhold til det svage køn følte han sig simpelt hen uimodståelig, og han var da også høj og slank, selv om nogle af pigerne syntes hans ben krummede lidt for meget. Det var prisen, han havde måttet betale for at være kyrassér.

Under dansen kom de utålmodige unge endelig i forgrunden, og det var godt sådan. Til »Byens regnskab« hørte jo også, at de unges fremtid skulle diskuteres, selv om det ikke interesserede alle de unge lige så meget som forældrene. Under påskud af at trænge til frisk luft gik fyrene ud i Peter Nikolajs mørke have for at se, hvor langt de kunne komme med at forføre en ung pige, der havde ladet sig lokke med ud i haven. Nogle af disse unge mennesker var knap så uvidende, som deres forældre forestillede sig, og en og anden havde da også forlængst lagt mærke til, når karlene klatrede ind gennem vinduet til tjenestepigerne.

Der var nu trængsel på dansegulvet. Også sogneforstander Jonas rejste sig og bød sin kone op til dans.

– Det er ikke helt let at blande sig med de unge. Men det siges jo, at ældre heste har godt af at blive rørt en gang imellem, sagde han. Hans fyldige kone kvitterede med et syrligt smil. Hun havde ikke glemt sidste fest i krigerforeningen, hvor Detlev havde opvartet Jensenius' smukke kone med mange komplimenter, og at hun havde smilet forførisk til ham. Hvad fremmede kvindfolk angik, troede mange gamle bukke, at de endnu var unge. Selv om Detlev var sogneforstander, behøvede han vel ikke at gøre Lene Jensenius komplimenter og for hendes skyld få blanke øjne.

Bremer-musikanterne gjorde deres sag godt, og man kunne godt undres over, at kroens loft og gulve kunne holde til det. I det ene hjørne begyndte gulvet i betænkelig grad at vippe, og de fleste ældre trak sig så tilbage til deres punch eller vin. Nu kunne de i ro og mag studere udviklingen på dansegulvet. Musikanterne var sandelig flittige. Heine Kyrassér arbejdede til daglig på skibsværftet, og var ellers kendt for at være en sky og tilbageholdende mand, men han var ikke til at genkende, når trompeten først var i gang. Han var nu helt rød i ansigtet, og sveden drev på hans pande.

Storbonden Jensenius og førstelærer Hironimus var rykket sammen. Øjensynlig var de fordybet i en alvorlig samtale. De havde

mange berøringsflader, eftersom de begge kom fra det holstenske. For Jensenius' vedkommende lå det rigtignok næsten ti år tilbage, men alligevel var han aldrig faldet helt til i det danske samfund. De snakkede om det påkrævede sprogskifte her på egnen.

Hvad de voksne angår, mente Hironimus, må man nok indrømme, at det kan være svært at vænne dem til et nyt sprog. Men de unge gør bemærkelsesværdige fremskridt, og det er jo også min fornemmeste opgave her i byen.

I landsbyen vidste de godt, at Hironimus benyttede sig af temmelig håndfaste metoder. Børnene på Mosebækgården kunne fortælle, at en af de store piger i deres frikvarter skulle føre kontrol og bagefter melde de børn, der havde talt dansk. Så tog Hironimus spanskrøret i brug. Hensigten helliger midlet, sagde han altid, og han skulle nok gøre sit for at vænne dem af med at bruge det danske sprog.

Hvad Hans Christian og Catarina angik, var de to ældste børn, Anna og Peter, færdige med skolegangen. Den 12-årige Jakob og hans tre år yngre bror Christian gik endnu i skole, men i sommertiden fik de ofte lov til at blive hjemme for at hjælpe i marken. Det var gården, der kom i første række.

»Byens regnskab« blev i enhver henseende en god fest. Da Hans Christian og Catarina nogle timer over midnat kom hjem til Mosebækgården, begyndte hanen at gale. Aftægtshuset lå badet i månelys, og Jakob og Anne lå endnu i dybeste søvn.

I det efterfølgende år, i sensommeren 1880, havde Landboforeningen igen dyrskue i Frueskoven. Om eftermiddagen, klokken to, stod kvæget i lange rækker på festpladsen ved Det Hvide Hus, køer, heste, får og tyre. En komité havde travlt med at finde frem til de bedste dyr, og Hans Christian var igen heldig. Han fik præmier for nogle får og for sin store tyr, Cæsar. Om eftermiddagen var der koncert og udlodning, men dagens absolutte højdepunkt var aftenen. Da mødtes bønderne i pavillonen, hvor der først blev serveret varm mad og bagefter spillet op til dans. De holdt ud hele natten, og det var blevet lyst, da Hans Christian og Catarina vandrede hjemad gennem skoven. Fuglene fløjtede, nogle egerne kravlede op og ned ad de grå bøgestammer og skovduerne kurrede i Ellegrunden.

Det blev forår igen. Over Mosebækdalen skreg viberne, og lærkerne stod som små prikker over markerne. Skoven var atter blevet grøn. Der var en evig fornyelse i naturen og i det menneskelige liv. På gården var

der stor sorg. Anne var pludselig blevet meget syg og døde i løbet af få dage. Siden gik det ned ad bakke med Jakob. Før i tiden havde børnene ikke villet vige fra ham, når han sad under kastanjetræet på den hvide bænk og fortalte historier fra sin ungdom. Så kunne han fortælle om hvalfangsten ved den grønlandske kyst, om de mange havne, han havde besøgt, om deres kro på Søndre Hulvejen, eller om dengang de havde skjult en dansk soldat for tyskerne og siden kørt ham til Dybbøl, mens hans lå gemt under et læs rughalm. Jakob var blevet indesluttet efter Annes død. Det var som om, hans livsmod ved hendes bortgang var dalet. Om aftenen blev han helst i sit lille hus og fordybede sig i bibelen.

– Far er påfaldende fåmælt, sagde Catarina engang til Hans Christian. Du skulle tage ham med over til teglværket, når du næste gang skal derover.

Hans Christian fik Jakob overtalt til at komme med, og nogle dage efter kørte de sammen over til Katrinegård, så han kunne få sig en sludder med den gamle teglbrænder. Men det varede ikke længe, før han var på tilbagevejen ad den smalle sti tværs over markerne.

Efterårstiden, hvor naturen dør og blade og blomster visner, er altid en farlig tid for gamle mennesker. Jakob blev alvorligt syg og måtte blive i sengen. Lægen blev tilkaldt, men han kunne ikke gøre noget. Da det store kastanjetræ var ved at iklæde sig efterårets gyldne farver, sov Jakob Iversen stille ind. Over 40 vogne var med i sørgetoget på vejen til Hanved. Da det hele var overstået, samledes de, som det var skik, i kroens store sal. Der blev drukket en del punch, som det også var skik. Sogneforstander Jonas, Daniel Jensenius fra Stormosegården og Thomas Jørgensen sad i krostuens ene hjørne.

Det var en fin prædiken, Jakob Iversen fik med på sin sidste rejse, konstaterede Jonas med alvorlig mine. Præsten havde i øvrigt ret, da han nævnte, hvor ejendommeligt Jakobs liv havde formet sig. Det er ikke ofte, at en bondesøn drager til søs i 15 år, for derefter at drive kro med landhandel og til sidst vende tilbage til ploven og jorden.

To timer senere brød de op.

På Mosebækgården sørgede de længe over Anne og Jakob, men livet skulle jo gå videre. I den efterfølgende tid blev det klart, at Mosebækgården og Katrinegård hørte sammen. De var blevet en stor familie og det var godt at tjene lidt ekstra. I den sidste tid var der kommet noget nyt til. På teglværket var teglværkssandet ved at være brugt op, og nu blev de overvejende forsynet med sand fra gårdens Hedelyk. De havde

lagt spor tværs over marken, og tipvogne med hvidt sand rullede over til teglværket. Om efteråret, når de var hørt op med at brænde sten, kom afregningen.

Efter hvad man kunne huske, lå der i landsbyens udkant for få årtier siden kun en smedje og to kådsteder, som tilhørte fårehyrden og Store Iver. Siden hen var der kommet en del stråtagshuse til. Østergade havde derved skiftet kulør. Der boede nu slagter Kløhnhammer, Stine Skrædder skomager Jehann Tychsen, den gamle væver Nikleu Clausen, Jehann Hjul, cigarmager Homann og korkskærer Drøgemøller. Mange slags mennesker var kommet til, og Daniel Jensenius syntes, det var godt, at der blandt dem også fandtes nogle med en bedre skatteevne som f.eks. løjtnant Kraft, de to skolelærere Hironimus og Anthoniussen og den fornemme guvernante, frøken von Bassewitz.

Efter mange bønders mening var det foruroligende med de mange nye tilflyttere. Det skyldtes udviklingen i fjordbyen, på skibsværftet, i jernstøberierne, på gasværket og i forskellige fabrikker. Sogneforstanderen hørte også til dem, der var betænkelige ved udviklingen. Karle, tjenestepiger og daglejere hørte til i en landsby, men arbejdere var et folkefærd med et eget syn på samfundet. Før havde det været så nemt på kommuneforsamlingen, men nu vidste ingen hvor det bar hen. Mange mennesker strømmede til byen, i dens nordlige del blev der bygget næsten dag og nat. Det var nok bedst, at landsbyen holdt sig lidt på afstand.

Det var en tidlig morgen i august 1887. Klokken var henimod fem. Peter og Jakob, de to ældste drenge fra Mosebækgården, nu 22 og 19 år, var tidligt i marken. Hvæsende skar deres skarpe leer gennem den gule rugmark. De var blevet enige om, at rugen skulle være mejet på denne dag, og så var der ikke mere at tale om. Deres søster Anna og Røde Johanns kone var kommet med for at binde op. Børnene på Mosebækgård var ved at blive store. Asmus og Nikolaj var nu 13 og 9 år gamle, men endnu for unge til dette mandfolkearbejde. Christian var kommet i købmandslære i byen. Peter og Jakob, derimod, var blevet på gården efter konfirmationen. Hans Christian havde ment, at de lige så godt kunne arbejde på deres egen gård i stedet for at slide for andre. Netop i denne tid kørte deres far ofte teglsten for Katrinegård, så han trængte til hjælp.

Arbejdet skred fremad, og det gav en hvislende lyd, hver gang leerne skar sig igennem kornet. Det var endnu lidt diset, men de

kunne allerede høre lærkernes kvinden. De fire havde næppe tid til at lytte, men da Peter og Jakob havde mejet i fire timer, standsede de. Anna skyndte sig at hente madkurven, som hun havde gemt under nogle neg for enden af marken, og de spiste en herlig frokost med hjemmebagt brød med skinke og kost. Det gav nye kræfter, at ligge der i udkanten af en kløvermark.

Da de havde spist og drukket det hjemmebryggede øl, rejste Peter og Jakob sig og kiggede ned i retning af fjordbyen. Ikke langt fra Nørreporten lå skibsværftet. I de 15 år det nu havde ligget der, havde det bygget henimod 100 skibe. Efter sigende skulle der være 800 beskæftiget og stadig flere kom til. Byen, som før i tiden havde ligget afskærmet fra resten af verden, stod nu åben for alle.

– De ser hverken himmel eller sol dernede på skibsværftet og i de mange fabrikker, udbrød Peter.

De to kunne sagtens blive enige om, at et liv i mørke fabrikshaller ikke var noget for dem. I deres slægt havde de altid været bønder, og det holdt de fast ved. I en fjern fremtid skulle Peter overtage gården, for det var den førstefødtes ret. Jakob tænkte ikke så meget på fremtiden, for selv om det var svært at få en gård, fandtes der vel altid en levevej for folk, som forstod sig på jorden. Foreløbig skulle Jakob til militæret, så måtte man se.

Anna og Røde Johanns kone var blevet liggende i græsset. De var helt udkørte efter sliddet. For det meste havde de gået med krum ryg, og de mange tidsler havde været generende.

– Nå piger, sagde Peter nu, det hjælper ikke, vi bliver nødt til at bide i det sure æble og komme videre.

De gik tilbage til det sted, hvor de var holdt op. Så spyttede Peter og Jakob i nærerne og tog fat igen. Først midt på eftermiddagen standsede de, men da var marken også mejet færdig og forvandlet til en stubmark.

I sognet følte mange bønder, at de var kommet ind i en ny tid. Især var det svært for dem at holde på deres karle og daglejere, som hellere ville arbejde nede i byen. På denne tid var der igen kommuneforsamling. Da de var blevet færdige med dagsordenen, sad bønderne som sædvanligt i krostuen og snakkede.

– Når disse mennesker, ligesom kostebinderne fra Frøslev, hver dag vil løbe ned i byen, er det jo deres egen sag, syntes Detlev Jonas. Når blot de ikke bilder sig ind, at de får det bedre. Det er ingen dans på roser at arbejde på skibsværftet eller på et jernstøberi, og når de skal be-

tale den store leje og købe alle ting til høje priser, skal de nok finde ud af, at ugelønnen ikke slår til.

Henrik Jepsen fra Lindegården, som var så lille af statur men med et sirligt fuldskæg, gjorde sig også sine tanker.

– Tænk bare, hvor afhængig hver arbejder på skibsværftet er. Har vi ikke ofte nok hørt om dårlige tider, hvor der ikke lå et eneste skib i Flensborg havn, hvor alt i byen var som uddødt og hvor det her i landet endte med statsbankerot. Hos os finder de dog arbejde under alle skiftende forhold, og de bliver altid mætte.

Nu tog Daniel Jensenius ordet.

– Jeg har altid haft svært ved at forstå de mennesker, indrømmede han. Før i tiden var det en æressag for enhver karl eller tjenestepige at tjene mindst et år, og ofte holdt de ud i flere år uden at kræve højere løn. I dag rejser de nogle gange fra en måned til en anden uden samvittighedsnag. Det er ikke meget bedre med vores kokarle, som i forårstiden hemmeligt forlader gården for som vagabonder at vandre på landevejene. Har vore folk det ikke godt hos os? De får da mad og penge dertil.

Hans tre karle havde da et stort kammer, hvor de kunne bo sammen. Om vinteren havde de det godt lunt derinde, fordi varmen fra kostalden kunne trænge ind til dem. Pigerne fik lov til at sidde inde i dagligstuen om aftenen, men naturligvis skulle de samtidig gøre sig nyttige ved at spinde eller strikke. De skulle holdes under opsyn og bestille noget, så de blev godt trøtte og ikke blev fristet til at indlade sig med karlene.

Jo det var en ny tid, det havde præst Lindemann ofte nok givet udtryk for i sine prædikener. Lindemann udstrålede værdighed, når han om vinteren kom kørende gennem deres landsby iført skindhuc og fåreskindspels. Per Jordemor, som han kaldtes på grund af hustruens profession, sad altid med en stolt mine på bukken og styrede sine små lādne kosakheste, som var usandsynligt stærke og udholdende.

Præsten var en travl mand, som skulle holde øje med mange ting i sit sogn. Skoleinspektionerne kunne af og til være et kors for ham. Nogle lærere tænkte mere på brændevin end på katekismus og gemte en flaske med brændevin under katederet. Når børnene var sat til at regne eller skrive, kunne læreren så pludselig forsvinde under bordet for at få sig en ordentlig slurk, og præsten kunne så siden hen få besvær med børnene, når de skulle gå til præst.

I Hanved kirkesogn kunne alle se, hvor sognets midtpunkt lå. Det var et fladt landskab, men kirken og kirkegården lå højt på en bakke. Her blev de døbt, hertil vandrede de to gange om ugen, og her gav præst Lindemann dem velsignelse, når de blev gift. Til Hanved kirke gik også den sidste rejse, når ligvognen med de sortdraperede heste, fulgt af sørgetoget, kom ad kirkevejen.

Efter en begravelse om efteråret eller om vinteren, når det satte ind med frost, kunne man nemt pådrage sig en solid forkølelse, og derfor var det en god skik, at de sørgende efter højtideligheden samledes i Paulsens kro for at få en kop varm kaffe eller punch. En af de første dage i februar skulle Hans Christian til begravelse, og han havde aftalt med Detlev Jonas, Jes Præst og Daniel Jensenius at de kunne køre med ham. Det sneede kraftigt, og det var godt at være flere i vognen i fald de skulle køre fast i snedriver. Da de kom ud af kirken var det bidende koldt, og alle samledes som sædvanligt i kroen. Efter kaffen syntes de nok, at det var bedst at varme sig med lidt punch, før de startede på hjemturen, og det blev til lidt mere, end de oprindeligt havde regnet med.

Det var ved at blive mørkt, da de endelig brød op, og de var enige om hurtigst muligt at komme hjem, men ved Skæferhus kro drejede Hans Christian alligevel ind.

– Hvad er der nu?, spurgte Jensenius. Vi skal da hjem.

– Jo, det var også min mening, svarede Hans Christian, men hesten ville absolut ind på kroen. Den havde nok set, at porten stod åben.

Til trods for det kolde vejr, var der mange gæster i krostuen. De fire bestilte kaffepunch og fandt sig et bord. En bonde fra Langbjerg sad i et hjørne og pralede højlydt over de mange penge, han havde tjent i byen ved at sælge grise. Det varede ikke længe, før han flyttede over til deres bord og fortsatte sit praleri.

– Det er godt med dig, sagde Jes Præst. Men vi kommer lige fra begravelse og har vores fineste tøj på, så sæt dig nu ikke for tæt op ad os. Du stinker jo af svin.

Bonden blev fornærmet og trak sig tilbage, og en times tid derefter blev de andre enige om at fortsætte. Det var nu helt mørkt, og sneen lå i storeedriver. Det varede ikke længe, før de sad fast i den første, og så var det jo heldigt, at der var tre til at hjælpe vognen videre.

Jes Præst var den første, der skulle afleveres, da de nåede landsbyen. Din kone venter sikkert ængsteligt på dig, sagde Hans Christian, da de kørte ind på gårdspladsen. I det sammen ramte han en kantsten, vognen væltede og alle fire havnede på maven i sneen.

– Pyt, det er kun ren sne, trøstede Hans Christian sine venner, da de besværligt kom på benene igen.

Catarina lå allerede i dyb søvn, da Hans Christian langt om længe kom hjem til gården. Hun vågnede, da han ville op i sengen for at varme sig hos hende, og han forklarede, hvorfor han var kommet så sent, men at det ellers var gået godt. Men næste morgen opdagede han, at han havde tabt sin nye pisk, som han lige havde købt hos høkeren. Nu skulle Asmus afsted for at finde den, og det undrede ham ikke, for det var sket før, at hans far havde tabt ting, når han var kommet sent hjem.

– Muligvis har jeg tabt den på gårdspladsen hos Jes Præst, forklarede hans far denne gang. Det kan jo ske, når det er mørkt.

Asmus fik den treårige fuks ud af stalden og red afsted i rask trav. Det varede ikke længe, før han var tilbage med piskan. Jo, det var rigtigt gættet, piskan lå i sneen på Jes Præsts gårdsplads; hvad der undrede Asmus var, at der også lå en pibe og en salmebog. De tilhørte ikke far, så han havde afleveret sagerne til Jes Præst. Hans Christian tog imod sin pisk og sagde bare:

– Der kan du se, Asmus, hvor vigtigt det er at holde rede på sine ting.

På Mosebækgården var mange ting anderledes end på andre gårde. Det skyldtes ikke alene den nyttige forbindelse med Kathrinegård. Aftægtshuse fandtes mange steder, men på Mosebækgården boede i nogen tid fire arbejderfamilier til leje. Hans Christian havde haft to murersvende til at opføre en tilbygning, og det hjalp på økonomien.

Gården var i god drift. Kalve af de bedste køer blev til stadighed opdrættet, og han havde nu 15 malkekøer i stalden. Der fandtes ingen bonde på egnen med bedre heste, og i de sidste år havde de oven i købet kunnet glæde sig over en god høst. Hans Christian gik stadig væk på jagt, og ofte kom han hjem med en hare, en agerhøne eller en vildand. På hjemvejen kunne han godt finde på at gøre ophold på de to kroer, Transvaal og Kiek In, som lå halvvejs op ad bakken. Catarina kunne godt blive lidt sur, når hun skulle vente med middagsmaden, men var da ellers godt tilfreds med at få nyhederne, når han endelig kom hjem.

I efteråret 1887 blev den ældste datter, Anna, gift med en teglværksmester. Ferdinand Steffens var førstemand på teglværket ude ved Oksevejen, og de unge flyttede ind i et fint hus, som lå midt i parken. Teglværksgården med tørreladerne og de øvrige bygninger lå lige ved siden af.

Da det igen blev forår, kom Jakob til militæret. Han blev gardeulán i Berlin, for han var stor og stærk og forstod at omgås heste. Folk på gården og i landsbyen gjorde store øjne, da Jakob for første gang kom hjem på orlov iført sin flotte uniform. Især pigerne syntes, at han var uimodståelig, og Jakob kunne godt lide piger. Men bondedrengene var vrede over, at en fremmed hane brød ind i deres hønsegård, og en aften under den korte orlov, hvor Jakob var til bal på kroen i Ellund, blev der ballade. Efter et par timer trængte han til lidt frisk luft, men pludselig kom fem, seks fyre ud fra mørket og overfaldt ham. Jakob gjorde bravt modstand, med ryggen mod muren uddelte han næveslag og spark til alle sider, men så blev det pludselig alvor. Tre af mændene havde fået fat i en vognstang og slog efter Jakob med den, og Jakob trak sin tunge sabel. De to nærmeste fik et slag med den flade side og blev slået omkuld, hvorefter de alle tabte modet og trak sig tilbage.

Jakob mente nok, det var klogest at forlade selskabet nu, selv om det pinte ham at overlade hønsegården til bondedrengene, men det var en alvorlig sag at bruge sabel under et slagsmål, hvor han oven i købet havde været i uniform. Heldigvis fik det ingen følger for ham, i Berlin havde man ikke hørt om slaget i Ellund.

På Mosebækgården gik livet sin gang. Der var nok at bestille for alle, men der var også tid til at invitere gæster. For det meste var det slægtninge fra Frøslev og Gottrupel, der bragte liv på gården, når de kom kørende på gæstebud, og det var altid over midnat, før de brød op igen. Ligesom Jakob og Anne plejede Hans Christian og Catarina at stå ude på gårdspladsen og vinke, indtil lyden af hestehove var forstummet.

Til deres gode venner hørte også Jes Svendsens familie på Bjerggården ved Nyhus. Da det igen blev vinter, begyndte Hans Christian og Peter, den ældste dreng, hver uge at gå ned til dem for at spille kort. Her mødte Peter den smukke datter, Alwine, som var ret tilbageholdende og reserveret. Hun var en proper pige, som forstod sig på kvindearbejde, og man kunne regne med en god medgift. Catarina og Hans Christian havde talt om det, og de kunne godt tænke sig at få Alwine som svigerdatter.

Det blev igen forår, og Catarina havde indtryk af, at Peter og Alwine kunne lide hinanden. Det var begyndt en søndagmorgen, hvor de to unge havde spadseret sammen i Jes Svendsens store park, som gik helt ned til søen. I den følgende tid var det blevet til flere spadsereture, men alligevel syntes det som om, Peter ikke kunne bestemme sig. Nu mente Catarina jo, at det ikke var helt ligegyldigt, hvem der skulle

træde i hendes sted og være kone på gården. Gensidig kærlighed var udmærket, men man måtte ikke glemme den økonomiske side af sagen, og en dag, hvor Peter og Catarina var alene i dagligstuen, besluttede hun sig til at tale med Peter om det uklare forhold mellem ham og Alwine.

– Hvordan er det mellem dig og Alwine, spurgte hun. Var det ikke snart på tide at bestemme sig?

Alwine var efter Catarinas mening et godt valg, hun var stille og proper og ville ikke komme tomhændet ind i familien. Forresten var den vilde kærlighed ikke nogen garanti for et lykkeligt ægteskab, det fandtes der mange eksempler på. Catarina syntes, det var naturligt at Peter snakkede med hende om situationen, ligesom hun havde rådført sig med sin familie, da Hans Christian havde friet til hende. Forresten kunne Catarina godt forstå, at man tøvede lidt, når man skulle binde sig for hele livet, men al den snak om den store kærlighed, som der blev skrevet så meget om i romanerne, var efter hendes mening noget vås.

– Når præsten i Hanved først har givet sin velsignelse, så de unge kan elske hinanden, uden at det medfører skam i familien, opdager man den ægte kærlighed, sluttede hun. Desværre fik hun denne gang intet ud af sine anstrengelser.

Hedegården, den nærmestliggende gård, fik på denne tid ny ejer. De gamle bygninger blev revet ned og en ny gård opført. Handelskonden Marie Aude, som boede i det lille stråtagshus ved siden af, kunne nu sprede den nyhed, når hun gik rundt og solgte brød, kager eller fisk, at teglsværksejer Heine Meine fra Frøslev havde købt gården til sin datter Caroline og svigersønnen Ferdinand Requate. Heine Meine havde selv arbejdet sig op, først som teglbrænder, senere som teglværksmester og nu tilhørte værket ham. Marie Aude kendte hele historien, og hun solgte mange fisk og kager ved at genfortælle den for sine kunder. Sagen var, at Caroline havde forelsket sig i en teglarbejder fra Lippe. Det var jo under hendes stand, men hendes far ville ikke stå i vejen for de unges lykke, og nu var de i gang med at bygge den nye gård, og teglstenene kom fra Meines eget teglværk.

To år var gået siden Hedegården havde skiftet ejer. Hans Christian havde i de forløbne år haft travlt med mange ting, bl.a. fik han en vinter den gode ide at sælge is til bryggeriet ved Trold søen, og heldigvis var det netop den vinter blevet hård frost. Jakob og Asmus hjalp med at hugge isen i dammen op, og Hans Christian kørte det selv til bryg-

geriet. Hvad der skete andre steder i verden, kunne de læse om i avisen, og Marie Aude viderebragte de fleste lokale nyheder. Alligevel kunne Catarina godt lide, når Hans Christian havde et ærinde hos slagter Klønhammer, smed Ferdinand eller skomager Jehann Tychsen for der fik han alt at vide. Om Henrik Jepsen, der havde overtaget Lindegård, om gnidninger mellem fru Jonas og fru Jensenius eller om frøken von Bassewitz' sidste kærlighedsaffære. De bedste nyheder kom altid fra skomager Tychsen, og der kom derfor mange folk hos ham.

En lørdag formiddag, kort før høsttid, havde Hans Christian igen et ærinde i landsbyen. Han havde været i møllen og i smedjen, og nu skulle han til skomageren med seletøj. Der var mange mennesker i værkstedet, teglværksejeren Thomas Jørgensen, fårehyrden Andresen og Claus Smed. Tredjelærer Eiseling sad der også, men han holdt sig lidt for sig selv. Siden skomageren havde indrettet halvdelen af værkstedet til barberstue, kom hans kunder i højst forskelligt ærinde. Efter behov skiftede Jehann Tychsen skomagerskamlen ud med barberstolen. Claus Smed ventede på at få syet sin ene sko, og Thomas Jørgensen havde lige fået ansigtet indsæbet.

Under barberingen drøftede den hårklippende skomager og teglværksejeren den seneste udvikling på skibsværftet og tilflytningen til fjordbyen. De var begge mænd med faste meninger, og i denne diskussion kunne de ikke blive enige. Diskussionen blev livlig, og de øvrige kunder nød den voksende spænding mellem de to. Skomageren var nu begyndt at klippe hår, samtidig med at han forgæves prøvede at overbevise Thomas om, at de store stålskibe, der nu blev bygget, var lige så sikre som træskibe.

– De store oceandampere sejler også om natten, uden der sker noget, hævdede han.

– Du kan sige hvad du vil, rasede Thomas, men du skal ikke bilde mig ind, at det ikke er livsfarligt at sejle i disse store og tunge kasser midt om natten.

Til tilhørernes store fryd endte det hele med, at Thomas Jørgensen sprang op af stolen, greb sin hat og stormede ud af værkstedet. Det morsomste var, at skomager Tychsen kun havde nået at klippe to smalle baner tværs over hovedet, da Thomas rasende gik sin vej. Thomas var nu i en uheldig situation. Med to klippede baner kunne han ikke vise sig i byen, og han kunne heller ikke opsøge en anden barber. Afkølet og slukøret måtte han gå den tunge gang tilbage til skomage-

rens værksted, men den oplevelse gik Hans Christian desværre glip af.

Thomas Jørgensen var født på Landmålergården, som blev drevet af hans ældre bror. Nogle marker, som han havde arvet, gik helt op til bygrænsen, selv boede han i et fornemt skiferhus med en parklignende have til, og ikke langt fra Bondeskoven lå hans teglværk. Thomas Jørgensen kunne regnes for en velhavende mand. Nogle af sine penge lagde han på kroen, og det kunne godt blive sent, før han kom hjem fra besøg på kroen. Var det en lun sommernat, kunne han godt finde på at lægge sig til at sove i græsset ved vejkanthen ikke langt fra sit hus. Før han faldt i søvn, gik mange tanker igennem hans hoved, blandt andet kunne han til forbipasserendes store forskrækkelse pludselig give sig til at skælde ud på prøjserne, som han bestemt ikke brød sig om.

Der var smukt omkring Mosebækgården. Når våren kom, stod et bredt bælte af hvide og lilla syrener som en hesteko rundt om gården. Om sommeren blomstrede et væld af roser. Elmetræet midt på gårdspladsen var blevet stort og stærkt. Her var dejlig skyggefuldt, og her blev køerne bundet fast, når tyren med ring i næsen blev ført ud af stalden for at gøre sin pligt.

Hans Christian, som nærmede sig 54 år, havde fået den vane at hvile sig på den hvidmalede bæk foran aftægthuset. Alt i livet gentog sig. På varme dage sad han, ligesom Jakob i sin tid, i skyggen af det store kastanjetræ, som altid var smukkeste, når det havde tændt sine hvide lys.

Han gik stadig væk på jagt, selv om turene ikke var helt så lange nu. Hans Christian kunne nok mærke, at han var ved at blive ældre. En tur sent på efteråret ned til Nyhus sø huskede han særlig godt. Det havde været en grå dag med kold blæst og regnbyger. Over sivbæltets yderste kant havde han fået ram på en vildand, men uheldigvis drev den ud i søen. Da han nødig ville opgive sit jagtbytte, havde han smidt tøjet og var hoppet i, men det havde sandelig ikke været en fornøjelse. Vandet var hundekoldt, og selv om det var lykkedes ham at sikre sig jagtbyttet, havde han besluttet ikke at gøre det en anden gang.

På de lune sommeraftener holdt Hans Christian og Catarina af at spadsere ad den smalle sti gennem kornmarken. På turen underholdt Hans Christian med de historier, han havde hørt i landsbyen. En aften fortalte han Catarina om Rønnenkampgården, der nu ejedes af advokatens søn Hans Christian Rønnenkamp. Efter hvad Hans Christian havde hørt, havde de på gården 60 malkekøer og fem spand heste. Til

den gamle herregård hørte store rug-, byg-, havre- og boghvedemarker, foruden roe- og kartoffelmarker. Der var mægtige græsmarker og enge, en bøgeskov og tørvejord.

Hans Christian Rønnenkamp delte sin fars tyskvenlige holdning. Da kejser Wilhelm I den 22. marts 1887 fyldte 90 år, gav det anledning til en stor fest på Rønnenkampgården. I gæsternes overværelse plantede Rønnenkamp midt på gårdspladsen et egetræ og opsatte til minde om denne begivenhed et dokument, der afsluttedes med ordene: Måtte dette egetræ vokse og Kluesgård, med Guds hjælp, vokse.

Hans Christian kunne fortælle mange historier om livet på herregården. Og særlig godt kendte han til de tre kroer, som engang fandtes på den korte strækning mellem gården og den dybe slugt. I 1816, i nedgangstiden, havde den danske konge udstedt en koncession, der gav gårdens ejer ret til at drive krovirksomhed. Den ene kro, som blev bortforpagtet, lå således placeret, at forbipasserende næsten faldt ind i krostuen. Intet sted smagte punchen så godt, fordi der til kroen hørte en dyb brønd med det klareste vand. Da den nye vej langs fjorden blev anlagt, måtte kromanden give op. Den anden kro i nærheden af de kongelige fiskedamme brændte, men blev bygget op igen. Her havde kromanden i sin tid foranstaltet dyrskuer, dans, ja endog æselvæddeløb for at lokke folk fra land og by til.

Men Hans Christian kunne også fortælle en uhyggelig historie om den tredje kro. Den lå for en del år siden nede i slugten og var så lille, at gæsterne måtte stå, når de drak deres punch. Kroen blev passet af konen, mens manden var daglejer på herregården. En dag skete der noget frygteligt. Da manden kom hjem fra arbejdet, lå konen myrdet på gulvet. Mistanken faldt straks på daglejeren, og han blev afhørt af politiet. Madame Rønnenkamp blandede sig og spurgte ham lige ud:

– Sig mig Jørn, er det dig der har myrdet hende? spurgte hun, men han havde forfærdet nægtet at have gjort det.

– Madame, havde han sagt, det er rigtigt, at jeg ofte slog Marie, men det er ikke mig, der har slået hende ihjel.

Til sidst mente politiet, at en ukendt landstryger var gerningsmanden. Han var blevet set på egnen den dag, men de fik aldrig fat i ham, og mordet blev ikke opklaret.

Da Catarina hørte historien, havde hun korset sig og prist deres fredelige og trygge liv. Og det var da også et fredeligt og trygt liv for dem. De kom godt ud af det med deres lejere, med økonomien stod det godt til, og børnene var ved at blive voksne. Peter skulle snart overtage gården, og endelig havde han forlovet sig med Alwine fra Bjerggården.

Når de andre drenge havde overstået militærtiden som Peter, lå livet foran dem, og de skulle nok klare sig.

Men mørke skyer trak sammen over bondesamfundet øst for Oksevejen og også over Mosebækgården. Allerede i midten af februar 1892 havde natvægter Jonas Simonsen haft en usædvanlig oplevelse. En nat med frost og tiltagende måne stødte han på bonden Jes Hinrichsen, som påstod at være synsk. Jes var i meget ophidset sindstilstand, fægtede med arme og ben, samtidig med at han skreg noget, som Jonas Simonsen ikke kunne opfatte. Han forsøgte at berolige ham, men så råbte Jes med opspilede øjne og panik i stemmen:

– Det brænder. Ser du det ikke? Hele landsbyen brænder.

Samme år, den 15. august om eftermiddagen, da der blev kørt rug ind hos Nis Jessen, blev en af karlene opmærksom på et flammeskær under Store Ivers taggavl. Snart var hele gården omspændt af flammer, og ilden sprang over på nabogården og fortsatte ned ad Østergaden. Skrækslagne mennesker strømmede til fra alle kanter, og fortvivlede skrig blandede sig med brandhornets uhyggelige tuden. Brandværnet kunne kun prøve at redde husene på den modsatte side, og ilden bredte sig så hurtigt, at en fjerdedel af landsbyen en halv time senere stod i lys lue og brændte ned til grunden. De fleste beboere redede kun det nøgne liv.

Da natten faldt på, gik den gamle væver Nikolaj Clausen hen til sit nedbrændte hus. Med ligblegt ansigt lå han på knæene og rodede med sine hænder blandt de glohede mursten. Det hele havde han mistet, tøj, møbler, værktøj og pengene, som han havde sparet sammen gennem et langt liv. Nu ledte han fortvivlet efter nogle mønter i asken. 22 familier blev den dag hjemløse, og det blev en ulykkesdag, som sent blev glemt.

Efter branden stod det klart for mange, at tryghedsfølelsen hvilede på et spinkelt grundlag. Også på Mosebækgården nærmede det tidspunkt sig, hvor de havde opbrugt deres mål af lykke. Peter var stadig væk forlovet med Alwine, men Catarina kunne ikke forstå, hvorfor det trak ud med brylluppet.

– Sig mig Peter, hvad venter I to egentlig på? spurgte hun. Det var anderledes, da din far friede til mig. To gange om ugen kom han ridende til Gottrupel, og når vi mødtes på Tyvevejen, fik hesten lov til at passe sig selv. Vi var kun en sommer om at tage beslutningen. Efter brylluppet varede det ikke længe, før Anna sprællede i vuggen. Hvorfor kan I ikke bestemme jer?

Men Catarina fik ikke noget ud af at snakke med Peter, og snart ind-

traf en ulykke i hestestalden, som udskød tidspunktet for bryllupsfest endnu engang. Hestene skulle have deres aftensfoder, og Peter var gået ud i stalden for at ordne det. Da han ikke kom hurtigt tilbage, gik Hans Christian derud og fandt Peter bevidstløs bag ved en af hestene. Den toårige fuks havde i kådhed slået ud, og selv om det farlige slag kun havde strejft Peter i hovedet, blev han fra den dag indesluttet og tavs. Når Catarina nu ville snakke bryllup, gik han bare sin vej. Alwine affandt sig med situationen. Hun holdt af ham, og der var hverken for hende eller hendes forældre tvivl om, at alt nok skulle ordne sig til det bedste. Anderledes kunne det ikke være, når man ikke ville bringe skam over sine bedste venner.

Men endnu en gang blev Mosebækgården ramt af ulykke. Det var jul, og der skulle træffes forberedelse til nytårsaften. Det nye år skulle skydes ind, og inde i dagligstuen hang Hans Christians tre jagtgeværer. Men Heine Steffen, en kådnersøn fra egnen kunne også godt tænke sig at være med ligesom de voksne. Uheldigvis havde han fået fat i en gammel rusten pistol, som han stolt viste til Nikolaj dagen før nytårsaften. Mens de to drenge undersøgte pistolen, gik et skud af og kuglen trængte ind i Nikolajs arm. Catarina blev helt ude af sig selv, da de to skrækslagne drenge kom farende hjem til hende. Hun forbandt såret, som heldigvis ikke så alvorligt ud, men Nikolaj kom straks i seng. Da Hans Christian kom hjem drøftede de, hvad de skulle gøre, men da drengen var faldet til ro og ikke klagede, blev de enige om at se tiden an.

- Kuglen må dog være i armen endnu, sagde Catarina.
- Måske indkapsles den med tiden, svarede Hans Christian.
- Det må man da håbe, man er jo ikke læge, sagde hun.

De ventede en uges tid, og tilsyneladende gik det godt. Men pludselig fik Nikolaj høj feber og smerter. Da spændte Hans Christian sine to fukse for vognen og hentede lægen i en fart. Da han kom til, undersøgte han drengen med alvorlig mine. Han rystede tvivlende på hovedet og pudsede længe og omhyggeligt sine guldrandede briller.

– Der er stødt blodforgiftning til. Vi må lægge drengen i iskoldt vand for at få feberen ned.

Lægen var jo en studeret mand, så han måtte vide, hvad han talte om. De fik badetruget ind i køkkenet, fyldte det med iskoldt vand og lagde Nikolaj ned i det. Han blev taget op efter ti minutter, svøbt i varme tæpper og lagt i seng igen. Lægen mente nok, at feberen ville falde i løbet af natten, pudsede igen sine briller og tog afsked. Det blev en uendelig lang nat. Nikolaj smed sig fra den ene side til den anden,

og hans tilstand forværredes time for time. Han døde den efterfølgende dag.

Da Jakob var færdig med militæret, havde Hans Christian i Peter og Asmus to gode hjælpere på gården, og Jakob måtte tænke på sin egen fremtid. Ligesom sin far kunne han godt lide heste og han blev nu kusk hos købmand Andresen i Sønderborgs Perlegade. Mange år efter fandtes der i Sønderborg mennesker, som kunne huske en dramatisk begivenhed i marts 1893, hvor købmand Andresens kusk var midtpunktet.

Det skete en lørdag formiddag. I Sønderborg var der livlig trafik på dette tidspunkt. Købmand Andresens heste stod og ventede foran en butik i hovedgaden, mens kusken, Jakob Iversen, var inde i butikken for at hente nogle varer. Pludselig blev hestene bange og satte afsted. Jakob sprang ud og nåede lige at få fat i tøjlerne. Ned ad strøget gik nu den vilde jagt, to løbske heste og en råbende kusk efter. Han havde smidt sine træsko for at kunne følge med, men tøjlerne slap han ikke. Menneskene på gaden sprang som gale for ikke at blive trampet ihjel.

– Se bare, råbte en havnearbejder til sin kone, tænk at han ikke giver slip på tøjlerne.

Sådan tænkte nok mange, men Jakob ville ikke give sig. Med sine stærke næver holdt han fast og prøvede af alle kræfter at bremse de ustyrlige heste. Til sidst lykkedes det, og vognen holdt stille. Hestene rystede over hele kroppen og var dækket af sved og skum. Vildskab lyste ud af deres øjne. Så lagde spændingen sig, og folk vovede sig frem.

– Har man nogen sinde oplevet magen til det? spurgte en borger sin sidemand.

Blandt tilskuerne var den unge Maria Rasmussen fra Nybøl. Hun tjente i Egersund Kro, men havde den dag et ærinde i byen. Så ejendommeligt føjede det sig, at hun til en fest nogle dage senere igen mødte den unge kusk. Hun havde svært ved at stå for hans charme denne nat, og de aftalte at mødes igen.

Da Jakob var gardeulan i Berlin havde det vist sig, at han hørte til de mandfolk, der havde kvindetække. Han var høj og kraftig, og selv om han ligesom sin yngre bror Asmus var hidsig af natur, havde han også Hans Christians lune smil, som hurtigt kunne få en kvinde til at overgive sig. Han havde altid haft let ved at få piger, de fløj på ham som fluer på en limpind, og i de fleste tilfælde havde det for Jakob kun været døgnfluer. Men med Maria Rasmussen fra Nybøl var det noget

andet. De to unge nød livet, sådan som unge kan gøre det, og en dag fandt Maria ud af, at det var på højeste tide at gifte sig.

Maria var da lige fyldt 18 år. Allerede da Jakob så hende første gang, syntes han godt om hendes mørke hår, kastanjebrune øjne, friske kinder og ikke mindst hendes glade sind. Senere efter flere børnefødsler med svulmende former til følge, nævnte Jakob ofte for at drille, at da de mødtes første gang, kunne han med to hænder omspænde hendes talje.

Efter brylluppet blev Jakob og Maria en tid boende i Perlegade, og her fødte Maria deres første barn, en pige, som fik hendes navn. For en ugift kusk kunne det gå an at arbejde hos købmand Andresen, men nu slog ugelønnen ikke til, og Jakob måtte finde sig et bedre lønnet arbejde. Jakob huskede godt den dag, da han og Peter på en eneste dag havde mejet rugmarken. Den dag havde de været enige om, at de aldrig ville lade sig låse inde i en mørk fabriksal. Men nu var situationen en anden. En bonde uden gård og jord kunne ikke vælge og vrage, så de måtte rejse hjem. Nu blev Jakob arbejdsmand på skibsværftet, og de boede i en af de små lejligheder på Mosebækgården.

Det var en stor omvæltning. Halvsyv om morgenen gik Jakob hjemmefra med en madpakke og en kaffeflaske under armen, og der ventede ham en 12 timers arbejdsdag i støjfyldte fabrikskaller. Når ugen var omme, lå der 12 mark i hans lønpose. På værftet var mange arbejdere utilfredse med de vilkår, og så kom strejken. Ligesom andre af hans kolleger ventede Jakob sig ikke noget af en strejke, han syntes heller ikke, at han havde råd, og derfor brød strejken sammen. Det skabte naturligvis splid og bitterhed hos dem, der havde ønsket strejken. En fredag eftermiddag var seks mand ved at transportere en tung jernbjælke. De lod den falde på Jakobs højre fod, og det kostede ham, foruden et længere sygeleje, fire tæer. Da besluttede han, at han aldrig ville sætte sin fod på et skibsværft igen.

Hjemme på gården var forholdet mellem Peter og Alwine stadig uafklaret. De havde nu været forlovet i seks år men mødtes ikke så ofte længere. Alwine havde ligesom Catarina flere gange forsøgt at tale med Peter, hun vidste godt, at Hans Christian og Catarina kun ventede på, at de skulle gifte sig, så de selv kunne komme på aftægt. Men Peter forblev tavs og indadvendt.

Sagen var den, at Peter udkæmpede en sjælekamp. Uheldet i stalden dengang havde givet ham mén, og han var ofte plaget af tungsind. Han kunne ikke slippe tanken om, at Alwine ikke ville blive lykkelig med ham. Men kunne han være bekendt at ophæve forbindelsen? Ville

alle i sognet ikke derefter pege fingre ad Alwine og hendes forældre? Ville det ikke udløse voldsom sladder? Han kendte det samfund, han boede i, og var kun alt for godt klar over, at det netop ville blive tilfældet.

Til sidst mente Peter, at det var bedst at komme lidt på afstand af det hele. Hans yngre bror Asmus var nu fyldt 20 år, og sammen med Hans Christian kunne han godt klare gården. Peter rejste til Lyksborg og blev kusk hos en købmand, men lige meget hjalp det. Når han en sjælden gang kom hjem, virkede han påfaldende nedtrykt. Catarina gjorde sig store bekymringer, men hun forstod ikke hvor stort et problem, det efterhånden var blevet for Peter.

En dag mødtes Peter og hans søster Anna ude på gården. De var alene i køkkenet, og Anna tog mod til sig og spurgte lige ud:

– Peter, hvad er der dog i vejen med dig?

Peter svarede ikke, men Anna fortsatte ufortrødent:

– Sig mig, hvornår skal du og Alwine giftes?

Så svarede han alvorligt:

– Det vil du aldrig komme til at opleve!

Men nogle uger senere i slutningen af maj 1894 syntes det som om, at det alligevel ville gå i orden. Bryllupsdagen blev fastsat, muligvis efter at Alwine havde talt med Peter. Men nogle få dage før brylluppet kom det frygtelige budskab, at Peter havde skudt sig. Han var da lige fyldt 29 år.

Købmanden havde lagt mærke til, at hestene ikke var spændt for. Da han kom ind i Peters stue, lå han iklædt sin bryllupsskjorte død i sengen. Et fredeligt smil lå på hans læber, pistolskuddet var gået igennem hans hjerte. Han havde været klar over, at det ville være en stor skam for både Alwine og hans egne forældre, hvis han hævdede forlovelsen. Han havde ikke kunnet se nogen anden udvej end at tage livet af sig selv. På bordet lå et afskedsbrev, skrevet i versform med stejle, klare bogstaver:

Vær stille nu, tab ikke modet,
I, som beslægtet er ved blodet
som knyttet er til mig med fælles bånd
og anbefal mig i Guds hånd.

Forældre, kære, og du min pige,
jeg går nu ind i Guds himmerige,
der er jeg fri for sorg og smerte,
der hviler ud mit syge hjerte.

O mor, dit hjerte det vil lide,
hvor jeg som barn har hvilet blide,
I, som jeg alle har forladt,
vi ses igen, god nat.

Intet kunne ramme Hans Christian og Catarina så hårdt som Peters død. De var utrøstelige, og også for hans søskende og Alwine og hendes familie var det en stor sorg. Ingen fattede, hvorfor Peter to dage før sit bryllup havde truffet en så forfærdelig beslutning.

Hvad gården angik, skulle nu Jakob træde i Peters sted. Siden han var holdt op med at arbejde på skibsværftet, havde han hjulpet til på Mosebækgården. Da begravelsen i Hanved var overstået, blev Hans Christian, Catarina, Maria og Jakob enige om aftægtsvilkårene. Kort tid efter købte Hans Christian og Catarina et lille hus ved den gamle Byevej. Som bonde havde Hans Christian altid holdt af heste. Her kunne han på sine gamle dage sidde ved vinduet og betragte sine standsfæller køre forbi på vej ud til deres marker eller til byen. Her kunne han i sandhed følge med i, hvad der skete oppe i landsbyen ved Oksevejen.

IV. *Arbejderkolonien og teglværket*

I samfundet ved Oksevejen var kommuneforsamlingen blevet afløst af et kommuneråd. Ved det første valg i 1892 viste det sig, at pessimisterne ikke havde fået ret. Ud over slagter Klønhammer og andenlærer Anthoniussen var seks bønder valgt ind. Sogneforstander Detlev Jonas havde bøjet sig for de tiltagende alderdomsskavanker. Foruden Daniel Jensenius fra Storemosegården, Henrik Jepsen fra Lindegården og teglværksejer Thomas Jørgensen var også Markus Cordsen, Jes Hinrichsen og Peter Andresen kommet med.

Da rådet for første gang holdt møde på kroen, skete der det overraskende, at Henrik Jepsen enstemmigt blev valgt til kommuneforstander. Han var dansksindet, men selv Jensenius og Anthoniussen stemte på ham. Grunden var, at han ikke blot var kendt som et fredeligt, kristent menneske, han var også noget af en diplomat.

Årene gik, og fjordbyen gennemgik en stærk udvikling. I foråret 1895 indtraf teglværksejer Thomas Jørgensens store time. Mens de fleste bønder var foruroliget over tilflytningen af arbejderfamilier i Østergaarden, havde Thomas Jørgensen i langt højere grad blik for de muligheder, tiden og ændringerne gav. På værftet var antallet af ansatte i løbet af de sidste 20 år steget fra under 500 til over 1600, og udviklingen syntes at fortsætte. Dette havde medført boligmangel, og det var den situation, Thomas Jørgensen overvejede, når han gik og tænkte for sig selv i den store park, der omgav hans og Ditlev Jonas' huse. Efter at Jonas var gået af, havde han fået bygget et storartet hus ved siden af Thomas Jørgensens.

En dag havde Thomas Jørgensen fået tænkt færdig, og så skulle der handles. Det kneb med boliger til arbejderne, selv havde han jord og penge. Altså ville han bygge arbejderboliger. Vist var han idealist, men han var på ingen måde blind for de fordele, det indebar for hans egne muligheder. Nu var det tid at smede, mens jernet var varmt, men som politiker vidste Thomas Jørgensen også, at sådan noget skulle forberedes. Han opsøgte nogle kommunerådsmedlemmer og startede med en af sine nære venner, kommuneforstander Henrik Jepsen. Da de skiltes, sagde Henrik smilende:

– Jeg gør, hvad jeg kan, det kan du regne med. Men som kommuneforstander er jeg i begyndelsen nødt til at være lidt tilbageholdende.

Også hos Klønhammer og Anthoniussen vandt hans tanker gehør. Slagteren tænkte på muligheden af stigende omsætning, og for Anthoniussen betød flere børn bedre fremtidsudsigter. Jensenius' synspunkter mente Thomas Jørgensen at kende godt nok til, at han ikke henvendte sig til ham. Han ville uden tvivl være imod.

Nogle uger senere lå hans »Andragende om udparcellering af grunde med det formål at skaffe arbejderboliger« på kommunerådets bord, og som ventet udtalte Jensenius sig afvisende. Han mente, der i forvejen boede for mange arbejdere i Østergaden, og i øvrigt mente han ikke, at fremgangen for værftet nødvendigvis ville fortsætte. Der kunne hurtigt igen komme krisetider, og med de øgede skatter og fattighjælp, det ville medføre, kunne mange bønder godt belave sig på selv at søge ind på fattiggården. Slagter Klønhammer imødegik synspunktet, hvilket dog blot fik Jensenius til at skærpe det yderligere.

– Vi andre følger også med i, hvad der sker. Der er uro i verden, og det skyldes ikke mindst socialistisk indstillede industriarbejdere. Hvis dette projekt gennemføres, vil det resultere i, at det er slut med freden i vort lille samfund, og her i rådet ender det nok med, at vi får vrøvl med disse socialister.

Det viste sig imidlertid, at Thomas Jørgensen var udholdende. Han mindede om, at det jo ikke var folk, der havde rod i arbejderkredse, men derimod om mennesker, der havde rod i bondesamfundet. Thomas Jørgensen talte til deres samvittighed, skildrede de triste forhold i byen, og foreholdt dem deres kristenpligt. De blev ikke enige, men nogle syntes, de havde fået noget at tænke over inden næste møde.

Dette blev holdt 14 dage senere, og der udspandt sig en hed ordveksling mellem Thomas Jørgensen og Daniel Jensenius. Efter denne tog kommuneforstander Henrik Jepsen ordet, og som den gode diplomat, han var, gød han olie på vandene. Han delte, så vidt det var muligt, sol og vind lige, men for dog at fremme den løsning, han havde lovet at støtte, foreslog han, at hvis der skulle bygges på teglværkets marker, så skulle Thomas Jørgensen forpligte sig til at aflaste kommunen økonomisk ved at udbygge og vedligeholde de fornødne veje i de første fem år. Det gik han ind på, og derefter gik også Jensenius med til at give tilladelsen. Han havde endda fornemmelsen af, at han havde vundet en ikke ringe sejr, hvilket han på hjemvejen betroede Markus Cordsen.

Dermed var der fri bane for Thomas Jørgensens planer, og i David Hansen fra Nystaden fandt han en god kompagnon til at hjælpe med at føre dem ud i livet. Denne havde altid været fuld af ideer og var i

byen kendt for sine højtflyvende planer. Nu øjnede han muligheden af at få luft under vingerne og se nogle af sine ideer virkeliggjort.

Og byggeriet gik i gang. Ved den nye Byvej begyndte opførelsen af flade toetages huse, hver med seks lejligheder. Imidlertid havde David Hansen også tanker om en anden slags byggeri, nemlig en veritabel stor lejekaserne. Det blev til en seksetages bygning, og snart skred også dette arbejde godt frem under stor interesse fra hele det omgivende samfund. Beliggenheden fandt Thomas Jørgensen helt ideel, for byggeriet var placeret lige op ad teglværket.

I foråret 1896 vendte Asmus Iversen, den yngste af drengene på Mosebækgården, hjem fra militæret. Før militærtiden havde der været arbejde nok til ham på gården, men Jakob havde i mellemtiden overtaget den, og Asmus var klar over, at han nu var nødt til selv at finde en anden måde at ernære sig på. Sådan var det nu engang for de bonde-sønner, der ikke skulle føre den fædrene gård videre. Jakob og Maria, der i mellemtiden havde fået to børn, Marie og Kidde, havde derimod deres fremtid klart stukket ud på gården. For Asmus, der igennem hele sin opvækst havde beskæftiget sig med jorden, var det en beklæm-mende fornemmelse, at der nu ikke var behov for ham mere. Imidler-tid traf det sig så heldigt, at der på en mellemstor gård i landsbyen blev søgt en forvalter. Manden var død, og den ældste søn kunne først træde til om tre år. Godt nok var det således blot en kortsigtet løsning for Asmus, men han håbede på, at noget andet i mellemtiden ville vise sig.

Imidlertid viste der sig ikke rigtig noget, så da de tre år var gået, tog Asmus en uddannelse på Køre- og Rideskolen i Slesvig og fik bagefter tjeneste som kusk og forkarl hos en gårdejer i nærheden af Slesvig by. I foråret 1904 fik han ansættelse som kusk hos baron Alexander von Gersdorff på Fahrenstedgård, ikke så langt fra Slesvig. Her mødte han serveringspigen Christine Olsen, datter af hedebonden Jehann Olsen og hans kone Christina. Imidlertid døde Jehann Olsen, mens Christine endnu var et barn, hvorefter hendes mor giftede sig med Lorenz Callsen, kusk hos baronen på Fahrenstedgård. Christine kom som følge af disse forhold til at vokse op hos sine bedsteforældre. Hos dem havde hun haft en tryk og rar barndom. Da hun var 13 år gammel, døde hendes bedstemor, og da hun var 14 år, kom hun ud at tjene. Hun havde været hos et par forskellige bønder, men hun havde besvær med at klare det hårde arbejde og blev alvorligt syg. Lægen talte om blegsot. Da hun igen blev rask, kom hun til en købmand, det var

Thomsen i Bøklund. Her var hun i to år, havde det godt og blev efterhånden en særdeles smuk ung pige.

I 1902 blev hun så serveringspige hos baron Alexander von Gersdorff på Fahrenstedgård, og her mødte hun Asmus Iversen, der hurtigt fik et godt øje til den kønne pige. Det var gensidigt, og de to unge sås oftere og oftere sammen.

Tiden gik, forholdet blev stedse varmere og i februar 1905 stod da brylluppet hos Hans Christian og Catarina i deres hus ved den nye Byvej. En medvirkende grund til, at de besluttede at gifte sig var, at Christine ventede et barn, og en ting var sikkert, hendes barn skulle ikke, som hun selv, vokse op uden forældre. Men det var ikke ganske uden betænkeligheder, Christine giftede sig. Asmus havde rod i det danske, hun selv derimod forstod næppe dansk, hendes bedsteforældre havde talt plattysk. Og så var der det med gården. Det var naturligvis hævet over enhver tvivl, at det var broderen, Jakob, der sad på den, men derfor kunne det nok give anledning til visse overvejelser om, hvorvidt det ville blive rart at skulle bo så tæt på gården. Asmus og Christine var flyttet ind i en af de små lejligheder i aftægtshuset, og Asmus var begyndt som jordarbejder hos en entreprenør i byen.

Nogen tid efter fødte Christine en dreng på 12 pund. Det tog hårdt på hende, og i ganske lang tid var hun syg. I den tid måtte Asmus selv klare tingene om morgenen når han skulle afsted på arbejde. Da hun endelig igen kom oven senge, var hendes venstre arm blevet lam. Kort tid efter blev drengen syg. Efter nogle dages forløb spændte Jakob for vognen, drengen blev pakket varmt ind, og de kørte til lægen. Det var for sent. Få dage efter døde drengen.

Asmus arbejdede på havnens østside som jordarbejder. Arbejdspladsen lå neden for den stejle skrænt, som kunne minde om lergraven ved Katrinegård. Ligesom muldvarpe gravede de sig ned i jorden indtil seks meters dybde. Hele dagen stod de i en snæver grav uden afstivninger og i konstant fare for at blive levende begravet ved en sammenstyrtning. Asmus var utilfreds med sit liv, med tilværelsen og sine medmennesker. Christine fandt, at han var aldeles forandret i forhold til den tid, da de lærte hinanden at kende. Ofte var han tvær, når han efter en lang arbejdsdag kom hjem, snavset i tøjet og på kroppen. Han talte alt oftere om sin slavetilværelse, og for både ham og Christine blev det åbenbart, hvor forskelligt livet kan udvikle sig for to brødre, skønt de begge er vokset op og har slidt i det på fædrenejgården.

Når Asmus tidligt om morgenen gik hjemmefra i mørket med kaffeflaske og en madpakke, sad hans bror Jakob endnu og hyggede sig

ved morgenmaden sammen med sin kone, Maria. Det var ham, der nu ejede Mosebækgården, og når han i forskellige ærinder kørte ud fra gården bag sine smukke fukse, slog han selvbevidst knald med piskan. Det var naturligt for ham, men også på Mosebækgården havde de måttet sande, at liv og død følges ad. To drenge havde de mistet på grund af difteritis. Nu var Maria atter gravid, og i foråret 1906 fødte hun tvillingerne, der ikke engang nåede at blive døbt, før de døde. Det var en af de hårdeste dage i deres liv, da Jakob kom hjem med de to små kister. Tvillingerne blev i al stilhed stedt til hvile på Hanved kirkegård. Blot ni måneder senere fødte Maria en pige, som blev opkaldt efter sin bedstemor. Så var der alligevel to piger og to drenge i huset.

Marie, den ældste af søskendeflokken, fik lov til at løbe over til bedsteforældrene og fortælle nyheden. Bedstemor så mere nøgternt på det, i hvert fald var reaktionen blot ordene:

– Nå, så er det vel snart slut med det.

De voksne kunn være nogle besynderlige væsener, tænkte pigen på hjemvejen, mens hun suttede på det stykke kandis, der trods alt var faldet af.

På Mosebækgården gik livet ellers sin rolige gang. Jakob havde, som hans far havde haft, gode forbindelser til Katrinegård. Han var begyndt at levere sand til teglværket. En slåmaskine var der blevet indkøbt, så nu var det lige før, leen var overflødig. Det var et teknisk fremskridt, men tænkemåden var der ikke de store ændringer i. Som Jakob så det, lå tingene klart aftegnet: Børnene hjalp til på gården som han i sin tid selv havde gjort det, og når den tid engang kom, skulle gården overtages af den ældste søn.

Det var tungt nok for børnene at skulle hjælpe til, og tit var det lige ved, at det oversteg deres kræfter. Kidde talte som voksen flere gange om, hvor hårdt det ind imellem havde været, men mens det foregik, blev der ikke tænkt i de baner. På gården var der nok at se til, og alle måtte hjælpe til, så godt de kunne – inde såvel som ude. For en tolvårs dreng kunne det nok knibe med at holde ploven i furen, og det havde kostet mange bitre drengetårer, men hvad arbejdet angik, kunne Jakob godt være en hård mand. Det, der skulle gøres, skulle gøres – og helst i en fart.

Årstiderne skiftede og årene gik. Maria havde født igen, nu var der efterhånden fem drenge og to piger på gården. Marie, den ældste af pigerne, havde fået en læreplads på et kontor i byen. Selv om livet således gik i de vante baner, skete der ind imellem uforudsete ting på går-

den. I høsttiden skulle der en torsdag tærskes. Feddys opgave bestod i at drive hestene i hestegangen. Til at begynde med gik det som det skulle, men pludselig gik maskinen i stå. Jakob og Kidde skyndte sig ud af laden for at se, hvad der kunne være galt og opdagede da, at den ene hest havde viklet sig sådan ind i tømme, at den var væltet om. Feddy kunne de ikke lige straks få øje på, men pludselig opdagede de et ben og en træsko, der stak frem under hesten. I fællesskab fik de hesten rullet så meget til side, at de kunne få drengen trukket fri. Han græd og ømmede sig, og da Maria kom til, insisterede hun på, at Jakob straks skulle køre ned til byen efter læge. Jakob tog det mere afslappet. En læge kostede penge, og det var desuden ærgerligt at skulle stoppe med tærskningen nu, da det gik så godt. Maria holdt imidlertid på sit, og Feddy blev pakket ind i en alkoveseng, mens Jakob kørte efter lægen. To timer tog det, inden vognen atter holdt i gården. Da lægen kom ind til den lille patient med sin taske og sine remedier, blev Feddy så forskrækket, at han sprang ud af sengen og gemte sig i køkkenet. Nogen egentlig undersøgelse blev der således ikke foretaget. Lægen blev nærmest en smule fortørnet, indkasserede sine penge og blev kørt tilbage igen. Feddy slap godt fra uheldet, ligesom Kidde slap godt fra et uheld, han blev impliceret i. En søndag skulle de have hønsekødssuppe, men Jakob havde glemt at slagte en høne, sådan som han havde lovet Maria. Hun gjorde ham opmærksom på det, men herover blev han så fortørnet, at han greb sit jagtgevær, gik lige ud på gårdspladsen og skød den første høne, han fik øje på. Der lød en jamren fra brændeskuret, og det viste sig, at ud over hønen var også Kidde blevet ramt. Kun i foden og ikke så farligt, men det kunne nemt være gået meget værre. Men hønsekødssuppe fik de den søndag.

Den samme sommer blev der stiftet en ringriderforening, og som en naturlig ting blev Jakob, der jo havde en fortid som gardeulan i Potsdam, valgt til kommandør. Under de forberedende samtaler på kroen havde kommuneforstander Henrik Jepsen henvist til ringridningens gamle tradition. Faktisk gik den helt tilbage til riddertidens turneringer. Nu var det jo ikke længere kamp mand mod mand, men stadig kom det an på at sidde godt til hest og kunne styre såvel den som sin lanse.

Den første ringriderfest blev en stor succes. Selv om Kidde blot var 15 år og lige var blevet konfirmeret, havde Jakob ment, at han godt kunne deltage, og der var heller ingen fra bestyrelsen, der havde noget at indvende. Jakobs bror Asmus deltog også, han havde lånt en fuks af sin bror. Han var jo trods alt bonde, selv om han ernærede sig som ar-

bejdsmand, og der var ikke nogen anden, der som han havde modtaget uddannelse ved Køre- og Rideskolen i Slesvig.

Søndag eftermiddag gik det så med fuld musik gennem landsbyen. Jakob red i spidsen bærende sit grønne kommandørskærf. Han førte sig godt på hesteryg og det var lige ved, at han følte sig lige så stolt, som dengang han som gardeulan gik gennem landsbyen og af Stiene Skrædder nær var blevet forvekslet med kejseren.

Sådan noget havde man ikke tidligere oplevet i landsbyen. Et optog med 32 ryttere iført hvide bukser, blå jakke, blanke støvler med sporer, ringriderhuer og lanser. Fra kroen red optoget gennem landsbyen, over den gamle byvej og gennem arbejderkolonien. Hele tiden spillede marchmusikken, og kvinder og børn strømmede ud af husene i deres søndagstøj. Mange af arbejderne havde deres rod i bondesamfundet, og en del af dem havde forstand på heste og nød synet af det flotte optog.

Der blev liv ved Peter Nikolajs kro, da ringridningen begyndte. Efter fire timers konkurrence blev resultatet, at Kidde Iversen fra Mosebækgården sejrede og dermed blev den første ringriderkonge.

Ringriderfesten sluttede med en stor parade. Jakob holdt foran fronten og gav de fornødne kommandoer på nogenlunde samme måde, som han huskede det fra sin tid ved gardeulanernes første regiment i Potsdam. Der blev holdt taler, og derefter kom tre hvidklædte piger med skærfene til kongen, kronprinsen og prinsen. Til sidst blev kongen med fuld musik bragt hjem til Mosebækgården.

Om aftenen var der bal på kroen. Egentlig var Kidde for ung til at deltage, men da han nu var blevet konge og dermed dagens midtpunkt, fik han lov at deltage.

På sin vej hjem fra ringriderfesten spekulerede August Hundertmark på, om ikke der blandt arbejderne kunne stables noget på bene, der lignede bøndernes ringriderfest. Det behøvede vel ikke nødvendigvis foregå med heste. Kunne cykler mon ikke bruges? Cyklen hørte med til den nye tid, og en sådan fest måtte da kunne være lige så god som bøndernes.

For øvrigt var der fordele ved at anvende cykel og ikke hest. En cykle slog i det mindste ikke sin rytter af, skulle ikke fodres og krævede ikke pasning og plads.

August luftede sine planer for Andres Hansen, Korl Simonsen og Hannes Bock, og omkring juletid blev der afholdt et møde på kroen, hvor en cyklistforening med August Hundertmark som formand blev stiftet. Den efterfølgende sommer afholdt arbejderne deres egen ring-

riderfest på cykler. Det foregik med fuld musik, optog, prisuddeling og bal på kroen. Arbejderne stod på ingen måde tilbage for bønderne ved Oksevejen.

Det var en af de sidste dage i maj 1912. Stærene fløjtede, lærkerne skruede sig op over markerne og Bondeskoven lignede et lysegrønt slør. Hans Christian, der lige var fyldt 75, havde i dag hvid skjorte, blanke støvler og diplomatfrakke på. Han og Catarina fejrede guldbryllup, og derfor var de klædt i det pæne tøj. Hun var i stadskjolen og med guldkæde om halsen og en lille guldkrone på hovedet.

Hans Christian kiggede ud af vinduet. Der foregik sandelig noget udenfor i dag. Det strømmede til med mennesker og køretøjer. Lige efter middag var Christine kommet for at hjælpe dem i stadstøjet, og nu var de klar til at blive hyldet.

Ude på vejen havde de to lærere, Iversen og Wørmke, travlt med at arrangere festoptøget. Et guldbryllup var sandelig ikke noget, man bare kunne holde inden for den snævre families kreds. Det var en af de helt store festdage for hele bondesamfundet og skulle festligholdes som en sådan. Omsider var optøget formeret. Den åbne karet stod parat til guldbrudeparret. Familiemedlemmerne fra Gottrupel, Frøslev og fra Mosebækgården var imens kommet til i deres vogne. Asmus og Christine kørte med Jakob og Maria. Arm i arm gik guldbrudeparret nu ud og tog plads i kareten.

Alle var enige om, at det var år og dage siden, man der på egnen havde set et tilsvarende optog: I spidsen red en herold fulgt af otte ryttere fra ringriderforeningen og en vogn med musikanter. Efter dem den åbne karet med guldbrudeparret, så yderligere en vogn med otte hvidklædte brudepiger og efter den igen en vogn med en gruppe mænd og kvinder klædt i historiske dragter. Afslutningen på optøget dannedes af familien, som ligeledes var kørende og øvrige festdeltagere, også de til vogns.

Med fuld musik gik det ned til den gamle Byvej og over Frøslevvejen gennem landsbyen. De, som af en eller anden grund ikke kunne være med, stod ved vinduerne og vinkede, og langs vejen stod mange børn og hujede. Da pastor Lindemann holdt sin prædiken i kirken, var der så mange mennesker, at en del af dem måtte stå uden for kapellet og lytte med.

Om aftenen var der fest på kroen for hele landsbyen. Der blev spist rigeligt og drukket kaffe, og bagefter havde arrangørerne sørget for et varieret program. Der blev holdt mange rosende taler til brudeparrets

pris og der blev arrangeret tableauer, der skildrede guldrudeparrets liv fra vugge til denne højtidsdag. Det hørte til aftenens mest højtidelige indslag, da kommuneforstander Henrik Jepsen oplæste et lykønskingsbrev fra selveste kejseren og, i forbindelse hermed, overrakte den gyldne ægteskabs-jubilæumsmedalje. For Daniel Jensenius kom nu det store øjeblik: Han rejste sig og foreslog, at de skulle udbringe et trefoldigt leve for majestæterne. Det blev gjort, og derefter istemtes nationalsangen. Så skulle der danses, og det blev et godt stykke over midnat, før guldrudeparret trætte kunne gå til sengs.

– Ved du hvad mor, sagde Hans Christian, det var da udmærket alt sammen, også det med skrivelsen og medaljen fra ham, kejseren. Men jeg synes nu nok, at Daniel kunne have sprunget over det med nationalsangen. Men hvis det fornøjer ham, så . . .

V. *Elmegården og krigstiderne*

Asmus Iversen, Jakobs yngre bror, var stadig væk daglejer. Klokken seks om morgenen gik han hjemmefra, og han kom sent tilbage, udkørt og utilfreds med alt og alle. Han nævnte det ikke, men Christine vidste godt, hvad han tænkte, når han stod ved vinduet og kiggede ud over markerne. Men endelig begyndte det at gå fremad. Han blev forvalter på Elmegården.

Gården tilhørte ejeren af sprit- og gærfabrikken i byens nordlige del. Han havde imidlertid overladt driften til hestehandler Thomas Nielsen i Nystaden, som dog også selv havde nok at se til og derfor ansatte Asmus til at passe gården.

Asmus, Christine og de to drenge var lykkelige, og hestehandleren havde også god grund til at være tilfreds. Han havde fået en forvalter, der sled på gården, som var det hans egen. Gårdens ejer, som lignede den sagnomspundne Rockefeller, sås kun når han og hans statelige, fjerhatprydede frue var på søndagstur.

Elmegården var nabo til Thomas Jørgensens teglværk ved Kребse-dammen. På gårdens østside lå en lille lund med elmetræer, ligesom der stod elmetræer foran huset. I det store hus for enden af gårdspladsen boede skorstensfejermester Lützen, hans kone og deres lille pige på seks år. Hans svend og de to lærlinge havde deres kamre oppe på loftet. Selv i den koldeste vinter cyklede de med bare ben og trættøfler på arbejde. Når de skulle op ad de tilisede tage, satte de tøflerne nede. Mesteren blev som regel hjemme for at ordne regnskabet. Men ind imellem tog han med ud for at kontrollere lærlingenes arbejde, og det hændte ofte, at de så bagefter fik en tur med remmen. Det var efter mesters mening en uundværlig del af oplæringen.

Asmus og Christine havde deres lejlighed i sidebygningen, og her lå også vaskekøkken, lo og kostald. Lige overfor lå hestestalden, hvor hestehandlerens opkøbte heste stod opstaldet inden de blev videresolgt, og lidt længere tilbage lå grisestalden og et lille vognskur.

I disse år var der flere steder foran byens porte bygget arbejderboliger. Der var stort behov for arbejdskraft, ikke kun på skibsværftet, men også på ovnfabrikken, i jernstøberierne, på maskinfabrikken og i glashytten. Når teglbrænder August Hundertmark var på vej hjem, kunne han kigge over til Klues. Der boede flaskepusterne i samme slags huse, som lå i arbejderkolonien på Thomas Jørgensens marker.

De havde alle fladt tag, var tjærede på vestsiden og bestod af seks små lejligheder.

I Kobbermøllebugten var husene bedre. Siden Christian IV's tid havde de børnerige arbejderfamilier boet i små nyboderhuse. Direktionen for kobberværket ordnede alt for dem. Den sørgede for skole, for lejlighed i et af husene, der var brandkorps, og nok så vigtigt: et hestekøretøj til at hente jordemoderen, som ofte blev kaldt ud til fødsel. Direktionen bestemte også timelønnen, som var 21 penning, og arbejdstiden, som kunne være på 16 timer om dagen. Den bestemte også sammensætning af kommuneråd og hvem der skulle være kandidat til næste kredsvalg.

At leve, arbejde og dø i dette lukkede samfund var manges lod, og det var en kendsgerning, at alle på godt og ondt var afhængige af arbejdet på værket. Arbejderne havde altid betragtet tilværelsen som bestemt af en naturlov, men nu fandt nye tanker grobund i det lille samfund, og nogle af arbejderne, deriblandt Røde Cløj, mente, at tiden var inde til forandringer.

I sommeren 1913 skulle der være kredsvalg, og dette valg kom ikke til at ligne de foregående. Cløj, som var sidst i 20'erne, havde slået sig sammen med nogle kolleger og opstillet en arbejderliste. Det udløste en voldsom harme hos fabriksejeren og direktionen. Selv visse arbejdere mente, at den slags tøjeri ikke hørte hjemme på det ældgamle værk ved Krusåen. Dagen efter stod en bekendtgørelse på opslagstavlen ved indgangsporten:

ADVARSEL TIL ARBEJDERNE!

Hvis der stemmes for arbejderlisten,
stiller værket ikke mere vognen til rådighed
når jordemoderen skal hentes.

Det var naturligvis en stærk trussel, men de oprørske arbejdere holdt fast ved deres liste.

Cløj Nielsen havde haft en hård opvækst. Som det var skik, blev han sendt ud og tjene ved landbruget efter konfirmationen. Senere fik han arbejde på skibsværftet og for otte år siden, i 1905, var det lykkedes ham at komme ind på kobber- og messingværket, så vejen blev lidt kortere til arbejdet. Alligevel skulle han ud af sengen klokken fire om morgenen. Om vinteren havde han en petroleumslampe hængende på brystet for at kunne finde vej i den mørke nat. Ved femtiden kunne han se kollegernes lamper komme som Sankt Hansorme dansende

gennem den bælgmørke nat. Om aftenen gentog billedet sig, denne gang den modsatte vej.

For Cløj blev det dog første gang en kort fornøjelse. Han havde samme år, sammen med Ludvig Køster deltaget i 1. maj-demonstrationen, tæt bevogtet af 200 granvoksne politibetjente, der åbenbart troede, at revolutionen stod for døren. Dagen efter blev de fyret fra kobberværket. Direktionen havde ikke meget tilovers for socialister. Men allerede året efter var der bud efter Cløj. Der var mangel på arbejdskraft, og man gik ud fra, at Cløj havde fået sig en forskrækkelse. Men Cløj var stædig, selv om han en tid lang gik stille med dørene. Nu, ved kredsvalget 1913, hørte han til de sammensvorne, der havde opstillet deres egen liste. Det præjsiske valgsystem, hvor en fattig arbejder havde én stemme mod de velhavendes mange, var endnu gældende.

Arbejderlisten fandt omsider større tilslutning på værket, og da valgdagen oprandt, gik Cløj med sine fæller i sluttet trop til valglokalet, kroen Forsteck nede ved fjorden. Selv om det var først på formiddagen, gik valget strygende. Det foregik i al offentlighed, den enkelte trådte frem for valgbestyrelsen og nævnte højt den foretrukne liste. Her kunne intet skjules, og det kunne få alvorlige følger for en arbejder at svigte sin arbejdsgiver. En del borgerlige tilhørere havde indfundet sig, og blandt dem sås også værkets direktør. Da de mange arbejdere strømmede ind i lokalet, udbrød amtsforstander Clausen forfærdet:

– Gud hjælpe os, nu kommer arbejderne fra Kobbermølle.

Nu trådte arbejderne frem en for en og nævnte arbejderlisten. Bagefter blev de alle i salen for at overvære de videre valg handlinger. Her blev de vidne til, at ejeren af Krusågård trådte frem og med myndig stemme forkyndte, at han stemte på sig selv, baron friherre von Diebenbruch. Han var kredskandidat for det nationale borgerparti.

Nogle måneder senere havde den gamle bonde Jes Hinrichsen igen et syn. Det var ved at blive mørkt, og han var begyndt at spænde hestene fra. En stor sværm af krager, som af mange blev betegnet som ulykkesfugle, fløj meget lavt hen over hans hoved i retning af Ulvemosen. Stik mod kragers vane var de helt tavse. Mørke skyer drev forbi, men den dalende sol kom en sidste gang til syne i mørket. Det forekom den gamle bonde, som svømmede den i et hav af blod. I det fjerne hørtes lyden af mange hestehove, og lidt efter galopperede en trop soldater forbi iført ukendte uniformer. Jes hørte tydeligt hestens vrinsken og

høje kommandoråb på et sprog, han ikke forstod. De drejede af i retning af landsbyen. Jes var endnu forskrækket over sit møde med soldaterne, da han kom hjem, men ingen andre havde lagt mærke til de fremmede, og de fleste trak en smule på smilebåndet, da de hørte om det. Men nogle af de ældre bønder huskede Jes Hinrichsens forvarsel om den store brand, og de anede, at de snart ville opleve urolige tider.

Verden var rent af lave. Balkan var at sammenligne med en krudttønde. I tillid til Tysklands magt havde Østrig i 1908 annekteret Bosnien og Herzegovina, og en mio. serbere og kroaterne var blev tvunget ind under østrigsk overherredømme. To gange siden, i 1912 og 1913, var det kommet til krig på Balkan, og man ventede nu bare på, at uvejret skulle bryde løs for alvor.

I fjordbyen og dens omegn tog de fleste det dog med knusende ro. I de tilbageliggende år havde man dyrket den militaristiske ånd i skole, presse, under militærtjenesten og særligt i soldaterforeningerne, også betegnende nok kaldet krigerforeninger. Alt for mange havde en romantisk forestilling om krigen og dens væsen. Krigen var som den præjssiske general Clausewitz udtrykte det, bare en fortsættelse af politik med andre midler. Krigen hørte livet til, havde de ansvarlige prædikeret i mange år. Her kunne de unge udmærke sig ved tapperhed og høste anerkendelse i form af ordener og medaljer. Desuden var Det Tyske Rige uovervindeligt. Det havde besejret Danmark, Østrig og Frankrig, og siden havde tyskerne sandelig ikke ligget på den lade side. Som Jakob og Asmus Iversen huskede, havde førstelærer Hironimus ofte udtalt:

– Krupps kanoner skal nok i en fart gøre det af med franskmænd og danskere.

Efter militærtiden mente både Jakob og Asmus, at ingen magt i verden kunne overvinde dette disciplinerede krigsmaskineri. Hans Christian var af en anden mening. Når de kom sammen for at spille kort, kunne han finde på at sige:

– De leger så længe med ilden, at de brænder sig. Husk, der er sørget for, at ingen træer vokser ind i himlen.

Krigerforeningerne spillede en stor rolle i det lille samfund. Soldatertiden var et vigtigt afsnit i de unge mænds liv, og det tjente et politisk formål, at de blev sendt så langt væk hjemmefra som muligt. Jakob havde været i Potsdam, Asmus i Altona og Nis. Jessen kunne fortælle om alle de tæv, han fik i Halle. Det var en uskreven lov, at de alle blev medlem af en soldaterforening efter endt militærtjeneste. Bal i krigerforeningen og nationale festligheder hørte med til de store begivenhe-

der, og også Jakob og Asmus deltog. Men i denne tid lignede de dansk-sindede grå mennesker, der kun kunne dukke sig og håbe på, at uvejret drev over. De havde forlængst opgivet håbet om nogen sinde at vende tilbage til Danmark. Hvem kunne forvente, at uret skulle blive til ret i denne magtnyderende nation.

Det var midt i høsttiden, 1. august 1914. På Elmegårdens mark, som gik helt ned til Bondeskoven, var Asmus Iversen og daglejeren Peter Thomsen i gang med at slå rugmarken. Christine og Tiede Postbud, hvis mand var ansat i postvæsenet, fulgte dem i hælene. Det var et hårdt slid i timevis med bøjet ryg at samle kornet og binde det til neg. Den ulidelige varme og de mange tidsler gjorde arbejdet surt.

De to drenge, Hans Christian og Hannes, som imens var blevet otte og seks år, var fulgt med ned til rugmarken. De nød den ubegrænsede frihed, og det var spændende at løbe helt ned til skoven. De gik langs hegnet, hvor de kunne plukke brombær og hindbær, og hvor der fandtes mange vidunderlige ting. I dag gik de helt ned til skoven. På det sidste stykke, hvor kornet endnu ikke var mejet, banede de en sti ned til den frodige eng med den sivbevoksede dam i midten. Her holdt blichøns og vildænder til, og på engen plejede rådyr at græsse fredeligt sammen med køerne.

Mellem engen og skoven lå den brede grøft, som gik helt ned til Ulvemosen. Om foråret blomstrede i tusindvis af lyseblå forglemmigej, men på denne tid var engen og grøftekanten oversået med gule smørblomster. Grøften var ikke blot et skel mellem marken og skoven, den var også sognegrænse.

Der var meget liv i grøften. Barbenede gik de langs med kanten, og hvert andet øjeblik stødte de på frøer, som med elegante hop forsvandt i vandet. Planter drev på det klare vand, som var helt rent og koldt.

Mens drengene morede sig, brugte Asmus og daglejeren flittigt deres leer. Christine og Tiede syntes nok, at de ikke tog meget hensyn til dem. På de øvrige gårde var der altid to kvinder efter hver le. Deres rygge smertede og solen brændte. Det var ikke let at arbejde sammen med Asmus. Han var hård mod sig selv og andre, og desuden var han hidsig. Hans mor troede, at det muligvis skyldtes, at han ofte var faldet på deres stengulv, da han skulle lære at gå.

De fik mejet rugmarken den dag. Bagefter gik de fire voksne og de to drenge lige trætte hjem til gården. Da de gik over stubmarken, var solen ved at gå ned bag Oksevejen. På højedraget standsede de et øjeblik, og Asmus og daglejeren Peter Thomsen støttede sig til deres

leer og tørrede sveden af panden. De kiggede ned i retning af Bondeskoven, alt åndede fred og ro. Det var blevet sent, og den blodrøde sol hang lavt over Hærvejen. Pludselig, på én gang, begyndte alle kirkeklokker at ringe. Der bredte sig en lammende stilhed, så udbrød Christine med forfærdelse i stemmen:

– Nu er der krig.

En sværm af krager kom med tunge vingeslag flyvende i retning mod Bondeskoven. På Mosebækgården og i arbejderkolonien ved bygrænsen hørte de denne aften, at mange mennesker nede i fjordbyen sang af glæde, af glæde over krigen. Da de første troppetransporttog afgik fra banegården, fejrede overmodet triumfer. På mange vogne stod skrevet med kridt:

– Auf zum Witwenball in Paris,

eller

– Jeder Stoss ein Franzos,
jeder Schuss ein Russ.

Soldaterne sang i deres begejstringsrus, da toget kørte ud af banegården. De forstod ikke, at mange af dem aldrig ville komme hjem igen.

Mange bønder måtte aflevere heste til militæret, og Mosebækgården måtte af med det bedste spand. På gården kom i denne tid de unge, der skulle til fronten, for at sige farvel. De to drenge fra Bjerggården, Alwines brødre, var allerede sendt afsted. Dagen før den ene, Asmus, skulle rejse, mødtes han med Marie, den ældste fra Mosebækgården. Da han sagde farvel, havde han tårer i øjnene.

– Du ser mig ikke igen, var hans sidste ord til hende.

I november fik hans forældre det tunge budskab, at han var faldet i kamp. Heine, hans bror, faldt det efterfølgende år ved Mollin.

I den følgende tid kom indkaldelsesordren snart til den ene, snart til den anden. Kidde, den ældste af drengene fra Mosebækgården, skulle afsted, og derefter Daniel Jepsen, kommuneforstanderens søn, den unge Willem Hansen, teglbrænder August Hundertmark og den røde Cløj fra Kobbermølle. Jakob Iversen blev hjemme på gården, han var nu 46 år, og det var heldigt for ham, at han desuden manglede de fire tæer på den ene fod. Men Asmus, Jakobs yngre bror, fik i august 1914 sin indkaldelsesordre.

Kidde Iversen kom, efter en hurtig militæruddannelse, til en stormafdeling, og i de efterfølgende år måtte han igennem krigens rædsler. Han var med i Somme og tilhørte 1917 en stormtrop i Flandern. Han oplevede og overlevede mange gange trommeildens rædsler. Én

kampdag ville altid stå prentet i hans hukommelse. De fire forudgående angrebsbølger var brudt sammen. Kidde var med i den femte bølge. Da de klatrede op af skyttegraven, lå de faldne og sårede kammerater næsten en meter højt over hinanden.

Sejrsrusen var forlængst forbi. Krigen trak ud, og flere og flere måtte afsted til fronten. Hver dag bragte posten budskab om faldne. Dengang, da mobiliseringsordren kom, var det manges overbevisning, at krigen ville være vundet til jul. I krigerforeningerne var nogle oprigtigt bekymrede over, at de måske ikke ville nå hjem til sejrsparaderne. Men det havde god tid.

I to år havde Christine været alene på Elmegården med de to drenge. Begge gik i den store skole ved Katrinegård. Drengene stod ofte ved vinduet eller på gårdspladsen og så de endeløse kolonner af grå-uniformerede soldater marchere forbi. Nogle vinkede til dem, men de fleste så modløse og trætte ud.

Kobberværket ved Krusåen var i mellemtiden blevet en guldgrube. Tusinder satte i disse år livet til ved fronterne eller kom hjem som krøblinge, andre blev hjemme og blev stenrige. Sådan er krigens væsen. 350 kvinder og mænd fremstillede ammunition, direktionen sørgede imens for at anbringe fortjensten godt og sikkert. Ejeren af det gamle gasværk købte flere huse i byen, samt en eng i naboskabet og en stor bondegård. Kobber- og messinggenstande til produktionen kom fra Belgien og Frankrig, deriblandt kirkeklokker og krucifikser. I krigen er intet helligt, selv på soldaternes bæltespænder stod indridset – Gud er med os!

Siden marts 1915 havde brødet været rationeret, nu kom turen til smør og sukker. Kun roeforsyningen var normal. De blev leveret i tørret tilstand, som enhedsarmelade fra høkerens blikspande og i folkekøkkenets suppe. Roer blev et væsentligt element i kostplanen. Det kneb med brændsel, og skolen måtte lukke nogle dage om vinteren, hvor skoleeleverne måtte ud for at samle løv, brændenælder, olden eller gummi og metalstumper, der skulle sikre sejren. Læder var sluppet op, og træskostøvler fik en renæssance.

I den kolde vintertid trak Christine og en af drengene ind imellem blokvognen ned til havnen og over til Ballastbroen for at hente brændsel. Indtil 50 vogne stod i kø, og ofte tog det flere timer, før det blev deres tur til at få en eller to sække briketter. Engang imellem fik de slet intet, hvis waggonen lige forinden var blevet tom. Nerverne var tyndslidte, og der skulle ikke meget til, før der opstod heftige skænderier.

Heldigvis var der endnu to køer på gården, og kartofler havde de i

kældereren. Christine havde en lille kærne, og om morgenen, før de skulle afsted til skole, fik drengene en tallerken kartoffelmos med mælk. Høns havde de også, og det skete, at en soldat ville bytte rugbrød med æg. Men andre mennesker var ikke så heldige. De sultede. To gamle damer, som var i familie med hestehandleren, bragte af og til en kurv med stenhårde brødskorper og fik til gengæld nogle æg. Brødskorperne var bestemt til hønsene, men drengene spiste altid deres part. De var trods den relative oversflod altid sultne.

Også børnene gik på hamstringsture i håb om at opdrive et par pund kartofler, grød eller blot nogle stykker mad. Turene blev nøje planlagt i skoletiden, og en dag sluttede Hannes Iversen sig til den rødhårede Jørn Rasmussen og Fierte Krage, som havde stillet mange gode ting i udsigt. De marcherede barbenede ad den støvede landevej, indtil de nåede frem til Ellund. Her bankede de på flere steder, men resultatet var magert. Bønderne ville kun bytte, og det blev kun til to stykker fedtemad til hver. De blev spist med det samme.

Det gik bedre, når Christine og de to drenge tog afsted til familien på Troldbarg og Smøl. Hendes mor og far Lorenz var nu over det værste, efter at børnene var rejst hjemmefra. Christines morfar, Jehann Olsen, nærmede sig de 80 år. Hans fuldskæg var nu snehvidt, men den gamle mand var stadig frisk. Når de efter en lang fodtur nåede frem til Smøl, plejede han at sidde på bænken ved brønden og kigge op ad vejen, som gik ned til Brændevinsbækken. Han lavede vældigt op og blev glad, når de kom. Så kunne han og Christine snakke om de gode gamle dage, da bedstemor endnu levede.

Det var altid en drøj tur med lokalbanen. Det tog to timer, og undervejs skulle de skifte i Satrup. Hannes huskede særlig godt en rejse. Da de var nået frem til Satrup, dampede toget lige ud af stationen. Det var sent om eftermiddagen, og han og Christine måtte fortsætte til fods fra Satrup til Stolkmark. Snart blev det helt mørkt på de ensomme markveje med de høje nøddehegn. Christine blev mere og mere tavs, og bagefter indrømmede hun, at hun havde været bange. Der skete så meget i disse urolige krigstider. Det var midnat, da de endelig nåede frem, og alle i huset sov. Men snart var alle på benene, og der blev sat skinke, ost, hjemmebagt brød og kærnemælk på bordet. Næste dag fortsatte de til Smøl, og på tilbageturen havde Hannes to rugbrød med og Christine en masse andet at slæbe på. Toget var overfyldt med mennesker, der også havde været på hamstringstur, men de fleste med ringe udbytte. Det var halvmørkt i kupeen, nogle rejsende sad og

gabte af træthed, andre stirrede med udtryksløst ansigt ud i den mørke nat. Stemningen var trøstesløs.

Lige over for dem sad en langbenet mand med en kurv på skødet, som var fyldt med kortevarer. Den bredskyggede hat var skubbet helt tilbage i nakken, og han sad og smilede frem for sig, mens han stille snakkede med sig selv. I denne triste nat var han fuld af optimisme. Bagefter, da Hannes og hans mor gik op ad bakken, fortalte hun, at det var Hannes Padborg, som i fjordbyen og hele omegnen var kendt som hurtigløber. Han handlede med kortevarer og løb ofte om kap med sporvognen.

Der gik uger og måneder, og krigen trak stadig ud. På Elmegården havde tyve flere gange forsøgt at bryde stald døren op, men hunden havde skræmt dem bort. De sidste to malkekøer var nu blevet gøldede, og selv om der var nok at se til på deres gård, havde Christine besluttet sig til at blive malkekone på Mangholmgården, hvis marker grænsede op til deres jord. Klokkeren seks om morgenen, mens drengene endnu sov, gik hun hjemmefra. I den mørke tid satte hun en brændende petroleumslampe op på en hylde ved siden af deres seng, så de ikke skulle blive bange, hvis de vågnede i mørket.

I deres skole, som lå ved siden af teglværkets jorder, hørte de om krigens gang. Overlærer Karsten Bruhn var en stor, svær mand med kejser Wilhelm-skæg og rank holdning. Han var altid iklædt mørkt tøj og skinnende blanke støvler. En urkæde gik synlig for alle tværs over hans store mave. Dertil kom en bredskygget hat og en stok med sølvbeslag, alt i alt et billede af en velstående borger og en værdig repræsentant for den privilegerede, nationalbevidste borgerstand.

Siden kirkeklokkerne havde ringet den store krig ind, havde overlærer Bruhn hver dag været i byen for at hente avisen. I disse for Tyskland så store tider følte han det som sin pligt at holde sig selv og børnene orienteret om forløbet. I sine unge dage havde han været reserve-løjtnant, og han levede stadig op til hine tiders idealer. Når de sammen havde sunget en salme, begyndte skoledagen altid med en instruktionstime om de seneste tildragelser på krigsskuepladsen. Karsten Bruhns opgave var, efter hans egen mening, at vække begejstringens ånd hos de små, og sandt at sige var hans orientering særdeles mangelfuld. Han havde det til fælles med præsterne aldrig at nævne, hvor ukristeligt det var at føre krig, hvis formål i modstrid med det femte bud var at dræbe medmennesker. Han tav om krigens sande,

brutale væsen, om de tusinder af dræbte og lemlæstede, om døende unge mennesker mellem pigtråd og skyttegrav. Han nævnte ikke livet i pløre og dækningsrum dybt nede i jorden, hvor kun mus og rotter kunne trives.

Overlærer Karsten Bruhn syntes selv, at han havde det svært, selv om to lærerinder og lærer Hamdorf var kommet til byen. I arbejderkoloniens skole var der nu 300 børn, og det kunne være svært at få banket lærdom ind i deres små hoveder. De enkelte klasselokaler var alle ens. Der var tre billeder, et af kejser Wilhelm, et af Auguste Viktoria og et af Bismarck. Katederet stod på et podie, så læreren nemt kunne overskue hele klassen, neden for smalle skolepulte, bagved den sorte tavle og i en krog et stort gult skab. På skabet lå sammenrullede landkort og et spanskør, som blev flittigt brugt som et led i indlæringsprocessen. Inde i skabet opbevaredes udstoppede fugle og dyr. I et andet hjørne stod en stor smedejernsovn, kassen med brændsel og lærerens spyttebakke.

Det kunne være svært at holde styr på ungerne, som jo for de flestes vedkommende var alene med deres mor. En dag hejste Jørn Rasmussen og Fiete Krage gamle gryder og stegepander op i flagstangen, og overlæreren tog det nærmest som en majestætsfornærmelse. Spanskørret blev hentet ned fra skabet, og de to uvorne fik en øm bagdel.

Det blev vinter igen, og stadig kom freden ikke. Hans Christian Iversen, som nærmede sig 80, blev alvorligt syg, og 31. januar 1917 ringede Hanveds kirkeklokker til hans begravelse. I september fulgte Catarina sin ægtemand i graven. Asmus kom hjem til begravelserne men måtte afsted til fronten igen efter få dage. Hans Christian havde hele tiden regnet med, at tyskerne ville tabe krigen.

– Det er et spørgsmål om retfærdighed, havde han sagt. Men han kom ikke til at se sin profeti gå i opfyldelse.

Krigen medførte mange forandringer for drengene. Selv deres lege ændredes; hvor de før havde været på krigsstien som vaskeægte mohikanere, for senere at begrave stridsøksen og ryge en fredspibe, legede de nu soldater. Stadig flere drenge mødte op i skolen med påsyede soldaterknapper og skulderstropper. Nogle havde fedtede dekorationsbånd i knaphullerne. Den ene ville ikke stå tilbage for den anden, og der blev først fred, når deres mødre havde syet disse ting på jakken. Overlærer Bruhn så med tilfredshed, at hans belæring bar frugt. Geværer blev snittet eller savet ud af brædder, eller der blev fremstillet sabler af askegrene. Marken blev skueplads for deres egen lille krig.

Men så kom Asmus igen på orlov, og drengene syntes, at hans grå uniform lugtede ubehageligt. Hans Christian, som med sine 11 år var en lille opvakt dreng, lagde mærke til de prentede ord på bæltespændet – Gud er med os, og han spekulerede på, om de samme ord også stod på russernes og franskmændenes bæltespænder. Hvem skulle Gud så hjælpe?

Asmus havde ingen illusioner om krigens virkelighed. Han lå i Frankrig, og der betød krigen dybe, snævre skyttegrave, hvor soldaterne stod i det rene pløre, jordhuller med bjælker ovenover, hvor de ikke bare levede som rotter, men også sammen med dem. Krigen var ikke som førstelærer Hieronimus fortalte. Det var angst og brutalitet, det var trommeild og døden, det var afbrændte skove og landsbyer og hjemløse, frysende og sultende mennesker.

Da Asmus en af de første orlovsdage var gået ud i stalden for at se til kvæget, så Hans Christian sit snit til at prøve farens livrem. Han tog den om maven og holdt fast med begge hænder, så den ikke skulle glide ned. Også soldaterhuen tog han på. Den var alt for stor, men spændende var det alligevel. Så gik han ud på Byvejen. Da han kom til høkerens hus, stod der nogle større drenge og grinede af ham. De samlede omkring ham, og så trak en af drengene bajonetten ud af skeden. Den ene side var skarpsleben, den anden lignede en sav. Det løb Hans Christian koldt ned ad ryggen, og pludselig var det ikke spændende længere. Han skyndte sig hjem hurtigst muligt og skilte sig af med de uhyggelige ting, før hans far kom ind fra stalden.

Thomas Jørgensen, som for 20 år siden havde sat byggeriet i gang på sine marker, boede stadig i det fornemme skiferhus ved Kребse-dammen. Hans svoger, kommuneformand Detlev Jonas, var død for nogle år siden. Ligesom for mange år siden, da han planlagde arbejderkolonien, gik Thomas ofte i sin store park med hænderne på ryggen. Men det var ikke storslåede drømme og planer, der nu optog ham. Han ville nyde de sidste solstråler, mens han hengav sig til dystre tanker om livets mening. Sent om efteråret, da Bondeskoven stod i de smukkeste farver, blev Thomas alvorligt syg. Få dage senere døde han. Det blev en smuk begravelse i Hanved kirke. Præsten talte ud fra Matthæus-Evangeliet om den kloge mand, som byggede sit hus på klippegrund.

På Mosebækgården gik livet sin gang. Kidde, den ældste af drengene var ved fronten, og ind imellem fik de livstegn fra ham. Peter var endnu hjemme og kunne hjælpe til på gården, men snart ville det også blive hans tur til at drage til fronten. Willy var i købmandslære i byen

og Feddy var kommet ud af skolen for at hjælpe til hjemme. Nu, under krigen, var Katrinegård det eneste teglværk på egnen, hvor der blev brændt teglsten, og det skete, at der kom bud efter Jakobs køretøj. I stedet for det afleverede spand heste havde de fået en belgisk blåskimmel, og det gik fint an.

Men på den store Rønnenkampgård på dalens modsatte side så det ikke godt ud. Den tilhørte nu Georg Christian Rønnenkamp. Han havde arvet flere gange, men han havde svært ved at holde på pengene. Nogle påstod også, at han var begyndt at drikke. Der var bevaret flere gamle dokumenter på gårdens arkiv, og Rønnenkamp var begyndt at interessere sig for slægtens historie. En af hans forfædre, rådsherre og hospitalsforstander Christian Rønnenkamp, havde været utrolig rig. Et af dokumenterne viste, at han havde kunnet disponere over 100.000 daler kontant, og flere end 70 mænd, fornemme borgere i fjordbyen, skyldte ham enorme summer. Dertil kom skibsannde og pant i flere huse og grunde. Det var sandelig gået tilbage for familien, og det skyldtes ikke kun statsbankerotten i 1813.

Der var gået mere end 20 år, siden Georg Christian i 1897 havde overtaget gården. Han havde to sønner, og den ældste, Christian, skulle nu med i krigen. Han gik naturligvis i realskolen, og der fik de indprentet, at det var deres pligt at melde sig frivilligt til fronten. De var bare 16–17 år, men de fik at vide, at heltedøden var det mål, de skulle stræbe efter. Mange børn havde allerede meldt sig, og unge og uerfarne som de var, var flere faldet kort efter. Slaget ved Langemarck havde skåret dybt i de unges rækker. De frivillige var blevet lokket med en mildere eksamensbedømmelse!

Christian Rønnenkamp havde ikke meldt sig frivilligt, og det havde mishaget studieråden. Men nu blev det hans tur, og efter en kort militæruddannelse som officersaspirant ved artilleriregimentet i Schwerin, kom han til fronten. Toget var fyldt med unge drenge, direkte fra skolebænken, som skulle udligne de store tab ved Vestfronten. Hen under aften stod den unge officersaspirant ved vinduet. Solen var ved at gå ned, og pludselig lå Rhindalen lige foran hans blik, og dybt nede kom Rhinens sølvglimtende bånd til syne. Selv om Christian ikke havde meldt sig frivilligt, rørte synet ham, og patriotiske følelser vældede op i ham. Han begyndte at synge:

Es Braust ein Ruf wie Donnerhall,
wie Schwertgeklirr und Wogenprall.
Zum Rhein, zum Rhein, zum deutschen Rhein,
wir alle wollen Hüter sein . . .

Sangen forplantede sig ned gennem togstammen med de 6000 soldater, men rusen gik hurtigt over.

Over Cambrai kom de til fronten, over Sommes slagmarker. De så sønderskudte landsbyer, lange rækker trækors på de faldnes grave, massegrave og ødelagte panservogne. Derefter lå de tre dage i trommeilden, omgivet af døde og lemlæstede kammerater. De krøb sammen på jorden, alt var et infernalsk helvede. De overlevende blev efter nogle dage trukket tilbage fra frontlinien. Deres patriotisme efterlod de på slagmarken. Nu kendte de krigens vanvid. De havde kun ét ønske, at overleve. Christian Rønnenkamp hørte til de heldige. Han slap med at blive såret af en granatsplint. Hvad han bagefter oplevede på lazarettet var grufuldt, mennesker uden næse, med afrevne lemmer, med forbrændte lunger, mennesker som var blevet blinde og stumme.

Hjemme i fjordbyen gik det hårdt ud over David Luftspringers lejerkaserne i arbejderkolonien. Værftarbejder Andres Hansen boede stadig væk med sin hustru på tredje sal. Willem, deres søn, var blevet tømrer, men han havde taget hyre på et skib og nu var han ved krigsmarinen. Menneskene led af sult og kulde, og i lejerkasernen var de begyndt at rive gulvbrædderne op til at fyre med. Derefter gik det ud over trappegelænderet. Invalid Karsten Hansen og hans sjuskede kone boede oppe på 6. sal, og de havde sikret sig en god del af rækværket.

– Vi har det godt lunt heroppe, konstaterede han bagefter.

Der blev arbejdet på skibsværftet, men ellers var der dødt på fjorden og i havnen. Teglværket ved Krebsedammen lå også stille. Ammunition og kanoner fra Kobbermøllen havde førsteprioritet.

Mens Asmus var i Frankrig, havde Christine nok at bestille på deres gård og nabogården, hvor hun malkede 12 køer. Det var godt, at hun havde de to drenge, som kunne afhjælpe den knugende ensomhed og også være til god hjælp for hende. De pumpede vand, smed hø og halm ned fra loftet, sørgede for hakkelse til de fire heste og gjorde rent i stalden. Nogle køer var så tamme, at drengene kunne klatre op på ryggen af dem. Mens køerne tyggede drøv, sad de der og læste skildringer fra krigen.

Så blev det igen sommer, og de kunne nyde badelivet. Ved teglværkernes drift var der opstået flere damme, og drengene badede ofte ved Sanddammen, hvor nedlagte spor og efterladte tipvogne mindede om de svundne tiders travlhed. Tipvognene var fristende at lege med, men det var farlig leg, for det skete, at de begyndte at trille, og så gjaldt det om at springe hurtigt af, før nogen kom til skade.

Ved Sanddammen kunne Hans Christian og Hannes Iversen i time-

vis betragte livet i vandet. På overfladen flød frøernes æg med tusinder småbitte mørke pletter svømmende i en geleagtig masse. Det var disse pletter, som blev til haletudser og derefter til rigtige frøer. Men der var meget andet i Sanddammen. Hundestejler og karusser svømmede rundt blandt vandbiller, grønne salamandere med gule maver og skrubbtudser i alle størrelser. I hegnet med den store tjørnehæk så de snoge og hugorme.

– Se på frøerne, sagde den rødhårede og fregnede Willi Fries en gang til de to drenge fra Elmegården. Dem kan man bedst lære af, hvordan man bærer sig ad med at svømme. Men man kan forresten også 'pudle' som jeres lille rottehund. Brug bare armene og benene på samme måde. Man kommer til at sluge lidt vand, men skidt med det. Det er lige så sundt som at spise brunt sand. Det rensrer maven.

Drengene lærte, at ved at betragte frøerne og deres lille foxterrier kunne de både lære at svømme og få rensret maven. De sad sammen med flere drenge fra arbejderkolonien og spiste brunt sand.

Ved Sanddammen havde den lille skævbenede Heine Martens kommandoen. Ofte kom han med helt skøre forslag. Det var ham, der havde fundet på, at de efter badningen først skulle tage skjorten på, derefter huen og til sidst bukserne. Hvis nogen glemte rækkefølgen, blev han til almindelig fornøjelse smidt i vandet igen.

Det var også Heines forslag at udelukke pigerne. I modsætning til de andre børn, havde han fra begyndelsen ikke haft badebukser på. Måske fordi hans mor ikke havde råd. Da det var ham der bestemte, var resultatet blevet, at ingen måtte bade med badebukser på, og at pigerne ikke måtte være med.

– Vi kan ikke have pigerne til at beskue de ting, som kun vi drenge har, forklarede han.

Siden den tid var der udsat vagtposter ved Sanddammen. Der blev slået alarm, så snart mistænkelige piger viste sig ved Mosebækvejen, og det smagte jo alt sammen lidt af krig. Uheldigvis var det netop Heines lillesøster Liese, der led af utidig nysgerrighed. Hun blev taget på fersk gerning, da hun kiggede gennem hvidtjørnehækken. Heine lovede de andre selv at klare denne side af sagen, så snart han kom hjem. Det kunne de trygt stole på.

Krebsedammen i teglværkets nærmeste naboskab tiltrak også drenge. Dammen var meget dyb og farlig, og derfor var badning forbudt. Willem Hansen havde nær druknet en dag nogle år tilbage, da han havde vovet sig for langt ud. I bevidstløs tilstand var han blevet bjærget i land af en teglværksarbejder. Bagefter havde Willem fortalt,

hvordan det var at gå over i evigheden. Han havde haft fornemmelsen af at svæve vægtløs i rummet, samtidig var alle de vigtige begivenheder i hans liv flimret forbi hans øjne, ting som han forlængst havde glemt.

Børnene fangede krebs i Krebsedammen. En gammel hjulfælg uden eger eller jernbånd fra en gammel trækvogn, udstyret med en kurv af masketråd, udgjorde et simpelt men effektivt fangstredskab. Det blev kastet ud i det dybe vand og efter en passende ventetid forsigtigt halet i land. De skulle passe vældigt på, for det kunne ellers nemt ske, at kurven blev hængende nede på bunden i pilegrene eller lignende, hvorved forventningen om en god fangst blev forvandlet til skuffelse. Som madding brugte de et frisk afskindet frølår, som krebsene ikke kunne stå for. Det var hårde tider for frøerne i Krebsedammen. Hårde drenge som Heine Martens, Willi Fries og Otto Rasmussen jagtede de stakkels frøer med knipler og sten. Når de havde fanget dem, blev de slået ihjel og afskindet med en gammel rusten lommekniv. En af drengene morede sig også med at puste frøerne op med et strå, så de blev runde som bolde. Bagefter smed han dem ud i dammen, hvor de flød hjælpeløse rundt på overfladen, indtil de døde. Krigens brutalitet smittede. De fangede krebs blev tilberedt i kogende vand i teglværkets tørrelader, og det var en virkelig delikatesse.

Det var høsttid, og Jakob og Feddy fra Mosebækgården havde tilbudt hestehandleren deres hjælp, når rugen skulle køres ind. Efter den korte middagspause kørte de to drenge med ud på marken. De sad nede i kassevognens bund, mens Jakob og Christine sad foran på vognen. Det var længe siden, de havde fået regn, og en støvsky rejste sig efter vognen. Læssetræet rullede frem og tilbage, og drengene skulle passe på ikke at få tærerne i klemme. Feddy ventede allerede på marken. De klatrede ned, læssetræet blev bundet fast, så det kunne slæbes efter, mens kornet blev læsset på. Jakob og Feddy læssede de tunge neg op i vognen, hvor Christine tog imod og fordelte dem jævnt. Det var vigtigt, for at ikke det høje læs pludselig skulle vælte. Til sidst blev bommen hejst op på læsset, og turen gik hjemad igen. På gården havde daglejer Peter Thomsen og Tiede Postbud i mellemtiden læsset den anden vogn af.

Den eftermiddag kom drengene ud for en ejendommelig oplevelse. Deres lille flinke rottehund, som tidligere i en forrygende kamp havde dræbt en ilder, var fulgt med ud på marken. Den havde travlt med at jage mus, da den pludselig stødte på en hugorm. Hunden gik straks til

angreb, og hugormen rejste truende hovedet og spillede med tungen. Hunden trak sig lidt tilbage, mens den dansede ophidset rundt om slangen, og drengene så til i spændt forventning. Hvordan ville det ende? Slangen var klar over, at hunden var bange, og ville ikke straks gå til angreb, men forsøgte at glide væk under nogle neg. Men så skete det utrolige: den bed sig selv i halen, rejste sig op og rullede hen over stubmarken som et trillebånd. Det gik stærkt, men det lykkedes ikke slangen at undslippe. Lynhurtigt for rottehunden efter den, og slangen, som jo nu var forsvarsløs, endte sit liv med en arrig hund forsvarligt hagede sig fast i nakken.

Bagefter stod drengene og kiggede på hugormen, som stadig lå og vred sig. Da det sidste læs rug var kørt bort fra marken, og efter at de havde fået aftensmad, kunne de ikke lade være med endnu en gang at kigge til slangen. Den var ikke død, men gennemrystedes af krampagtige bevægelser. Hans Christian mente, at den først ville dø, når solen var gået helt ned. Overlærer Karsten Bruhn havde fortalt, at alt liv på jorden, mennesker, dyr og planter, var afhængige af solens stråler. Uden sol, intet liv.

Før krigen havde deres far ofte dag ud og dag ind tærsket i loen med plejl. I en tid, hvor de fleste mænd var borte, havde damptærskemaskinen med skorsten og kulfyr, tilsluttet tærske- og rensværk afløst både plejl og renskasse. Den prustende, blæsende og stønnende tærskemaskine blev trukket fra gård til gård. På Elmegården kunne de høre den, når den var på vej, men endnu langt væk. Med tærskemaskinen og arbejdsholdet kom også Johann Frøslev, som efter drengenes mening var en vældig skæg fyr. Han var lidt hjulbenet, havde et rødligt fipskæg under en lang næse, var lille af statur og altid i godt humør. Man påstod, at han kunne helbrede syge mennesker ved håndspålgelse.

Det var den første dag i september 1917, en dag med skyfri, blå himmel. Christine og de to drenge sad ved middagsbordet. Pludselig hørtes et uhyggeligt brag, og murene rystede. Gennem køkkenvinduet så de mennesker på landevejen standse forskækket og stirre op mod himlen. Så blev der liv på vejen, og folk kom løbende i retning af gården. Christine skyndte sig ud på gårdspladsen. Det første de så, var en flyver, som med udbredte arme og ben i rasende fart styrtede mod jorden. Det mindede om sagnet om Ikaros, som ville lære at flyve, men overmodigt kom for tæt på solen og styrtede ned i havet.

Der gik nogle sekunder, hvor alle stod som naglet til jorden. Men skorstensfejersvenden, som sammen med mester også var kommet ud

på gårdspladsen, havde kun én tanke, at gribe manden, før han ramte jorden. I lange spring løb han ind i den lille lund bag ved hestestalden. Der standsede han, og i samme øjeblik knustes flyverens krop på den grønne græsmark ved siden af nogle elmetræer. To militærfly var under en sidste kampøvelse stødt sammen i luften. Den ene flyver blev slynget ud af maskinen og lå nu død i det grønne græs. Lidt derfra havde maskinen boret sig dybt ned i jorden. De to drenge nåede som nogle af de første frem til den døde flyver. Hans krop var presset dybt ned i jorden, og han lå nøjagtigt som han var kommet ned, med arme og ben strakt ud til siden. Han var sølet ind i olie og blod.

Den anden maskine var styrtet ned i udkanten af Thomas Jørgensens park. Den havde ramt kronen af et stort egetræ, og det splintrede skrog hang halvvejs oppe i træet. Drengene kom til, netop som onkel Jakob var klatret ind i maskinen. Med stort besvær havde han banet sig vej gennem et virvar af forvredne metalstænger, splintrede plader og sønderbrudte vingestumper. Endelig var han kommet frem til flyveren, som livløs sad indeklemt i pilotsædet. Det lykkedes Jakob at få ham halet ud af sædet, flere kom til for at hjælpe, og i fællesskab fik de manden båret ned på jorden. Det var et grufuldt syn.

De dræbte flyvere blev senere hentet af en sanitetsbil. Bagefter kom en afdeling soldater og begyndte at bjerge vragedelene, som lå spredt over hele marken. Stedet, hvor den ene flyver havde ramt jorden, virkede som en magnet på drengene i lang tid derefter. Selv da julen var nær, stod Hannes og Hans Christian en eftermiddag igen ved den uhyggelige fordybning på græsmarken og stirrede ned mod jorden.

– Se Hannes, hviskede Hans Christian. Den døde flyver ligger der endnu. Ja, han lå der ligesom den første dag aftegnet i jorden, med udbrede arme og ben, sådan som han kom flyvende fra himlen.

Hos Wagenitz nede i byen fandtes der mange spændende bøger, men bøger kostede penge, så de måtte se om de kunne tjene noget. På grøftekanten ved Bondeskoven blomstrede ved forårstide mange lyseblå forglemmigejer. Dem plukkede de, og næste dag trak drengene deres blokvogn ned til Søndertorvet i Flensborg og handlede med blomster. Det kunne knibe med at holde buketterne friske, selv om de havde stået i vand natten over. Men der var også andre muligheder for at tjene penge. De havde i længere tid avlet kaniner, og omtrent 100 kaniner hoppede rundt i grise stien, som nu stod tom. Det tog tid at plukke foder til så mange kaniner, men til gengæld gik forretningen strygende, og selv kunne de af og til få kaninsteg.

Selv uden malkekøer var Elmegården endnu en rigtig bondegård

med en del ungvæg, fire heste, høns, ænder, mange katte og deres foxterrier. Dertil kom de mange kaniner. Drengene morede sig herligt på gården, og spændende var også dyrelivet ude på markerne. Der stødte de ofte på harer, og på engen helt nede ved skoven plejede rådyr at græsse sammen med kvæget. Tit så de også agerhøns og fasaner, og i de bevoksede jordvolde vakte rævehuler deres opmærksomhed. Mikkel Ræv var en snu fyr, der godt vidste at flugtveje var af livsvigtig betydning, og han havde derfor forsynet sin hule med flere indgange. Ofte kredsede musvåger højt oppe over markerne på udkig efter et bytte. Storke var på jagt efter frøer.

De to drenge fra Elmegården nød deres frihed på markerne. Børnene i arbejderkolonien, som ofte udkæmpede drabelige kampe med bydrengene, havde faktisk kun tørreladerne på Katrinegård eller Bondeskoven at boltre sig i. En lørdag eftermiddag midt i juli slog Hans Christian og Hannes sig sammen med den hjulbenede Heine Martens, den rapkæftede Willi Fries og nogle flere. De skulle på en rigtig skovtur til Ulvemosen. Barfodede, som de nu altid var om sommeren, fulgte de den smalle sti ved skovkanten. Der var så lidt plads, at de var nødt til at gå i gåsegang. Det varede næsten en time, før de var kommet til deres bestemmelsessted ved banedæmningen. Her midt i Ulvemosen lå den største dam i området, og den bød på mange spændende ting. Der var ikke blot vandplanter, frøer og hundestejler som i Sanddammen, der var meget store fisk, som med mellemrum sprang op af vandet. Blishøns jagtede hinanden og piskede vandet til skum. De havde åbenbart svært ved at enes om deres distrikt. I sivet havde ænderne travlt med at føre deres ællinger ud.

Naturen var til overflod udstyret med vidundere. Ved vandkanten lagde de mærke til funklende guldsmede. Det var som om, der blev trykket på en knap, og som et lyn skød de frem og tilbage mellem sive- ne. Ind imellem stod de stille i luften med svirrende vinger, der glimtede i sollyset.

Et stort gammelt egetræ var styrtet ned i dammen. Stammen med den vidtfavnende krone lå langt ud over sivbæltet og vandspejlet. Drengene smed tøjet for at tage sig et bad, men vandet var hundekoldt, og i stedet klatrede de ud på træstammen, helt ud hvor de kunne nå nogle eftertragtede dunhammer.

– De er gode som fakler, når vi næste gang skal fejre kejserens fødselsdag, sagde Willi Fries bagefter.

– Du må være helt skør, protesterede Heine Martens energisk. Hjemme hos os holder vi fast ved det danske. Med kejseren i Berlin er

vi fuldstændig ligeglade, selv om overlæreren gør så megen stads af ham. Jeg vil sætte dunhammerne i en stor blomstervase.

Efter badet fortsatte drengene til den store jernlåge, som spærrede for adgang til banen. De syntes, det var uhyre spændende, når toget, mørkt og truende, kom snøftende ud af den grønne bøgeskov. Et tog hørte ikke med til deres hverdag, selv om Hans Christian og Hannes flere gange havde rejst til Smøl og Troldbarg for at hente rugbrød.

Det så sort ud på krigsskuepladsen. I april 1917 var USA trådt ind i krigen på allieret side, og vældige ressourcer af tungt krigsmateriel og friske soldater flød over Atlanterhavet. Der havde nu været krig i tre år. Det var kort før jul, og på Elmegården skulle de juleaften bruge deres fineste stue. Der var ellers ikke megen plads i lejligheden. Man kom ind i en éntre med to blomsterstativer. Derfra til køkkenet med komfuret, to bænke og brændselskassen med briketter og pindebrænde. Ved den ene væg stod køkkenskabet, bordet og nogle køkkenstole. På venstre side lå et lille kammer, og på den modsatte side gik fem stentrin ned til spisekammeret, som i disse tider ikke indeholdt, hvad det burde. I arbejderkolonien havde beboerne kun en stue og soveværelse, men på Elmegården var der til overflod også en fin stue. I den stod fornemme røde plysmøbler, sofaen med fire stole, et serveringsbord og den fine chiffoniere af mahognitræ. Hos købmanden i Bøklund og hos baronen på Fahrenstedgård havde Christine fået en god løn og af og til drikkepenge af de kåde husarofficerer. Sparsommelig som hun var, havde hun derfor haft råd til at købe disse fine møbler, da hun blev gift. Den fine stue var så flot, at Maria på Mosebækgården næsten blev helt misundelig.

Nu, under krigen, blev den fine stue kun taget i brug fra juleaften til nytårsnat. Christine havde låst døren nogle dage før jul, og hvad der foregik derinde var en stor hemmelighed. Drengene tvivlede ikke på, at julemanden kom, selv om der var krig. Otte dage før jul havde Christine og de to drenge været en tur til Smøl og Troldbarg. Christines morbror, onkel Johannes, som drengene godt kunne lide, havde hentet dem i Bøklund med de to kosakheste, som var så sjove og gæve. De havde hjemført to rugbrød, en spegepølse, smør og fedt til stegen, som dette år ville være kanin.

Drengene havde hjulpet til med at bage småkager, og juleaftensdag fik de æbleskiver. Den dejlige duft bredte sig i hele huset, og Hans Christian og Hannes havde svært ved at styre deres utålmodighed. Christine gik og sang, mens hun bagte. Selv om der var nok at se til,

kvæg i deres egen stald og malkningen på Mangholmgården og alt det andet, var deres mor altid glad. Mens hun stod over æbleskiverne, fortalte hun om Greete Maas fra Stolk, som var slem til at sludre. Folk kunne jo godt lide at overdrive, og man kunne fortælle, at hun en dag før jul havde sat dejen på komfuret for at gære. Imens var hun gået over til en nabokone, og der havde hun snakket så længe, at dejen flød ud på gårdspladsen gennem et lille hul i muren.

Mange ting skulle ordnes, før det kunne blive jul. Christine havde fundet hvidt og rødt silkepapir frem fra førkrigstiden, og fortalt drengene, hvordan de ved hjælp af en strikkepind kunne dreje roser. De havde også flettet hjerter og drejet kræmmerhuse, som ligeledes skulle pynte juletræet. Juleaftensdag fik Christine travlt. Træet havde hun pyntet dagen i forvejen, men nu skulle julemaden laves. Det havde taget lang tid med æbleskiverne, og kørerne skulle hun også nå at malke. Hun skyndte sig over til nabogården, og de to drenge veg ikke fra hendes side. De kunne næsten ikke vente til det blev aften, og de håbede, at tiden ville gå lidt hurtigere, hvis de gik med.

Da de var færdige med festmåltidet og opvasken, forsvandt Christine ind i den fine stue, og lidt efter måtte de også komme ind. Det var det vidunderligste juletræ, de nogen sinde havde set, og det blev en uforglemmelig juleaften. På bordet stod to tallerkener med fine æbler, pebernødder, ja endog en lille pose med hasselnødder, som hun havde fået med fra Troldbarg uden at de havde opdaget det. Men den største overraskelse lå under træet. Der fandt de to løvsave, som de kunne bruge til at skære figurer ud med, to terningspil og desuden, det bedste, to bøger til hver, rigtige bøger med fast omslag og fine billeder. Ikke disse billige krigshæfter fra Wagenitz nede i byen. Hans Christians to bøger hed *Der Fährtensucher* og *Ywein der Löwenritter*, og Hannes' hed *Der Pirat* og *Krieg und Frieden*. Drengene var lykkelige og deres øjne strålede om kap med lysene på juletræet. Bagefter sang de julesalmer, og drengenes lyse stemmer trængte ud i den mørke, kolde julenat. Til sidst sang de *Am Weihnachtsbaum, die Lichter brennen* med den sidste strofe:

Zwei Engel sind hereingetreten
Kein Auge hat sie kommen sehn,
sie gehn zum Weihnachtstisch und beten
und wenden sich und gehn . . .

Drengene havde en fornemmelse af, at englenerne virkelig var trådt ind i deres stue. Bagefter drak de kaffe med småkager og æbleskiver, og så

morede de sig med deres terningspil. De snakkede om deres far, som var så langt væk i Frankrig, og Christine tænkte med tungt hjerte, at Asmus måske i dette øjeblik stod i en skyttegrav på Vestfronten og så op i den mørke nat, længselsfuldt tænkende på dem derhjemme. Ville det dog aldrig få en ende?

Men der var ikke meget, der tydede på det. Asmus var holdt op med at nævne det i sine korte meddelelser fra fronten. De levede i skyttegrave dybt under jorden, fulde af lus og blandt rotter så store som katte. Juleaften var der nok stille, men ellers kunne de hvert øjeblik regne med, at helvede brød løs over deres hoveder. Hvordan stod det mon til med Kidde, som nu var ved den rumænske front? Mennesker døde i tusindvis eller kom hjem som krøblinge, med forbrændte lunger efter gasangreb. Selv om det var juleaften havde mange mennesker både ved fronten og hjemme svært ved at fatte englens budskab om fred på jorden.

Frygt ikke, thi se, jeg forkynder jer en stor glæde,
som skal være for hele folket. Thi Eder er i dag
en frelser født i Davids by . . .

Det havde været svært at opdrive bøger til drengene, men det var dog lykkedes. *Krieg und Frieden* var titlen på den ene, Christine havde hæftet sig ved freden. Efter jul opdagede hun, at den mest handlede om krigen. Selv om mange i deres landsby sørgede over tabet af en far, en søn eller en bror, gik det i julegaven altid ud over de andre, over fjenden. *Stormen på Craonne* var titlen på en fortælling.

– Skyttegraven tilhørte os, blev der sagt. Franskmændene blev dræbt med håndgranater, spader eller bajonet.

Så ubekymret blev det skildret, når mennesker blev nødt til at slå hinanden ihjel, mennesker, der kunne være de bedste venner. Til slut hed det:

– 1500 franskmænd lå på slagmarken. Det var en stor succes.

Det var grufuldt. Det lød ikke bedre i bogen med julesange, som Christine forleden havde købt i byen. Blandt de kendte salmer og sange var der nogle højst mærkværdige:

– Einmal noch Kanonenkrach
heissa, dann ist Weinnachtstag,

eller:

– O Tannenbaum, du kannst mir sehr gefallen.
Wenn dazu die Flinten knallen

und die frohen Lieder schallen
durch die stille Winternacht . . .

Det lød anderledes, når Ike Sasse fortalte om krigen. Han var nu ansat hos hestehandleren i Nystaden og hjalp ofte til på Elmegården. Ike var omkring de 30 år, lille af statur og godmodig af natur. Han kunne lide sin snadde, var god til at fortælle og tog det hele med ro. På mange bøndergårde havde krigen ført til store forandringer. De fleste steder fandtes der russiske krigsfanger, som var flittige og fredelige, og – stik imod det, som ellers blev skrevet – så ud som rigtige mennesker. På Mosebækgården var det Dimitri og på Mangholmgården den unge Ivan. Men der var også tale om andre forandringer. Hos Jakob og Maria på Mosebækgården fik den belgiske blåskimmel hvert år et føl, på Smøl blev de to kosakheste, et krigsbytte fra østfronten, spændt foran vognen, og Ike Sasse kørte med to mulæsler, som hørte hjemme på Balkan.

Ike Sasse og de to mulæsler var et godt spand. De tog det altid afslappet. Engang var Ike kørt ned til engen for at slå græs, som skulle tages med ned til byen. Han kom ikke hjem. Hestehandleren blev urolig og gik til fods ned til skoven for at lede efter ham. Men alt var i den bedste orden. Ike lå i græsset i dybeste søvn, hans mulæsler havde ligeledes lagt sig ned for at sove, og solen var ved at gå ned.

Ike kunne fortælle om krigen. Han havde ar på arme og ben, og en del granatsplinter sad endnu i kroppen. For ham var krigen forbi. Ind imellem viste han drengene de betændte steder, hvor granatsplinterne var ved at vokse ud af kroppen. Når Ike fortalte om krigen, lød det anderledes end i deres krigsbøger. Så var der tale om skyttegrave, granathuller, løbegrave og om kamp mand mod mand, hvor de ofte kom så tæt op ad hinanden, at de kunne bruge deres korte spade i forsøg på at kløve modstanderens hoved.

Krigsårene havde ført til, at Ike var blevet snydt for en del. Sådan set var det ikke så underligt, at han syntes om Mietze, tjenestepigen fra Mangholmgården. Når Mietze var i roerne og Ike undervejs med sine mulæsler, mødtes de ofte på marken, og kløveren indbød vel også til at indhente noget af det forsømte.

Tiede Postbud kunne ikke forholde sig ligegyldig her overfor. Ægtefællen tjente godt ved postvæsenet, men hun hjalp alligevel ret ofte, når de skulle hakke roer på Mangholmgårdens marker. Sådan var det også denne eftermiddag. Bonden var forsvundet fra marken ved kaffe-

tid, og så kunne de andre godt holde en pause. Tiede Postbud støttede sig til sin hække, og de øvrige kvinder fulgte hendes eksempel. Først snakkede Tiede om ægtefællen, som åbenbart var uundværlig for hele postvæsenet. Men så kom hun ind på den truede moral. Hun var oprigtigt bekymret for Mietzes uskyld. Det kunne være svært nok for mange kvinder at undvære manden, indrømmede hun, men med en ung pige som Mietze var det alt for galt. Hun kunne ikke sige det helt sikkert, men hun troede i hvert fald, at hun havde ligget i græsset med den russiske krigsfange, Ivan. Sidste sommer, da de var ved at vende hør, havde hun stillet hende på en prøve. Hun havde sagt, hun turde nok ikke gå med Ivan over på den anden side af det store hegn. Men hun havde gjort det. Tiede kunne jo ikke vide, hvad der var sket, men i hvert fald var Mietze helt rød i hovedet, da de fem minutter senere kom tilbage.

Ike og Mietze mødtes i den efterfølgende tid, ofte på engen eller på kløvermarken. De elskede hinanden og lagde fremtidsplaner, og det endte med, at de blev gift. Før krigen havde Ike været i købmandslære, og nu blev han ansat hos en købmand i byens nordlige del. Værst var det nok for hans mulæsler, der måtte skifte kusk.

Jakob Iversen fra Mosebækgård og hans bror Christian var begge ældre end Asmus, og de slap for at komme med i krigen. Efter købmandslæren havde Christian for en del år siden åbnet en butik i Gråsten. Han var dygtig og flittig, men havde alligevel fundet tid til at gifte sig med sin husholderske. I løbet af 15 år var butikken udvidet til byens største og førende forretning. I disse krigsår var det ikke så godt med varesortimentet, men i de forudgående år var der tale om kolonialvarer, porcelæn og isenkram, foruden koks, kul og briketter. Bag ved det store handelshus lå et stort pakhuis, hvor varerne blev opbevaret. På den anden side af gårdspladsen fandtes en stor have med et lysthus, hvor ægtefællerne kunne få deres middagsøvn.

Peter Iversen, den næstældste dreng fra Mosebækgården, var kort før krigsudbruddet kommet i købmandslære hos sin farbror. Om kort tid var han færdig med læretiden, og så gik vejen vel også for ham til fronten. Hvis han var heldig og vendte hjem fra krigen, ville han ikke arbejde som kommis hos sin farbror. Han var en hård principal.

Årstiderne skiftede og krigen trak ud. Marie, den ældste af søskendene fra Mosebækgården var blevet 24 år. Det var næsten ti år siden, hun var begyndt at arbejde hos Knoop i Kollund, som boede i en af de

fornemme villaer, men senere havde hun hjulpet til derhjemme. Så var hun blevet uddannet som bogholder, og hun havde været heldig at finde en god arbejdsplads i Angelbogade.

Det var igen blevet vinter. Peter, hendes yngre bror, var imens kommet til militæret og lå ved fronten. Han tilhørte en stormafdeling, og det var længe siden, at de havde fået livstegn fra ham. De vidste bare, at han stadig væk var på Vestfronten, hvor det gik hårdt til.

I denne tid havde Marie en uhyggelig oplevelse. Hun sov i den lille stue, som vendte ud mod haven. Denne aften var hun gået tidligt i seng, men hun kunne ikke falde i søvn og tænkte på Peter. Fra Kilde havde de fået livstegn, men hvordan stod det mon til med Peter? Hun var lige ved at falde i søvn, da hun pludselig så Peter stå i deres dagligstue. Han skuttede sig, som om han frøs. I samme øjeblik kom hendes mor fra køkkenet ind i stuen. Hun gik hen til ham, knælede ned, og strøg varsomt med bedrøvet ansigt Peter over det ene ben. Hun havde tårer i øjnene. Peters ansigt så uvirkeligt ud, lå halvt skjult i mørket og forekom Marie forandret.

Næste morgen gik hun ængsteligt hen til sin mor og snakkede med hende om den rædselsfulde oplevelse.

– Du har vel bare drømt, mente Maria, men det tilbageviste pigen bestemt.

– Bare der ikke er tilstødt Peter noget, sagde hun, da hun gik ud af huset. Angsten stod malet i hendes ansigt, og Maria var også bange. De havde før i tiden haft forvarsler på gården, og Peter og Kilde var begge to ved fronten.

Der gik 14 dage. Så kom der brev fra kompagnichefen, som meddelte, at Peter var dødeligt såret. Efter flere dages frontindsats var hans stormtrop om aftenen kommet til en landsby, som franskmændene kort forinden havde opgivet. Gennemfrosne og sultne som de var skyndte de sig at få tændt op i en gammel jernovn i stuens ene hjørne. En eksplosion havde revet ovnen i stykker. Før de opgav landsbyen, havde nogle franskmænd puttet håndgranater i ovnen. To af hans kammerater var blevet dræbt på stedet. Peter var blevet hårdt såret og i lazarettet havde de ikke kunnet redde hans liv.

I dette sidste krigsår havde Christine to gange besøgt familien på Troldbarg og Smøl. I denne sultetid betød Smøl for dem ikke blot hjemmebagt brød, dejlig kærnemælk, skinke og spegepølser, som, selv om der var krig, hang oppe under loftet. Det betød heller ikke kun den dybe krystalklare brønd midt på gårdspladsen, hvor man kunne se sit

eget spejlbillede langt nede. Smøl betød også en tur ned til Brændevinsbækken, som Christine så ofte havde nævnt over for drengene, og til den gamle kæmpehøj, hvor hun som lille pige var klatret op med bedstefar. For Christine betød Smøl ikke mindst en spadseretur over den blomstrende lynghede. Det kunne også hænde, at de fik en spændende køretur med onkel Johannes, som var meget glad for de seje kosakheste.

Jehann Olsen, drengenes oldefar, blev altid meget glad, når de kom. Han var over de 80, og ofte blev tiden lang for ham. Med det snehvide fuldskæg, som nåede ham ned til bæltestedet, lignede han en af de ærværdige patriarker. Han huskede stadig væk mange spændende ting om slaget på Isted hede og kampene i Øvre Stolk i juli 1850, da han var 16 år. Christine glemte ikke, at bedstefaderen i hendes barndomstid havde talt om, at prøjserne altid havde røvet og stjålet. I sit hjerte var han forblevet kernedansk.

Marie Iversen rejste kort tid efter sammen med 23 andre unge piger til det besatte Belgien og blev ansat på et kontor i Charleroi. Det stod i forbindelse med de militære værksteder, hvor over 1100 belgiere var spændt for krigsproduktionen. Det gik tilbage på Vestfronten. De Forenede Stater sørgede for usandsynlig store mængder af krigsmateriel, og i tusindvis landede friske, udhvilede amerikanere i Frankrig. Overmagten var for stor, og efter endnu et års krig var de tyske soldater udbrændte.

Fra Charleroi kom Marie til Lüttich, og her hørte hun om revolutionen. Tre dage senere besluttede hun sig til at rejse hjem. Togene var overfyldte med soldater, som kun var besjælet af det ene ønske, hurtigst muligt at komme hjem. Det var et frygteligt roderi. Der blev skreget, skældt ud og brugt albuer bare for at komme ind i togene. Mange steder var det belgiske flag hejst. Det tog tre døgn før militærtoget rullede ind på Hannovers hovedbanegård. Her var revolutionen i fuld gang. Soldaterne smed deres våben i en bunke. De var trætte af at leve i plørede skyttegrave under jorden blandt rotter og lus. De ville ikke i granathullerne vente på en langt overlegen, udhvilet fjende, ikke vente på døden, som fuldstændig uberegneligt slog til. Det var over midnat, da Marie ankom til Flensborg og herfra slæbte sine kufferter hjem.

Kidde og Asmus, hans farbror, oplevede sammenbruddet på Vestfronten. De marcherede nu dag og nat, og fjenden var hele tiden i hælene på dem. De havde overlevet et ragnarok, ville ikke mere sætte deres liv på spil og glemte alligevel ret ofte sikkerheden. Sådan stod

det også til i Asmus Iversens kompagni. En aften blev maskingeværerne stående på åben mark. Sammen med to kammerater, som ligeledes havde meldt sig, marcherede han igen mod vest og hentede deres maskingeværer ud af ildlinien.

Den 18-årige Christian Rønnenkamp fra den store gård på Mosebækdalens nordside overlevede også krigen. Fra lazarettet i Cambrai kom han til en ny division på Vestfronten. I sommeren 1918 tydede kanontordenen på, at fronten nærmede sig dag for dag, og da revolutionen kom, var alt i opløsning. Der blev plyndret; hurtigst muligt hjem var parolen. På de overfyldte troppetransporttog sås mange slags krigsbytte. Lænestole, sengetøj, plysmøbler, puder og slagtede høns fyldte op i toget. Der var ventetid i Mons, da Rønnenkamp var på vej hjem. Her var han vidne til at to godsvogne med snaps og smør blev plyndret af soldater. Selv kom han desværre for sent.

I midten af november nåede Rønnenkamp frem til Lüttich. I en fjerdeklases kupé var han nu stuvet sammen med mange soldater med højst forskelligt krigsbytte, deriblandt også et føl. Byens befolkning var i sejrslus, overalt hejstes flagene. Soldaterne plyndrede magasinerne. Da Rønnenkamp kom til, var et slagsmål netop i gang. De kunne ikke enes om silkeskjorter, som var bestemt til officererne. En soldat havde en hel del under armen og ville ikke dele. Så fik han en på snuden, og tabte hele sit bytte til kammeraterne. Christian Rønnenkamp kom hjem efter tre ugers togrejse. For ham var krigen forbi.

VI. *Freds- og krisetider*

Fra det lille samfund var der mange, der ikke vendte hjem. Blandt dem de to drenge fra Bjerggården, Asmus og Heine Svendsen, Peter Iversen fra Mosebækgården og Daniel Jepsen, kommuneforstanderens ældste søn, som havde været udset til at skulle overtage Lindegården. Fiete, hans yngre bror, var ikke helt rask og havde af den grund ikke været med i krigen. Daniels mor tog sig sønnens død så nær, at hun kort efter selv døde, og faderen, Henrik, blev efter den tid mere og mere modløs. Han gik hurtigt efter ud af kommunerådet. Også i arbejderkolonien ved bygrænsen og ved Kobbermølle-bugten havde man mistet mange unge mænd.

Men krigen havde alligevel rusket op i mange mennesker, som var af dansk rod. De følte, at de i mange år havde været lukket inde i en bås, hvor de ikke hørte hjemme. Skolen, militærtiden, krigerforeningerne, ja, om det så var brandværnet, var det blevet brugt til at fjerne dem fra deres danske rod. Nu var det, som om man vågnede op. Mange følte noget af det samme, der havde fået en hedebonde til, da han kom hjem fra krigen og så, at hans kone havde hejst det tyske flag, at tage det ned og knække flagstangen. Han havde i løbet af krigen fået tænkt over tingene og havde nu én gang for alle brudt med det tyske. Hans forfædre var på den danske konges bud kommet sydfra for at bryde lyngmosen. De havde aflagt troskabsed til den danske konge. I det danske havde han sin rod – i det danske ville han forblive. Hans livssyn var mere dansk end det var tysk. Danmark var fred, tryghed og retfærdighed, det var et land, hvor »få har for meget og færre for lidt«. Buchert hed denne hedebonde, og han besluttede at vende tilbage til det danske sprog, han var blevet tvunget bort fra. Bagefter kaldte han denne proces for sin åndelige genforening med Danmark.

Men der havde dog hele tiden været en fast kerne, der havde holdt ud, selv om det ikke havde været let at se nogen reel mulighed for en tilbagevenden til det danske rige.

Efter Hans Christians og Catarinas død havde Asmus og Christine arvet aftægtshuset ved Byvejen, men de boede dog stadig væk på Elmegården. I huset fandtes et gæsteværelse, og her blev drengene Hans Christian og Hannes på en uventet måde konfronteret med det danske sprog, landets gamle modersmål. I værelset stod ikke bare bedsteforældrenes gamle plysmøbler, men også en stor kasse, stuvet til side un-

der sengen. Den viste sig at være fyldt helt op til kanten med danske bøger, almanakker.

Drengene sad denne aften og mange efterfølgende bøjet over disse almanakker, som ikke blot indeholdt billeder, men også var skrevet på det sprog, som deres far altid talte, når han mødte gamle venner. Det samme sprog, som bedsteforældrene også helst havde benyttet sig af: dansk.

På gården var Asmus efter sin hjemkomst straks begyndt på arbejdet med at bringe den forsømte gård på fode. For Christine og drengene betød det ikke nogen lettelse, for Asmus var hård. Han tog selv hårdt fat, når han arbejdede, og han forventede, at andre gjorde det samme. Det betød i den forbindelse ikke noget, at det ikke var hans egen gård. Det var et arbejde, og det skulle gøres.

Hestehandleren i Nystaden var efter krigen gået i gang med at opkøbe militærheste. Foruden får og ungvæg stod der nu seks militærheste i hans stald. De var alvorligt medtagne af krigen også de. Skind og ben bestod de af, og alle havde de ar og sår efter granatsplinter.

Men for drengene var det spændende. En tirsdag morgen havde den yngste af drengene, Hannes, fået lov til at hente den ene af dem på marken. Han fik med noget besvær tag i den, fik grimen over hovedet på den og begyndte at trække den hjemad. Fristelsen blev for stor, og ved at kravle op på en hegnspæl lykkedes det ham at komme op på hesteryggen. Først gik det i skridtgang, men ved hjælp af en kæp fik han den i trav. I mangel af tømme brugte han rebet til at styre hesten med, og det var ikke nok. Den og ikke han bestemte, hvilken vej de skulle. Pludselig fik hesten øje på en grøn eng ikke langt fra dem, og så gik det i galop over den ujævne, pløjede mark. Forgæves prøvede den unge rytter at holde sig fast, men forgæves.

Da Hannes vågnede, lå han på jorden, og et stykke derfra gik hesten og græssede. Det gik langsomt hjemad; han kom i tanker om, at han skulle hente noget i byen for sin mor, men han kunne ikke komme i tanker om, hvad det var. Han havde pådraget sig en hjernerystelse, og den følgende nat blev han syg og kastede op, men et par dage efter var han helt frisk. Men interessen for hestene var usvækket.

Af og til kom hestehandleren op til gården med en temperamentsfuld hest spændt for sin vogn, og om efteråret kom Hannes Iversen ud for en meget dramatisk oplevelse. Han var ude at køre med karlen, vognen skulle til reparation hos smeden ved Kluesgård. På tilbagevejen var de lige netop nået til Sophiesminde i byens nordlige ende, da de tabte forhjulet. I fuld fart rullede det ind mellem hestens bagben;

den stejlede og satte afsted i galop. Karlen styrtede af vognen, hang fast i den ene støvle, men heldigvis gik den i stykker. Hesten løb løbsk med drengen alene tilbage på vognen. Han klamrede sig angst til vognen. Hvad skulle han stille op? Blive på vognen eller springe af? Han valgte det sidste. Da han ramte brostenene, slog han tre-fire kolbøtter, så kom han på benene. Lidt efter kom karlen humpende med pisen slæbende efter sig. Noget derfra fandt de resterne af vognen. En lygtepæl af solidt materiale havde gjort en ende på rejsen. Heldigvis var hesten ikke kommet noget til, så selv om den rystede over hele kroppen, blev den spændt for en anden vogn, hvorefter de kørte hjem igen.

Hændelser af denne art var ikke så sjældne endda, men for drengene, der slap godt fra uheldene, var det bare spændende.

Det var en dag i sidste halvdel af august 1919. Hans Christian og Hannes kom drivende på Mosebækvejen med ti-tolv kører. De var på vej til Mangholmgården. Nu, det var på hjemvejen, gik kørerne pænt og ordentligt. De kendte vejen og havde travlt, for det var snart malketid.

På østsiden af tjørnehækken lå onkel Jakobs kartoffel- og roemark og på den modsatte side af den sandede markvej bredte en rugmark sig. Der var ukrudt i den, men egentlig pyntede valmue- og kornblomsterne. Alt var det jo en del af naturen: Ukrudt, blomster og korn. Over dem var en sværm krager på vej mod Bondeskoven. En helt almindelig dag, hvor drengene nok engang havde vogtet kørerne i fem timer, der nok kunne føles lange. Hen under aften kunne det også godt være besværligt at holde kørerne fra naboernes marker, hvor de intet havde at bestille. Særlig interesse havde de for roemarkerne, der gjaldt det om at passe på.

Men det meste af dagen gik trods alt fredeligt for drengene, der så havde tid til at gå lidt langs hegnet og plukke bær. Så hændte det, at de fik øje på spændende ting: Blomster, planter, svampe, underlige sten og forskellige dyr. I dag havde de set en snog, der var i færd med at sluge en frø levende. Det havde optaget dem meget, og de talte flere gange om det.

Nu nærmede de sig Byvejen med kørerne. Så skulle de passe på, at kørerne drejede i den rigtige retning. Det gjorde de, og snart var de fremme, hvor mor ventede, klar til at påbegynde malkningen. Solen luede rød i vest, de var trætte. I morgen skulle de i skole og bagefter skulle de atter ud at vogte kørerne. Som vejret så ud, tegnede det til at blive lige så varmt som det havde været i dag.

Netop på denne tid skete der det, at hestehandleren besluttede sig

til fremover at bruge hele arealet til græsning. Det betød, at der ikke længere var brug for Asmus på gården, og han måtte se sig om efter en anden arbejdsplads. Med de mange arbejdsløse der var, var det så godt som håbløst, men det lykkedes ham alligevel til sidst at få arbejde i brænderiet i Nystaden. Han var blevet vant til at arbejde som bonde, og ligesom i sin tid på fabrikken, faldt det ham svært at vænne sig til ikke at råde for sig selv og for sit arbejde. Gud ske lov fik han noget ekstraarbejde, der havde lidt at gøre med jorden. Han passede have og park for sin chef, og hans lykkeligste stunder var de, hvor han arbejdede der. Så kom han hjem, tilfreds og glad.

En søndag morgen trak familien i det pæne tøj og spadserede ned til dampskibspavillonen. De var klædt på, som var det pinsedag: Far med slips og krave, spadserestok og cigar, mor i sin fineste kjole og drengene med hvide sommerbluser og nye sko.

Der var trængsel ved pavillonen. De spadserede langs den blanke fjord, over en eng og en lille bro, hvorunder det klare vand strømmede til fjorden. Til sidst op ad en stejl skrænt til villaen, og endelig førte Asmus dem, stolt som en lille konge, gennem parken, hvor der fandtes blomster og andre planter, drengene aldrig før havde set eller hørt om. De fik lov til at plukke blomster, og Hans Christian, der var begyndt at anlægge et herbarium, fik også en kæmpebuket af gyvellignende gule blomster, som han kunne presse.

De var sejlet fra dampskibspavillonen med »Alexandra«, og de skulle tilbage med det samme skib. Der var trængsel, og en dame blev ganske fortrønet over, at hun fik naturen på så nært hold. På skibet drak de kaffe og fik hjemmebagt kage til. Jo, vist var det en dag, der kunne minde om pinse.

Man var kommet ind i afstemningstiden. Efter 56 års fortykning fik man lov at bestemme over det fremtidige nationale tilhørsforhold. En af de sidste dage i januar 1920 marcherede franske alpejægere ind i Duborg Kaserne. Det var Jes Hinrichsens forvarsel fra før krigen, der nu blev til virkelighed. Alpejægerne hørte i den følgende tid med til gadebilledet i fjordbyen.

Mange mente, det nu for altid kunne være nok med krig og elendighed. Adskillige kom endda i tanker om, at de faktisk havde dansk navn og enkelte erindrede så småt, at der i deres familie var blevet talt dansk gennem mange generationer. Sådan var det i fjordbyen, i arbejderkolonierne og i landsbyen. Den røde Cløj havde fra barnsben været dansk, og nu åbnede der sig mulighed for at vende tilbage til moder-

landet. I den følgende tid gik han fra dør til dør og forsøgte at vinde gehør for sine ideer, og det var derfor ikke uden grund, at han blev kaldt Cløj Dansker.

Mange af de ældre havde ventet længe på denne mulighed for at stemme sig hjem til Danmark. I fjordbyen og dens omegn havde mange opgivet håbet. Nu var de ikke tilstrækkeligt forberedte, og det var vigtigt at få indhentet mest muligt af det forsømte. Til de ihærdigste hørte den gamle kommuneforstander Henrik Jepsen fra Lindegården. Han gik fra dør til dør og agiterede, og en dag stod han da også hos Christine og Asmus. Da han gik fra dem, trykkede han deres hænder og sagde indtrængende:

– Husk nu at sætte krydset det rigtige sted!

Det skulle de to nu nok huske, men der var mange, for mange, der på afstemningsdagen havde glemt hans ord og deres eget løfte.

Men det var heller ikke lige let for alle. Mange arbejdere blev nervøse for at miste deres arbejde, for flere steder truede ledelsen med at lukke virksomhederne, hvis afstemningen gik dem imod, dvs. hvis grænsen skulle flyttes. Hvor ville man kunne finde andet arbejde i tider som disse?

Men der var mange dansksindede blandt arbejderne. De fleste af dem arbejdede på skibsværftet, og det var et af de steder, hvor det rygte blev spredt, at man ville lukke, hvis grænsen skulle flyttes. Der nævntes derimod intet om den kendsgerning, at landet i perioden fra 1115 til 1864 havde haft 28 danske konger og først efter 1864 var kommet ind under prøjsen. Endda ufrivilligt.

Også i skolen stod kampen. Hans Christian var for to år siden begyndt i mellemskolen inde i byen, men Hannes gik foreløbig i den kaserneagtige skole ved teglværket. Her regerede, som under krigen, overlærer Karsten Bruhn. Når han snakkede om den forestående afstemning, kunne han godt finde på at stille sig oppe ved katederet, kigge ud over klassen, pege på sine fødder og udbryde:

– Jeg er tysk fra top til tå.

Ingen var nu i tvivl om det, hverken voksne eller børn. Hvad de sidstnævnte angik, var de tvangsindlagt til fælles afsyngning af den nye »grænselandssang«:

Es hat der Fürst vom Inselreich
uns einen Brief gesendet,
er hat uns all mit einem Streich
die Herzen umgewendet:

Wir rufen nein und aber nein
zu diesem Einverleiben,
wir wollen keine Dänen sein,
wir wollen Deutsche bleiben ...

Det var en kendsgerning, at mange forældre i arbejderkolonien var af en anden opfattelse, men her var det overlæreren, der bestemte retningen. Hvad børnene angik, så var det med dem som med soldater. Man bestemte ikke selv, men var tvunget til at synge den melodi, ledelsen bestemte. Med stor tilfredshed noterede overlæreren sig bagefter, at der altid var et par stykker af drengene, der på hjemvejen skrælede løs på »grænselandssangen«.

Den 10. februar 1920 blev der stemt i den første zone, som med et overbevisende flertal stemte sig hjem til Danmark. Den 14. marts 1920 skulle der stemmes i den anden zone. Det var en strålende solskinsdag, og de to drenge fra Elmegården lå i grøftekanten og betragtede de festklædte mennesker, der var på vej til afstemningsstedet. Vidste de mon alle, hvad det gjaldt? Udviklingen kom til at vise, at det for mange blev en skæbnesvanger afstemning – for deres børn! Om aftenen stod det fast, at man forblev tysk. En grænse er en underlig ting. De forblev tyske, men dog var der i samfundet uden for byens porte næsten lige så mange danske som tyske, i sindet vel at mærke.

Denne aften, da afstemningsslaget var tabt, stod bonden Asmus Thaysen ved sin store gård, som lå ud til Nyhus Sø. Indadvendt og dybt skuffet så han over til søens modsatte bred. Derovre var de nu danske, og slægtsgården i Rinkenæs ved Flensborg Fjord, hvor hans oldefar var kommet fra, var også igen dansk.

I 1870, da krigen mod Frankrig kom, var han flygtet til Danmark. Han havde, som flere tusinder af sine landsmænd, ikke villet kæmpe for prøjserne, der blot seks år tidligere havde erobret hans hjemstavn. For ham blev det til mange års ophold i København, før han atter vendte tilbage til udgangspunktet.

Asmus Thaysen var forblevet dansk ligesom sine forfædre, og han var den første, der havde hejst Dannebrog. Nu brast en stor forhåbning. Der var kommet en »skillende grænse« tværs gennem landet, fra Østersøen til Vesterhavet, og hvad værre var, tværs gennem mange familier og hjerter.

Som en glødende bold dalede solen langsomt bag de skovklædte bakker ved Bov. Det var der, på de højdedrag, slaget havde stået den 9. april 1848 mellem den danske hær og de oprørske slesvig-holstene-

re. Solen, der gik ned, blev som et symbol på det, dagen havde bragt. Fremtiden? Hvad var der i vente?

Asmus Thaysen begyndte at hale flaget ned. I det samme blev han opmærksom på en dansk grænsegendarm på søens modsatte bred. Denne stod og så ud over søen. Da han blev opmærksom på Hans Thaysen og flaget, rettede han sig og gjorde stram honnør over den skillende grænse, mens Dannebrog langsomt gik ned. En landsmands tavse hilsen og tak for den andens udviste troskab over for sit ud-spring.

Der var mange, som under krigen havde gjort op med sig selv. En af dem var August Hundertmark. Han var født i Lippe Land, men den danske kreds var ham ikke fremmed. Hans svigerforældre var dansk-sindede, og hans kone Erne var vokset op i et dansk hjem. Det var derfor naturligt for Hundertmark at slutte sig til den danske gruppe.

Jeppe Jensenius, som havde overtaget gården efter sin far, havde afløst Jakob Iversen som kaptajn ved ringriderfesten. Det havde Daniel sørget for. Han havde svært ved at tilgive Jakob, at han under afstemningen havde flaget med Dannebrog. Bestyrelsen havde desuden besluttet, at der skulle anskaffes en blå-hvid-rød standart. Af de dansk-sindede blev det opfattet som en provokation, hvad det også var, men det var noget, de måtte affinde sig med.

En søndag i året 1922 var der atter ringridning med efterfølgende bal på kroen. Efter kaffebordet, hvor der var blevet holdt taler og foretaget præmieuddeling, var dansen kommet i gang. Der var ulidelig varmt i salen, men det syntes ikke at genere musikerne, skønt de på det nærmeste stod trængt op i en krog. Det havde været lummert hele dagen, men heldigvis var det da ikke endt med torden.

Selve ringridningen havde været spændende som ingen sinde før. Om eftermiddagen havde man måttet igennem mere end tredive ridninger og omridninger mellem Kidde Iversen fra Mosebækgården og lange Peter fra Schønheim, før Kidde endelig stod som vinder. Nu dansede han gennem salen med en af landsbyens smukkeste piger med sit kongeskærf om livet. Hvilken pige ønskede ikke at danse med den unge ringriderkonge? Han var en flot fyr, høj og stærk og med leende øjne. De fleste huskede stadig, da han som 15-årig for første gang var blevet ringriderkonge.

Under det store æbletræ havde kromanden, Peter Nikolaj, opstillet nogle lange borde, hvor der var sodavand til de mange børn og øl og snaps til de voksne. Adskillige ringridere havde slukket tørsten rigeligt i løbet af dagen, således bl.a. Jørn Hansen. Det havde ærligt talt

knebet for ham at gennemføre ringridningen, men pyt med det, det var en festdag, så det gik nok an.

Selv om afstemningen var gået dem imod, havde det store opgør knyttet de dansksindede i fjordbyen og dens omegn tættere sammen. I landsbyen ved Oksevejen havde de fået eget forsamlingshus, og her mødtes de en aften ud på efteråret. Salen var fyldt til sidste plads: Jævne arbejdere fra skibsværftet og teglværkerne, en del bønder og mange husmødre. Her kendte man hinanden. Aftenens taler var Samuel Münchow, den danske smed fra byen. Mens kvindernes strikketøj gik, lyttede alle interesseret til hans ord. De faldt med vægt som blev de hamret ud.

– Venner, sagde han smilende, mens hans blik gled ud over forsamlingen, snart skal vi igen til valg. Sørg nu bare for, at det fremover ikke er os, der skal benyttes som ambolt. Brug selv hammeren ...

Det var ord, der faldt i tilhørernes smag. Under den efterfølgende diskussion blev smeden suppleret af August Hundertmark:

– Det er helt rigtigt, hvad Samuel har sagt. Det er ikke os, der skal være ambolt, selv om mange utvivlsomt har tiltænkt os den rolle. Men smeden vil nok give mig ret i, at vi ikke bare skal bruge hammeren. Vi skal også i os have den rigtige glød, og ligesom brændevin altid skal have den rigtige temperatur før brændingen kan ske, således skal der smedes længe på jernet, før det bliver varmt.

For disse måske knap så elegante, men velmente ord fik August Hundertmark varmt bifald.

Det modersmål, der i så mange år var blevet forsømt, fik under de nye vilkår en renæssance. Der kom vandrelærere til, der underviste i dansk; om eftermiddagen børnene og om aftenen de voksne. Alle var besjælet af den samme ånd og indstilling. De ville være med til at frigge de tilsandede kilder, hvoraf den danske tunge flød som rislende rent vand.

På Mosebækgården gik livet imens sin vante gang. Kidde Iversen var nu rejst til Danmark for at lære noget om dansk landbrug. Marie, hans ældre søster, var ligeledes rejst til Danmark. Jakob havde dog stadig to drenge hjemme, så han fik rimelig aflastning i det daglige arbejde. Forbindelsen til teglværket blev også fortsat holdt vedlige, og med økonomien var der ingen problemer.

På Elmegården ventede de på at kunne flytte ind i det arvede hus ved Byevejen, men foreløbig var der ingen ledig lejlighed. Den yngste

af de to drenge var nu ligesom den ældste begyndt i mellemkolen inde i byen. Det var sket ganske kort efter afstemningen.

Selv om det var dårlige tider, var teglværket Katrinegård endnu i drift, og Jakob skulle atter levere sand fra sin sandgrav. En søndag morgen ville han ud at se, hvordan det stod til med tilkørselsforholdene.

Der var stille ved den gamle Byvej, og i de små stråttækte huse lige over for sandgraven var der også ganske stille. Det var vanskeligt at komme helt hen til skrænten. I morgen ville det nok blive nødvendigt at rydde op, så vognene kunne komme til. Jakob kiggede op ad skrænten. Digesvalerne havde gravet hul ved hul ind i skrænten. De brød sig ikke om, at han var der og forstyrrede deres fred og gav udtryk for deres irritation ved at flyve ganske lavt og skrigende hen over hovedet på ham.

Med én gang skete det. Skrænten kom i skred. Jakob nåede lige at springe nogle få skridt tilbage, før han blev ramt af et frygteligt slag. Før han kunne nå at reagere, lå han begravet i sand helt op til skuldrene. Han var nærmest hjælpeløs, kunne ikke røre andet end hovedet. Han spejdede over mod Byvejen, men der var ikke noget menneske at se.

Af egen kraft var det ham umuligt at komme fri. Han skreg af fuld hals og var heldig. Ingver Asmussen kom lige netop omkring hushjørnet, studsede og så i hans retning ved råbet. Så løb han ind i udhuset, og efter hvad der forekom Jakob en evighed, skønt det kun varede sekunder, kom han ud igen med en skovl og en spade. Det var en uhyggelig fornemmelse at ligge der hjælpeløs med den truende skrænt luddende ud over sig, og Jakob var ved at besvime.

Det tog det meste af en time, før Ingver havde fået gravet Jakob fri og kunne trække ham i sikkerhed. Ambulancen kom og Jakob blev bragt til sygehuset. Der konstaterede man brud på to ryg hvirvler, og det blev til et langt sygeleje.

Det efterfølgende år kom så inflationen. Man skulle nu til at regne i tusinder, millioner, milliarder og billioner. Da maleren skulle istandsætte en lejlighed, kostede det otte milliarder mark, og på vej til købmanden gik man med sin kurv næsten fyldt med store sedler, mens man på vejen hjem næppe havde nogle varer i den. På teglværket blev lønnen udbetalt hver dag, og det samme gjaldt på skibsværftet. Ved porten stod konerne klar til at få pengene af deres mænd, hvorefter de nærmest løb om kap med inflationen ned til forretningerne for at købe

ind. For de samme penge fik de den ene dag et stort brød, den næste dag et æg og dagen efter måske slet ingenting. Om egentlig nød var der vel ikke tale, men pengene og det de stod for af stabilitet, kunne man ikke længere regne med.

Situationen vendte op og ned på mange menneskers situation. For de, der havde noget til gode, var det skidt; for de der skyldte penge væk, gik det let med at få betalt.

Allerede længe før inflationen var begyndt at løbe løbsk, havde Asmus og Christine kommet sammen med en nabo, der boede i en af de fine villaer. Efter mere end tyve års fravær var de vendt hjem fra De forenede Stater, og blandt de omkringboende gik han under navnet Amerikaneren. Han havde oplevet pionertiden, og han fortalte somme tider om dengang, han og konen havde levet helt alene i et lille blokhus langt ude på prærien. Mange gange havde ulvene hylet udenfor, når den blege måne lyste over prærien.

– Den ladte dobbeltbøsse lå altid parat ved vor side, plejede han at sige. Sådan var vilkårene i Staterne i pionertiden. Da de kom hjem, havde de sparet så mange penge sammen, at det efter deres skøn skulle slå til for resten af livet. Pengene var indsat i banken og gav gode renter.

– Det er en god og sikker anbringelse, havde Amerikaneren ment for få uger siden. Så kom inflationen og de tabte alt hvad de ejede. De blev nødt til at opgive deres villalejlighed og flyttede ned til byen. I en grå og trist bydel fandt de en lille lejlighed. Det kunne Amerikanerens hustru ikke bære. En aften åbnede hun for gashanen.

For den store slægtsgård nord for Mosebækdalen så det efter krigen heller ikke godt ud. I krigsårene var det gået tilbage. Bagefter var de kommet ind i krisetider, så der var fare for, at gården kunne rammes på sin livsnerve. Christian Rønnenkamps far havde kørt med slappe tøjler. Maskiner og redskaber var ikke blevet passet forsvarligt, og med kvæget var meget gået galt. Store lån havde forværret situationen, og gælden var vokset ham over hovedet. Gårdejer Rønnenkamp var en af de mange bønder, der åndede lettet op, da inflationen kom. Bagefter opdagede han imidlertid, at hans gæld var blevet omvurderet til 25.000 hårde rentenmark. Det var langt mere, end gården kunne bære i dens sørgelige forfatning. Da tvangsauktionen truede, solgte gårdejeren det meste af jorden. Af 125 ha blev de 35 ha tilbage. Det betød faktisk enden for den store herregård ved Mosebækdalen.

Kobberværkets ejer kom bedre gennem inflationen. Mens millioner faldt på fronterne eller blev krøblinge, havde 350 arbejdere produce-

ret ammunition i hans fabrikshaller. For hver dag, der gik, blev han rigere. Inflationen klarede han ved at sælge nogle overflødige maskiner. Men ikke nok med det. Han hørte til dem, som fik lov at udstede nødpenge, og det blev hans livs mest lukrative forretning.

Det blev igen efterår. I denne tid skete der noget uforudset på Mosebækgården. Kidde Iversen og to af hans brødre forlod deres hjemstavn og udvandrede til de Forenede Stater. Samme beslutning tog Ferdinand Requates tre sønner på nabogården. Disse unge følte sig svigtet af deres hjemstavn. Der var kriseår, og de øjnede ingen mulighed for at kunne drive egen gård. Kidde Iversen var desuden klar over, at andre ting spillede ind. Han havde forhandlet om køb af en gård i det frodige Angel, og nu drejede det sig om at tilvejebringe de fornødne kreditter. Han drøftede problemet med den gamle Daniel Jensenius fra Storemosegården, som var formand for sognets Spare- og Lånekasse. Daniel var positiv og lovede al mulig støtte, men det blev til et afslag, og det skyldtes helt sikkert, at kreditinstitutterne ikke ville være med til, at en ung dansksindet bonde fik egen gård. Kort tid efter var denne formodning blevet til vished. For Kidde syntes hele problemet løst, da hans velhavende onkel i Gråsten tilbød at stille de fornødne penge til rådighed. Købekontrakten blev udfærdiget og underskrevet af begge parter. Men så skete det utrolige, at myndighederne nægtede at godkende kontrakten.

De tre Requate-drenge ville prøve lykken i New York, Kidde og hans to brødre fortsatte rejsen til San Francisco, byen ved Golden Gate. Kidde og Feddy, som i krigens sidste del var blevet husar i Slesvig, fik arbejde i havnen. Willy, som var udlært købmand, fik job på et bryggeri.

Det som Feddy senere huskede bedst, var dagen da han stod udenbords, otte meter over vandlinjen, på en af de store atlantehavsbåde, som skulle males. Da et stort skib sejlede forbi i nærheden, opstod en enorm bølgegang, han mistede balancen og styrtede hovedkulds ned i havnen. I sit fald tog han foruden malerbøtten også sidemanden med. Godt at han havde lært at svømme ved Himmeren, tænkte han bagefter, da de var blevet fisket op.

En forandring fra bonde til havnearbejder og de uvante storbyforhold kunne forvolde problemer. Feddy skiftede ret hurtigt over til en farmer i South Dakota, som havde mere jord end 20 bønder hjemme.

Kidde, som før udvandringen var blevet gift, blev ved »waterfronten« i San Francisco. Det var en arbejdsplads for tusinder af menne-

sker af højst forskellig hudfarve og nationalitet. Dybt nede i skibenes lastrum kunne der ret hurtigt opstå gnidninger. Det blev ordnet på sportsmanér i skibets lastrum eller oppe på kajen. Arbejdskammeraterne slog ring om de stridende, og så var det næverne der skulle ordne resten. Det varede ikke længe, før det blev Kiddes tur. Han var stor og stærk og veg ikke tilbage for noget, så hans arbejdskammerater fandt snart ud af at holde fred med ham.

Da to år var gået, var Kidde ansvarlig for et sjak på 80 havnearbejdere. De havde imens fået råd til en god lejlighed og egen bil, og de havde fundet gode venner. Kidde kunne slappe af et par dage om ugen, og så nød de livet i den dejlige by ved Golden Gate med de grønne parkanlæg. De følte sig hjemme i det solrige Californien. Fremtiden tegnede lys for dem. Til dette bidrog ikke mindst, at de havde fået en frisk dreng og en lille lyshåret pige. Gerdy og Hans Richard skulle vokse op i dette land som amerikanere, og deres liv skulle blive let.

Tiden gik, og de havde været fire år i de Forenede Stater. Det var ikke opløftende ting, de hørte hjemmefra. Der var krisetider, da de rejste, men det var blevet værre. Maria skrev, det stod sløjt til på skibsværftet og på teglværkerne, og mange bønder havde også svært ved at holde sig oven vande.

Asmus, som imens have passeret de 50, arbejdede nu i gær- og spritfabrikken. I den sidste tid hørte det ofte til hans opgaver at banke kedelsten af, og så lå han hele dagen i de mørke, støvede kedler. Lige så slemt var sliddet, når de fik waggoner med kul, som holdt på et sidespor og hurtigst muligt skulle tømmes. De var to om det, og mesteren krævede, at to waggoner skulle tømmes med skovl i løbet af en dag. Det var et slavearbejde, og bagefter var de sorte som negre. Den storsnudede mester løb rundt med slips og krave og var altid i hælene på dem. En arbejder skulle efter hans mening bare tie og adlyde, og det forenedes kun dårligt med Asmus' hidsige natur. En tirsdag eftermiddag, da de i timevis havde skovlet kul, kom det til et ordskifte. Han sagde mesteren sin uforbeholdne mening og fik dagen efter af chefen valget mellem at give mesteren en undskyldning eller få sin afsked. Asmus valgte det sidste. Christine var ulykkelig, da han kom hjem, men heldigvis lykkedes det snart at finde en ny arbejdsplads som lagerarbejder ved havnen.

Christine havde nu i ni år malket på Mangholmgården. Faktisk uden afbrydelse, dag efter dag i den tidlige morgenstund og hver aften, uanset om det var mandag eller søndag, påske, pinse eller juleaften var hun gået over til gården. Om vinteren var det mørkt, når hun

henimod kl. seks skulle gennem elmetræsalleen. Den lille rottehund fulgte altid trofast i hælene på hende. Den var blevet gammel og halvvejs blind. Men ingen kunne holde den hjemme, når den mærkede, at Christine skulle afsted. Under malkningen hørte den til i kostalden, hvor den endog var gode venner med kattene.

Om vinteren var det dødsensstille og mørkt, når Christine nåede frem til gården. Bonden og hans kone sov endnu, men for hende var det ofte på høje tid. De fyldte mælkejunger skulle stå parat, når mælkekemanden kørte ind på gårdspladsen. Christine var ikke blot malkekone på gården, hun fodrede også dyrene, og det var bonden godt tilfreds med. Det skyldtes faktisk, at hun siden sin barndomstid havde holdt af dyr. Når den første ko var malket, ventede fire, fem sultne katte, og de fik også deres del. Lidt efter var det kalvenes tur, og da grisene skreg højt af sult, blev de også fodret. Christine kunne ikke lade være med at tage sig af dyrene.

Tyren, som på de varme sommerdage stod i tøjr på græsmarken ved alleen, blev ofte glemt. Så stampede den vredt i jorden og brølede vildt af tørst og sult. Bonden grinede, når Christine på hjemvejen gik tværs over græsmarken med en spand vand og for at flytte tøjret hen til et mere givtigt sted. Tyren kunne godt glo på hende og ryste med hovedet, som undrede den sig over så meget mod og dyrevenlighed.

Når Christine kom ind i stalden i de tidlige morgentimer, havde hun hele riget for sig selv. Den lille foxterrier snusede her og der og løftede af og til benet, så kattene kunne vide, at den også hørte hjemme i stalden. Den kunne også finde på at jage mus i loen. I den mørke årstid var det ikke uden angst, at Christine gik ind i den uaflåste kostald. Mange lyssky personer luskede rundt, og der skete noget hver eneste dag. Om aftenen indfandt bonden sig ofte ved malketide. Han kunne godt lide at få sig en lille snak, og mens hun lyttede og samtidig trak i patterne, travede han frem og tilbage bag køerne og bakkede på sin halvlange pibe. Han var altid veloplagt, selv om han ikke så med optimisme på den økonomiske situation.

Det var hårdt arbejde at malke mellem 12 og 15 køer. Nogle dyr kunne være slemme til at slå, og det skete da også, at Christine kom hjem med blå mærker på kroppen, når en ko uden varsel havde slået til, så hun med mælk, spand og skammel røg ud på gangen.

Asmus var flittig og sparsommelig, og det eneste han undte sig, var en pibe tobak om aftenen. I den sidste tid var han ofte gået forgæves til havnen, og det kunne mærkes på lønningsposen. Det var godt, at Christine havde tjent penge som malkekone i de forgangne år, selv om

det var til en ringe timeløn. Hun forstod at holde hus med pengene, hun syede, strikkede, stoppede og lappede tøjet, tjente ind imellem også lidt ekstra, når hun var med i roerne på nabogården, og om efteråret samlede hun aks på de afhøstede marker. Det var til hønsefoder. Kun på den måde havde de kunnet betale den sidste gæld på lejehuset og kunnet udbetale arveandelen til Asmus' søstre. Kun på den måde var der også blevet råd til at betale skolepenge, bøger og tøj, så drengene kunne gå i byskolen.

Det blev sommer igen og ferietid. Ligesom i fjor cyklede Hans Christian og hans bror igen til »udlandet«. De var indbudt af deres farbror, onkel Christian, og tante Luise i Gråsten. Det var altid en helt ny verden, som åbnede sig for dem i Gråsten. I handelshuset, hvor der fandtes levnedsmidler, isenkram og porcelæn, stod foruden ægtefællerne en kommis og tre lærlinge bag disken. Til personalet hørte også en chauffør og to tjenestepiger. Personalet sov oppe i husets anden etage, og heroppefra kunne man se ud over slotssøen. Heroppe lå også gæsteværelset. Det store, gamle pakhuis på gårdspladsen, hvor tingene kunne hejses op, var fyldt med varer. Ofte lå der et sejlskib i havnen med koks, og så kørte chaufføren hele dagen frem og tilbage med bilen.

Stuerne forekom drengene så store som sale. På gulvene lå tykke, kostbare tæpper. Der var stil over det hele. Piger var der til at betjene herskabet, og når der manglede noget, trykkede tante Luise bare på en knap over bordet. Der fandtes også en kostbar grammofon med et stort udvalg af operaplader og ikke mindst et leksikon, hvor uoplyste drenge kunne finde ud af, at der sandelig fandtes to slags mennesker, mænd og kvinder.

Ægtefællerne havde arbejdet hårdt, og de var kommet frem i livet. Hver sommer blev det til en rejse til Westerland, og ikke mindst det vidnede om, at de nu kunne regnes til hautevolléen, de øvre titusinde. Sidste sommer havde deres farbror endnu det flotte hestekøretøj, og drengene huskede godt den uforglemmelige køretur til Ballebro, hvor der blev serveret stegte ål. I mellemtiden var det blevet til en amerikansk Pontiac, og onkel Christian kørte som en slagter. Når man sad i hans bil, var det nødvendigt at holde godt fast på hatten. De huskede tydeligt sidste efterår, da hele familien var blevet afhentet i den nye bil. Det var tæt tåge, men han kørte, som havde han fanden i hælene. I nærheden af Rinkenæs gik der pludselig en lille mand midt ude på vejen, bærende på en kuffert. De så bare, at han lynhurtigt hoppede

frem og tilbage med kufferten i hånden, som var han lavet af gummi. Det var simpelt hen et mirakel, at han ikke kom til skade.

Nu var det igen ferietid, og de to drenge var undervejs på cykel. Hannes havde farens gamle cykel fra førkrigstiden. Den havde hverken frihjul eller fodbremse, men på vej til skolen cyklede han alligevel hver eneste dag ned ad Friserbjerg. I Kruså passerede de grænsen. Alt gik godt indtil de var halvvejs til Gråsten. Da knækkede kæden på Hannes' cykel. De fandt en kæp i hegnet, og den ældste af de to drenge trak sin bror til Gråsten. På det sidste stykke fik han altså alligevel en cykel med frihjul.

Lærlingen Karl lærte dem under dette ferieophold at svømme. Da de havde overstået den teoretiske del af undervisningen i gæsteværelset, cyklede de en aften sammen med Karl ud til Fiskesnæs. Badeanstalten var lukket, men de klatrede over plankeværket og sparede entreen. Denne aften blev det kun til nogle få meter. Men før det gik hjemad igen, svømmede de en aften helt ind i havnen, hvor finske sejlskibe lå ved kaj. Først her blev de opmærksomme på, at de ikke kunne komme op på kajen. Det knob sandelig med tilbageturen.

Ferien fik ende, og i den efterfølgende tid badede drengene ofte i dammen ved gården Himmeren, hvor der fandtes brunt, lunt mosevand. En aften var de helt alene ved dammen. Det havde været lummert hele eftermiddagen. Da de havde smidt tøjet, så de en mørk skybanke i vest. Det begyndte at lyne i det fjerne. De svømmede ud i mosedammen, men nu trak det hurtigt op til tordenvej, og de blev nødt til at skynde sig.

Så udviklede situationen sig i forrygende fart. Himlen formørkedes, det lynede og i brøkdele af sekunder lå landskabet badet i et spøgelsesagtigt lys. Drengene skyndte sig i land. Det skiftede nu med lyn, som lignede fyrige slanger, og tordenbrag. De turde ikke risikere at cykle hjem, og det var også meningsløst at tage tøjet på igen. De lagde sig i en smal grøft ved siden af mosedammen. Endelig stilnede det af. Tordenvejret trak over fjorden, og nu var himlen i øst, over Angel, kulsort. Derefter åbnede himlen sine sluser, og den forløsende skybrudsagtige regn faldt. Det varede længe før det blev tørt igen, men så brød solen frem. Drengene kravlede op af grøften. Mens de så ud over mosedammens spejlbanke overflade blev de opmærksomme på en snog. Med oprejst, bøjet hoved svømmede den lynhurtigt tværs over dammen. I sin holdning lignede den et stolt vikingskib.

I foråret 1924 var Hans Christian kommet i banklære i Flensborg og

nu, to år senere, var hans yngre bror færdig med skolen. Det var i disse krisetider næsten håbløst at finde en læreplads. Han var heller ikke klar over, hvad det skulle være. Under krigen, da de legede soldater på deres marker, læste de ikke bare om sejrige kampe med franskmændene eller kosakkerne, men også om spændende søslag. Dengang var det for Hannes Iversen en urokkelig beslutning, at han ville være marineofficer. Men tiderne skiftede og efter krigen skiftede han også mening. Dengang fik de ikke bare besøg af sigøjnerinder, som handlede med kniplinger, gummibånd og nåle, og som var gode til at spå om fremtiden. Der indfandt sig også substistensløse folk, som kaldtes bisser. De var altid sultne, og mor bød dem indenfor og gav dem bedstemor-kaffe og fedtemad, som drengene også godt kunne lide. Hannes syntes derfor, at det virkede ganske tiltalende bare at banke på og så blive budt på en kop kaffe og en fedtemad. Han kunne godt tænke sig at blive bisse. Nu, da det var alvor, drøftede han problemet med mor, og fandt ud af, at han faktisk slet ikke havde lyst til noget.

Til påske 1925 blev Hannes Iversen konfirmeret. Med den belgiske blåskimmel fra Mosebækgården, som var lige så flot som hestene i Cirkus Belli kørte de denne søndag gennem byen, indtil vognen standsede foran Nikolaj Kirke. Mange mennesker blev stående undervejs for at beundre det fine køretøj. Året efter kom Hannes i købmandslære i en maskinfabrik og jernstøberi i byens sydlige del. Det var ikke langt fra markedspladsen. Han startede mandag morgen klokken syv på lønnings- og kalkulationskontoret. Der var et glasbur i maskinhallen, hvor man indefra kunne kontrollere, hvad der skete udenfor. I glasburet fandtes et bord, som strakte sig i hele burets længde. På den ene side sad den hvidhårede kalkulationschef, som havde vigtige funktioner. Den nye lærling fik plads ved siden af en lærling på tredje år. Han blev hurtigt klar over, at hans kollega, som førte lønningsbogen, ind imellem var sovesyg. Det meste af dagen skulle den stakkels fyr addere endeløse talkolonner, og så kæmpede han fortvivlet med trætheden. Der var også en forklaring på denne tilstand. Som lærling på tredje år tjente han 55 mark om måneden, og efter kostpengene var der ikke meget tilbage til ham. Mens chefen på kontoret spillede første violin, spillede han anden violin i et dansekapel, og så kom han først hjem over midnat.

Her på lønnings- og kalkulationskontoret fik Hannes Iversen sin start, men i begyndelsen overvejede han ind imellem om det ikke havde været bedre at blive bisse og nyde friheden.

De to mestre på fabrikken havde det samme, ret almindelige navn

Schmidt. Evald regerede med stramme tøjler i maskinbyggeriet og Gustav i jernstøberiet. Der var en hær af billige lærlinge med en fire-årig læretid, hvor timelønnen det første år var syv penning med et til-læg på to penning for hvert år derefter.

Fra glasburet førte en dør ind til en material-afdeling, hvor arbej-derne kunne hente de fornødne ting som skruer, bolte, skiver eller værktøj. Her var det Peter Jørgensen, maskinlærling på tredje år, som ordnede trafikken. Sandt at sige led også Peter af sovesyge. Han spil-lede ikke på violin, han gik bare to gange om ugen til dans og morede sig med pigerne, hvad der ikke kunne være mindre trættende.

Værre blev det, når han skulle sidde med bogføring og skulle regi-strere de tossede bolte, skruer og skiver. Engang sov han sødt og sa-ligt, da chefen overraskede ham. Men Peter klarede skærene. Da han ublidt blev vækket, begyndte han at stønne og jamre og spillede syg. Af medlidenhed blev han omgående sendt hjem, og det var lige hvad han trængte til.

Livet gik i en fast rytme. Men en torsdag morgen, sent på efteråret, skete der alligevel noget usædvanligt. Kort før klokken ni fik Hannes Iversen besked om, at han sammen med 15 lærlinge fra maskinbygge-riet skulle med på klapjagt i Angel. De blev stuvet sammen på en åben lastvogn. Jægerne, prominente folk fra byen med deres chef i spidsen, kørte foran i deres privatbiler. Det var et festligt selskab, jagttøj, lange støvler, jægerhat, jagtgeværer og kikkerter kunne nok gøre indtryk. Ikke mindst på harerne.

Det var tåget og råkoldt, da klapjagten begyndte, og efter nogen tid satte det også ind med byger. I timevis løb klapperne over de pløjede marker og gjorde sig umage for at vise harerne den hurtigste vej til at blive skudt. De klatrede over pigtråd og gennem tjørnehegn. Hannes Iversen havde som sædvanlig sine blankpudsede halvsko på, bukser med pressefold, slips og hvid flip, som forlængst var blevet kulsort. Da klapjagten var forbi, betragtede jægerne med synlig tilfredshed resul-tatet. De trætte, snavsede og gennemblødte klappere fik igen deres plads i lastvognen, og så gik turen til en kro i nærheden.

Der var dækket op for jægerne i skænkestuen. Der blev holdt taler, skålet og spist megen mad. Klapperne sad imens i en lille stue ved si-den af. Gennem den åbne dør kunne de forvise sig om, at det gik mun-tert til. De sad i forventning om, at nogle krummer skulle falde fra de riges bord. Det skete ikke, men så rejste Hannes Iversen sig og gik hjem gennem Frueskoven. For ham var klapjagten forbi.

Efter et år blev han forflyttet til korrespondance- og salgsafdelin-

gen, som lå på første sal i et hus, hvis facade var dækket af vedbend-ranker. Her var der stil over det hele. Der var bonede gulve, fine skriveborde og skabe og en hel del skrivemaskiner. Her var ingen maskinstøj og ingen lugt af maskinolie. Hannes sad lige over for en lærling på fjerde år som – efter almindelig skik – kunne regne med et spark efter endt læretid. Hans nye kollega var af arisk type, stor og kraftigt bygget, blå øjne, kort og militærisk i tone og optræden. Efter hvad han oplyste, havde han tidligere tilhørt den Ung Tyske Orden, men nu var han overbevist nazional-socialist. Jo, det snakkede maskinbyggerne også om, for der fandtes endnu kun få af dem.

På samme etage lå udlandsafdelingen. Her fandtes der, foruden chefen, to fremmedsproglige korrespondenter, som vi godt kan kalde Julius og Hermann. Den sidstnævnte var ungarer, altid venlig og fornem som en statssekretær. Julius var lille af statur og bredskuldret. Samtalen i deres afdeling foregik ret hyppigt på fransk, og Julius blev kun tiltalt med Jül. Han var helt sikkert et sympatisk menneske, men om morgenen var han ikke særlig oplagt.

I dette hus, hvis facade var dækket med et grønt tæppe, var livet ikke så trist som i glasburet. Der kunne ske sjove ting, selv om en lærling på 18 år gjorde klogt i at bevare en alvorlig mine. Jül og statssekretæren havde skubbet deres skriveborde sammen og sad lige over for hinanden. På gulvet lå spejlblank linoleum, som godt kunne være meget glat. Det var en af de første dage i den kolde, mørke februar måned. Ti minutter over syv kom Jül ind på kontoret og styrede hen mod sin plads. Han så træt og gnaven ud. Han snuppede lænestolen og satte sig med et energisk ryk. Uheldigvis nåede han kun kanten, stolen rutschede væk og han susede på ryggen tværs igennem de to skrivebordes tunnelgang.

I skolen ved teglværket var Hannes Iversens tidligere skolekammerater for omtrent tre år siden kommet ud af skolen. Før i tiden ville de fleste have fået en læreplads på skibsværftet. Men nedgangstiden var begyndt, og det var kun lykkedes for nogle få. Nogle var kommet i lære hos en bager, en slagter, en snedker eller en skrædder. Men størsteparten blev bondekarle som for 20 år siden.

Den rødhårede Willi Fries hørte til de få heldige. Han var kommet i lære i en manufakturforretning i byens nordlige del. Efter tre måneders forløb havde chefen forklaret, at han fremover skulle få lov til at ekspedere nogle yngre kunder, som almindeligvis ikke var så besværlige. Det gik gnidningsløst den første dag. Næste eftermiddag, to dage

før pinse, kom Willis gamle skolekammerat Heine Martens uheldigvis ind i butikken.

– Jo, det skulle være et par sokker, forklarede Heine, og det ordnede de i fællesskab. Willi begyndte at notere på sin blok, men så blev han åbenbart besat af fanden.

– Ved du hvad, Heine, sagde han med sit brede, fjollede grin. I overmorgen har vi pinse, og du skal da helt sikkert til koncert og fyrværkeri ved det Hvide Hus i Frueskoven. Jeg synes ærlig talt ikke det er nok med sokkerne. Du trænger i høj grad til et nyt slips.

Så tog han sin saks op af lommen og klippede Heines midt over, så der kun blev en lille latterlig stump tilbage. En del kunder havde fulgt oprinet og var ved at dø af grin. Men det var chefen desværre ikke, og Willi forklarede bagefter, at det skyldtes hans manglende sans for humor. Willi blev smidt ud. Men nu i året 1927 havde Willi meldt sig til politiet, og det syntes han vældig godt om.

I samfundet mellem Oksevejen og bygrænsen var det først i marts 1926 lykkedes for de mange dansksindede at få indrettet en dansksproget skole. Hans Christian og hans bror var kommet ind i den danske kreds, og de var for alvor gået i gang med at lære dansk, deres glemte modersmål. Halvandet år havde de gået til aftenundervisning i fjordbyens handelsskole, og bagefter havde Duborgskolens venlige overlærer Arps og lærerinde, fru Kålund, gjort deres for at jævne vejen for det danske.

I banken var direktionen for længst blevet opmærksom på Hans Christians evner. For et år siden var han overraskende blevet kaldt ind til bankdirektøren, som havde givet ham en enestående chance, ansættelse i Deutsche Bank i Berlin. Han havde sikkert regnet med, at den unge mand ville blive himmelhenrykt, og han så uforstående på ham, da han hørte, at denne havde tænkt sig at rejse til Danmark. I året 1929 fik han ansættelse i Landmandsbanken i København. Det var værst for Christine, da afskedsdagen kom. Hannes bragte ham over til Padborg banegård. Ved afskeden sagde Hans Christian:

– I livet kommer det an på at komme på den rigtige hylde. Så længe det ikke er sket, må man kæmpe for det.

Det var han indstillet på.

Asmus cyklede hver morgen ned til havnen for at tjene en dagløn. Det så trist ud. Ved kanalskuret fandtes en lille tilrøget kaffestue. Den var altid fyldt med arbejdsløse havnearbejdere, som i timevis, over en tynd kop kaffe, ventede på chancen for at tjene lidt. Blandt 20 var der

ofte kun fire, som var heldige, og når Asmus ikke var blandt dem, kørte han hjem igen.

På Mosebækgården var der blevet stille siden de tre drenge var udvandret til USA. Nu havde Hans, den yngste af drengene, taget den samme beslutning, og den yngste af de fire Requate-børn ville slutte sig til. Marie var ulykkelig, men Jakob var nærmest ligeglad. Han havde to sjæle i sit bryst. Han kunne være godmodig og vise dansk lune, men ofte var han både hidsig og hård. Det var den eneste forklaring på, at han forleden havde solgt den belgiske skimmel, som i årenes løb havde født ni fine føl, været god til ringridning og som trofast havde gået foran ploven. Den havde fortjent nådsensbrødet, men i stedet skulle den gamle skimmel nu slæbe de tunge kulvogne over byens hårde brosten.

Overalt i landet gik det ned ad bakke. For arbejderkolonien havde skibsværftet fra begyndelsen været livsnerven. Selv i inflationstiden havde 2.000 arbejdere tjent til det daglige brød på værftet. Nu, i året 1931, var 300 tilbage, og det var ikke slut med nedgangen endnu. Ligesom før i tiden gik arbejderne ned ad bakken i små grupper. Men de fleste skulle ikke til arbejdspladsen ved havnen. De skulle til kontrol med deres stempelkort, og de stod længe i kø.

Det var dårlige tider i arbejderkolonien, men de overlevede. De havde deres kolonihaver, de havde nogle høns og kaniner, og omkring jul kunne nogle stadig væk sende bud efter Jakob Slagter eller Peter Rasmussen. En enkelt kaffepunch kunne de også få råd til.

Aasmus cyklede dag efter dag ned til pakhuset ved havnen. Der var ikke meget liv, men ind imellem skulle de losse jernbanevogne med briketter, eller de skulle losse eller læsse korn. Det gik fra dag til dag med små eller ingen indtægter, men de klarede sig alligevel. De havde nogle høns, og de gav fire – fem æg om dagen. De havde haven og derfor grøntsager og kartofler, og geden, som sørgede for så megen mælk, at Christine kunne sælge af det. Så havde de en gris i stalden, fri bolig og lidt overskud på huset. De to drenge kunne nu klare sig selv. Christines humør og livsmod og hendes tillid til, at det nok skulle gå, svigtede hende aldrig i de svære tider.

I 14 år havde hun nu passet malkekøerne på Mangholmgården. Hun havde taget sig af alle dyrene, selv tyren, i 14 år; tidligt om morgenen og sent hver aften, lige meget om det var mandag eller søndag, pinse eller juleaften. Men nu havde hun måttet holde op, fordi bonden på-

stod, at han ikke længere havde råd til at holde malkekone. Men det var godt, at hun nu fik lidt tid til sig selv.

Hannes Iversen var nu udlært, og han havde fået ansættelse i et romhandelshus nede ved havnen. De var omkring 20 mand på kontoret. I de to efterfølgende år blev situationen dårligere for hver dag, der gik. Byens største arbejdsplads, skibsværftet, havde for første gang måttet lukke portene. Af de 2.000 arbejdere var 60 tilbage, som skulle passe maskinerne og vente på, at tiderne blev bedre. Det så mørkt ud i byen og i arbejderkolonien, hvor menneskene altid havde levet af værftet og af teglværkerne. De arbejdsløse hær voksede faretruende. Ved registreringskontoret nord for Nørreport stod de arbejdsløse i kø helt ud på gaden. Ingen kunne gøre sig håb om at finde arbejde, og vreden vendte sig mod de gamle partier, regeringen og dem, som stod ved roret. Der blev ikke snakket om krigen, som var skyld i al den elendighed. Flere og flere gik med i politiske demonstrationer. Optog af nazister og kommunister, politiske forsamlinger med karismatiske talere, som rakkede ned på alt og alle, og som ikke havde svært ved at finde syndebugke. Optøjer og slagsmål havde holdt sit indtog i hverdagen. Mange holdt udvig efter en stærk mand, og han stod parat.

Hitler, »rottefængerens fra Braunau«, forstod at spille på tryllefløjten. Stadig flere begyndte at danse efter hans melodier. Hans fæller rakkede ned på de folkevalgte, på jøderne og på kapitalisterne. Der blev lovet guld og grønne skove og en ende på renteslaveriet. De millioner af arbejdsløse fik tilsagn om arbejde og brød. Mange overså, at had, revanchelyst, magtbegær og fanatisme utilsløret gav sig til kende.

Som tiden gik, viste det sig mere og mere. Den nazistiske syndflod var ved at skylle ind over landet. Ville digerne holde? Om aftenen marcherede stadig flere i brune SA- eller sorte SS-uniformer til partimøder eller offentlige forsamlinger, hvor fanatismen blev opildnet ved propagandataler, faner, standarter og militærmusik. Rottefængerens vidste, at militarismen ikke var død i dette land. Med dødningehovedet trampede SS-folk i gaderne og præsenterede sig som den nye tids herremennesker.

I romhandelshuset ved havnen var der foreløbig blandt Hannes Iversens kolleger kun en enkelt SA-mand, som efter arbejdstiden skulle til tjeneste, og derfor ind imellem mødte på arbejde iført lange støvler og uniform. Selv om det var på et kontor, så kunne der ske mærkelige ting. En eftermiddag sad Hannes sammen med nogle andre

ved deres skrivemaskiner. Pludselig hvinede et skud gennem rummet og op i loftet. SA-manden ved hans højre side havde siddet og leget med sin revolver. Nu puttede han den grinende i sin bukselomme. Bagefter blev der ikke snakket om det. Sådan noget hørte nu tiden til.

I samfundet uden for byen interesserede de fleste unge sig foreløbig mere for sportsforeningen, som Hannes Iversen også tilhørte. På pladsen ved arbejderfolkehøjskolen dyrkede de hånd- og fodbold og atletik. Om søndagen var de ofte med i sportsarrangementer længere ude mod vest.

Under den sidste konkurrence i Hyllerup havde de været så heldige at vinde banneret. Af glæde og kådhed havde Gerd Hansen under afrejsen bebudet, at banneret fik de ikke igen. Det skulle gå i opfyldelse, for det blev den sidste bannerkamp. Alt gik i stykker.

Sportsforeningens medlemmer mødtes i denne tid ofte i Café Waldheim hos Mandus og Sophie Lützen. Cafeen lå næsten lige over for David Luftspringers lejekaserne, som flere gange havde skiftet ejer. Blandt gæsterne var der altid elever fra arbejderfolkehøjskolen, som jo lå i nabolaget. Mandus og Sophie havde en stor vennekreds, og de var kendt for deres hjælpsomhed over for mennesker, der var kommet i nød. Før Café Waldheim i august 1930 åbnede, havde Mandus været ansat på arbejderfolkehøjskolen. Det lå to år tilbage i tiden.

Det var lørdag aften i den sidste halvdel af oktober 1932. Efterhånden havde der indfundet sig en del gæster i Café Waldheim. Det var alle sammen folk, som kendte hinanden. Mandus gik rundt og vekslede ord med gæsterne. Han bragte ting, som de havde bestilt, kaffe, flødeis, sandkage eller bare en sodavand. Pengene var ikke rigelige i denne tid. Sophie havde travlt i køkkenet, men ind imellem tog hun sig tid til at komme ind og hilse på gæsterne. Mandus var friser og hans hustru var født i Flensborg. Mange år havde de levet i Kiel. De var aktive socialister og deres hjerter slog for de små.

Café Waldheim bestod af et køkken og et stort rum. Nogle unge fra sportsforeningen sad ved den ene væg ud mod gaden, hvor de kunne kigge ud af vinduet. Peter Dan stod ved trappen til sit hus og snakkede med nogle lejere. Han var en spøgefugl, og hans tilhørere morede sig kosteligt. På rummets modsatte side, ud mod gården, havde nogle elever fra folkehøjskolen skubbet bordene sammen. Enhver der kom til bankede bare på bordpladen og fandt sig en plads. De tilhørte Ungbanneret, en frivillig arbejdstjeneste.

Det var altid stamkunder, som mødtes i Café Waldheim. Men i aften havde en fremmed gæst indfundet sig. Han sad helt for sig selv ved

et af de små borde midt i lokalet. I disse tider kunne man ikke længere stole på folk. Enhver måtte regne med at være skygget af politiske modstandere. Gæsterne fra Ungbanneret var derfor begyndt at underholde sig i et meget dæmpet toneleje. Den fremmede havde lige bestilt en kop kaffe, han røg en cigaret og læste i avisen, hvad der var sket på bakken ned til byen, i deres nærmeste nabolag. Helt sikkert spidsede han øren i håb om at opfange lidt af den dæmpede samtale. Men nu var det umuligt for ham at opfange et eneste ord, og i øvrigt talte de unge fra sportsforeningen som efter aftale om så ligegyldige ting som turen til Hyllerup. Øjensynligt dybt skuffet betalte han og forlod lokalet uden at hilse.

De unge fra folkehøjskolen var endnu oprørte over, hvad der var sket dagen før. En af deres venner, Julius Cehr fra Kiel, som også opholdt sig på folkehøjskolen, var kommet i klammeri med en ung SA-mand på vej ned til byen. Denne havde trukket sin revolver og dræbt ham med et skud. Mandus og Sophie havde nu tid til at drøfte situationen med de unge.

– Manden er jo arresteret, mente Mandus. Men vær sikker på, at der slet ikke vil ske ham noget. De fleste dommere frygter nazisternes hævn for det tilfælde, at de skulle komme til magten, og de skal nok finde frem til »formildende omstændigheder«.

Der var nu seks millioner arbejdsløse, og det var en god grobund for nazisterne. Mens det gik mod en dramatisk udvikling, følte de fleste borgerlige sig åbenbart som tilskuere, og mange partier var splittede. Hvert parti gik sin egen vej, Socialdemokratiet, Socialistisk Arbejderparti og Kommunisterne. Alt for mange var villige til at give nazisterne en chance til at vise, hvad de duede til. Gik det skidt, kunne de bare forsvinde fra scenen så andre igen kunne komme til. De forstod ikke, at de var på vej ind i et diktatur, trods det faktum at 130 brunskjorter allerede sad i rigsdagen.

Hannes Iversen og de øvrige sportsfolk var for længst gået hjem, da de unge fra folkehøjskolen i samlet trop forlod lokalet. Den tilspidsede situation og den sidste uhyggelige begivenhed gjorde det klart, at de ved nattetid ikke mere kunne færdes alene på gaderne. I denne kreds, som hver uge mødtes i Café Waldheim hos Mandus og Sophie, fandtes der ingen, som lod sig lokke eller rokke af de nye paroler. Men den babylonske flammeskrift stod allerede på væggen.

Den danske kreds mødtes stadig væk hver måned i forsamlingshuset. Der var god tilslutning og fremgang i de sidste år. Men de var kun til-

skuere til det uhyggelige drama, som begyndte at aftegne sig i horisonten.

Kort tid efter brød det oprørte hav gennem digerne. Den 30. januar 1933 blev Hitler udnævnt til rigskansler. Få måneder senere gav den prøjsiske udenrigsminister Hermann Göring ordre til at likvidere nazismens modstandere, fremfor alt kommunisterne. Så fulgte det næste store kup. Den 27. februar 1933 sørgede nazisterne for at rigsdagsbygningen gik op i luer. Forbrydelsen blev skudt kommunisterne i skoene, og det var et godt påskud til at udelukke deres 81 medlemmer af rigsdagen. Først nu opnåede rottetfængereren fra Braunau alle diktatoriske beføjelser, og tryllefløjten fik en anden klang.

Frihed er noget, mange først forstår at værdsætte, når den er sat over styr. Det viste sig også nu. Der var ingen vej tilbage. Det passive borgerskab, der havde skyet risikoen under opgøret mellem frihed og undertrykkelse, fyldte hurtigt, som medløbere, op i de nye magthaveres rækker.

På møderne nede i fjordbyen lød der snart skrappe ord rettet mod nabolandet. Der fremsattes truende krav om en grænserevision. En af deres ordførere, en præst, der havde udskiftet præstekjolen med SA-uniform og lange støvler, dristede sig til under tilhørernes vilde jubelråb at konstatere:

– Danmarks stjerne er ved at dale, og jeg garanterer for, at den aldrig igen vil stige.

Han talte om det infernalske had, som var blevet tændt blandt folkefællerne nord for grænsen, og om forhåbningens ild om befrielse, som nu luede mod himlen. Hans profetier endte med, at dagen ville komme, da gaden lå åben for de brune bataljoner, da hagekorset ville blafre i vinden over Dybbøl banke.

Som svar mødtes i dette år 40.000 unge på Dybbøl banke for at bekræfte deres trofasthed over for fædrelandet.

VII. *Da tæppet gik ned*

Det var gået, som det kunne forudses. Efter få måneder var der ikke alt for mange, som stod udenfor. Det var nemmere at svømme med strømmen end mod, lettere at hyle med ulvene end at stå udenfor. Mange af de få tilskuere fandt bagefter ud af, hvor meget en uniform og lange støvler kunne forandre et menneske.

Efter rigsdagsbranden satte jagten ind på kommunister, socialister og jøder. Da Hannes Iversen en af de første dage i april kom over Holmen, troede han først, at han ikke så rigtigt: Foran indgangsdøren til byens største varhus stod to mørktudseende SA-mænd med en plakat. På plakaten stod: TYSKERE, KØB IKKE HOS JØDER. Den ensrettede avis skrev næste dag, at enhver, der købte varer i jødiske forretninger, var et nederdrægtigt kreatur og en forræder mod det tyske folk.

Der var sort af mennesker, som i dyb tavshed så til – og gik forbi. De havde i mellemtiden opdaget, at det var bedst at tie, hvis man ikke ville risikere at forsvinde uden spor. Ligesom hekse var endt på bålet i den mørke middelalder, sådan endte nu bøger på bålet. I nabobyen Slesvig havde fanatiske SA-folk på en dag brændt fem tons bøger.

De var kommet ind i en tid, hvor kommunister, socialister, jøder, overbeviste kristne og kunstnere, hvis produkter ikke passede ind i nazisternes mønster, var blevet til jaget vildt. Tusinder forsvandt sporeløst i tugthuse og koncentrationslejre. Også i arbejderkolonien indfandt gestapofolk sig af og til, når det første lys over Flensborg fjord bebudede en ny dag. De første, som forsvandt uden livstegn, var Peter Lorenzen og Hans Nommensen. En lidelsesvej til Golgatha lå foran dem.

Det var forlængst slut med socialisternes møder i Café Waldheim. Men Mandus og Sophie og nogle af deres medsammensvorne lod sig ikke skræmme, selv om de risikerede livet. De var blevet til et vigtigt led i en organiseret redningsaktion. Fra Café Waldheim gik trådene til partifæller i Hamburg og Berlin. Flygtninge, som skulle reddes over grænsen, blev adviseret af kurérer. Den farligste opgave tilfaldt Willem Hansen, som i nattens mulm og mørke førte disse flygtninge over den grønne grænse.

Der var gået omtrent 30 år, siden Willem Hansen havde gået til præst hos pastor Lindemann i Hanved. Han huskede fra den tid mange morsomme ting og ikke mindst den dag, da han blev nødt til at

gå barfodet hjem, fordi hans træsko var havnet i kromandens ærtesuppe. Efter tømmerlæren havde Willem fået hyre på et skib. Tre år senere havde han afmønstret og var igen begyndt på værftet. Så var han blevet gift, og nu var pigen og drengen kommet ud af skolen.

I 1914, da krigen kom, hentede de ham til marinen, og til sidst havde Willem oplevet revolutionen i Kiel. Siden den tid var han overbevist socialist. Ligesom sine forældre boede han med sin kone og sine børn i David Hansens lejekaserne lige over for Café Waldheim.

Grænsebevogtningen var blevet forstærket, og grænsen var faktisk hermetisk lukket. Men de havde ikke givet op. Sidst i oktober 1934 kom en kurér fra Berlin. Tre flygtninge kunne ventes næste mandag. Til den aftalte tid, en time før midnat, ventede Willem i elmetræsalleen ved Kærnemælkskroen. Den lå i Frueskovens udkant, kun få minutters gang fra arbejderkolonien. Foreløbig var der intet, der tydede på nogle flygtninge, så det var bare om at vente. Bare ikke et eller andet var gået galt, farer lurede overalt.

Det var koldt. Willem skuttede sig og trak frakkekraven op om ørerne. Dette her var nervepirrende hver eneste gang. Men hvad var der at gøre? Det var en opgave, han havde påtaget sig; og den skulle gøres. Så enkelt var det. I et af de høje elmetræer tudede en ugle. Det lød højt og ildevarslende. Willem trak sig lidt tilbage i træernes mørke skygge. I det svage månelys kunne han overse et stykke af vejen. Med mellemrum kom der grupper af støjende SA-folk over dæmningen. De kom fra kroen, som var blevet til mødelokale for nogle af de mange grupper og organisationer. Folk, der var anderledes, blev nu anset for at være mennesker af anden eller tredje klasse og muligvis indordnet som folkefjender. Selv om SA-folkene ikke mere var i tjeneste, gik de i takt, og støvlerne trampede hårdt i jorden. Det hørte sig til i den nye tid.

Tiden gik, og Willem var ved at blive urolig. Bare ti minutter forekom ham i denne situation som en evighed. Endelig hørte han skridt i det fjerne, og tre civilklædte mænd dukkede op. Willem trådte ud af mørket og fløjtede en i forvejen aftalt folkevis. De svarede og sagen var klar. De hilste, og efter nogle hviskende ord fulgte de ham med en indbyrdes afstand på 15–20 meter. Det gjaldt om at vække mindst mulig mistanke. De kom godt igennem arbejderkolonien og landsbyen og ud til Oksevejen. Willem listede sig frem foroverbøjet og spejdende til alle sider. Så sneg de sig en efter en over på den modsatte side. Nu gik det tværs over markerne. De kravlede gennem tjørnehække, sprang over grøfter, forcerede pigtrådshegn og sneg sig forsigtigt lyttende over pløjemark. Heldigvis var det overskyet.

I det fjerne skimtedes nogle lys. Der lå friheden, der lå Danmark! Men først skulle de gennem Søndermosen. Her lurede ikke bare mosehuller, gyngende mosejord, vandgrøfter og kratbevoksede strækninger. Her kunne de også møde vagtposter på patrulje, ledsaget af schäferhunde.

De fire sneg sig videre. Ind imellem lå de stille og lyttede for at sikre sig, at de ikke blev opdaget. Willem følte sig aldeles ikke som nogen frygtløs helt i denne situation. Han var i virkeligheden altid hundeanget. Men kunne han svigte disse mennesker?

Lød der ikke dæmpede skridt? De lå på mosejorden og holdt vejret. I nordlig retning gøede en hund. Var det grænsevagterne, der var på sporet af dem? Godt at vinden var taget til, og at det var overskyet. Pludselig fór de forskrækkede sammen. Lige foran dem fløj to viber op med deres karakteristiske skrig. Så stod de endelig ved grænsskellet mellem Danmark og Tyskland, som her kun bestod af et lavt pigtrådshegn, en smal grøft og en grænsesten. Willems kontaktmænd, lokomotivfører Aage Lassen fra Padborg, ventede på dem. For ham og hans fæller nord for grænsen gik Willem under navnet Poul. De to hilste på hinanden, og så kunne Aage Lassen overtage de tre flygtninge. For Willem kom nu tilbagevejen, som kunne være lige så farlig. Grænseposterne havde på tidligere ture flere gange skudt på ham, men foreløbig havde han da klaret frisag. Hvor længe endnu? Det var nok bedst ikke at tænke sådan. Det var også svært for hans kone, som godt vidste, hvad han lavede i disse nætter.

I samfundet ved det gamle kobberværk, som kun var adskilt fra Danmark af Krusåen, stod de dansksindede stadig ret stærkt. Men heller ikke de forblev uberørte af udviklingen. Cløj Dansker arbejdede endnu på fabrikken. Han var socialist, og han var dansksindet. Sådan var det med mange på stedet. I 13 år havde Cløj været medlem af sognerådet og kredsagen. Siden tæppet var gået ned, var der ikke mere brug for folkevalgte. Han var derimod stadig væk bedriftsrådsformand, og det var en torn i øjet på »de stærke krager«. Det skyldtes jo ikke mindst ham, at nazisterne havde haft svært ved at vinde fodfæste i det gamle industrisamfund.

En aften i første halvdel af marts, mens Cløj og hans kone hyggede sig i dagligstuen, blev huset omringet af SA-folk. De trængte ind i huset, og talsmanden forklarede, at det var en alvorlig sag, de skulle tale med ham om. Halvvejs legende med sin pistol tog han uopfordret plads. Pistolen lod han ligge på bordet foran sig. Aktionen var ment

som en advarsel til Cløj om ikke at fortsætte som bedriftsrådsformand, fik han at vide. Derefter begyndte de at gennemsøge huset for at finde belastende materiale, men Cløj, som i udseende mindede ikke så lidt om Ghandi, havde forlængst sine ting i sikker forvaring hos venner på den anden side grænsen. Skuffer, skabe og senge blev gennemrodet, men forgæves. Så forsvandt de ubudne gæster.

Nogle dage senere blev Cløj opmærksom på, at han blev skygget, hver gang han gik over grænsen. En lørdag morgen fulgte en civilklædt mand efter ham gennem tolden og betragtede ham hele tiden med påfaldende interesse. Tilfældigvis mødte Cløj en bekendt, politibetjenten fra Vejlbæk, og han tog Cløj med i sin bil. Men de blev skygget af manden i en lille blå bil. Det gentog sig nogle dage senere, men denne gang spillede Cløj sin oppasser et puds. Han gjorde det danske politi opmærksom på, at han blev skygget, og passet blev frataget den emsige person.

Få dage efter blev Cløj opfordret til at indfinde sig på gestapo-centralen i Flensborg, og der blev han krydsforhørt af to gestapofolk. De samme spørgsmål kom igen og igen, nogle gange i en varieret form, men Cløj holdt hovedet koldt og dumpede ikke i fælderne. Til sidst blev han kropsvisiteret og fik en kraftig advarsel, hvis mening han ikke kunne være i tvivl om.

I samfundet ved bygrænsen havde sportsforeningen efter tre års forgæves kamp mod de nye bestemmelser opgivet. Arbejderfolkehøjskolen var straks blevet lukket. Det var partiet, der bestemte over det hele, og de unge blev fordrevet fra sportspladsen. Det værste var, at bestyrelsen var blevet tvunget til at overføre henimod 30 af de yngste medlemmer til nazistiske ungdomsorganisationer. De skulle indrulles i Jungvolk og Hitlerjugend. De skulle ensrettes; de skulle opdrages til disciplin og militæriske øvelser, så de kunne bruges i kommende krige. Det varede ikke længe, så marcherede de også i takt gennem landsbyen. De unge skulle nu opdrages af de unge. En dreng på højst 12 år havde kommandoen. Når han averterede flyangreb, skulle drengene straks søge dækning i grøften eller krybe ind i tjørnehækken. Mange skolemestre, som var kommet for sent, havde fået travlt med at blive ensrettede. Førstelærer Stakermann var det ikke faldet synderlig svært at vænne sig til de lange støvler. Meget skulle gøres godt igen, og derfor havde han meldt sig ud af kirken. Han havde forstået tidens løsen: Det var hverken forældrene eller lærerne, som skulle opdrage de unge. De skulle opdrages af andre, ufordærvede unge, og to gange om ugen skulle de til tjeneste om eftermiddagen. Det havde absolut

forrang fremfor lektierne, og hvis de ikke mødte til tjeneste, skulle der forelægges Stakermann en skriftlig forklaring hjemmefra.

Enhver, der ikke var slået med blindhed, og som gjorde sig bare lidt umage med at bruge sin hjerne, kunne sagtens finde ud af, hvad meningen var: Til motorveje og kaserner kom en uhyggelig oprustning, luftværnsforanstaltninger og -øvelser, produktion af gasmasker og mønstring af heste og køretøjer, alt sammen ting, der skulle bruges i en kommende krig.

Gruppen omkring Café Waldheim fortsatte aktionerne, men de var i søgelyset, og efter to år trak nettet sig sammen. Det skete i maj 1938. I de tidlige morgentimer gjorde en sort bil holdt foran Café Waldheim, og kort efter førte nogle gestapofolk Mandus ud af huset. Dagen efter kom de for anden gang, denne gang for at hente Sophie. Hun fik ikke engang tid til at lægge forklædet. Hele lejligheden blev gennemrodet, og tøjkurve fyldt med bøger slæbt ud af huset. Der gik nogle dage, så blev Willem Hansen ligeledes arresteret.

Det var faktisk en overraskelse, da Willem få uger senere atter kom hjem. Han havde energisk bestridt alle påstande, og de havde ingen beviser. Mandus og Sophie var sporløst forsvundet i seks måneder. Ingen kunne få oplysninger om, hvor de var blevet af. De blev ydmyget og i timevis udsat for krydsforhør. Så opgav gestapo og sendte dem hjem – for denne gang. Efter nogen tid fortsatte redningsaktionerne over grænsen.

I samfundet ved bygrænsen og i Kobbermøllen holdt de dansksindede stadig sammen. Medlemstallet havde dog rigtignok været vigende. Det var ikke nemt at stille sig uden for samfundet. Nogle havde det kostet deres arbejde, de blev truet på deres eksistens. De mødtes fortsat hver måned i deres forsamlingshus. Den nazistiske revolution og alt, hvad der var fulgt i dens kølvand, blev forbigået i tavshed. Enhver vidste, hvor farligt det kunne være åbent at give udtryk for sin mening. Sådan set lignede de igen de grå bønder ved Hærvejen, som i gamle dage havde lært at dukke sig, når skarer af plyndrende soldater drog forbi.

Af og til kom der en taler nordfra, men så blev det bemærket, at talen helst ikke måtte refereres i pressen eller føres til protokols. Det kunne gå så vidt, at talerens navn slet ikke blev røbet. Farlige spørgsmål, for eksempel om danskernes mødepligt ved arbejdsfront-foranstaltninger, blev ikke besvaret af bestyrelsen. Hvem turde vel kalde barnet ved dets rigtige navn?

Alt som tiden gik, skete der ildevarslende ting. Oprustningsmaskineriet kørte i højeste gear. I stedet for 100.000 soldater skulle der nu være over 500.000. Sproget var ikke til at misforstå. Der byggedes kaserne, flyvepladser og flådestationer. Ude ved Oksevejen var kæmpe-mæssige værnemagtssiloer skudt op. Der fulgte mørklægningsøvelser, hvor SA-folk fik lejlighed til at udfolde sig. Nøjagtige planer og ordrer om anlæggelse af dækningsgrøfter og beskyttelsesrum, om brugen af gasmasker og undersøgelser af, hvor stort et troppekontingent der i krigstilfælde kunne indkvarteres, var et uhyggeligt varsel om, hvad der var i vente.

Historien viser, at diktatorer og tyranner altid har været ens. Da den romerske kejser Nero i året 64 e. Kr. lod to tredjedele af Rom nedbrænde for at aflede opmærksomheden fra sine misgerninger og for at beruse sig ved flammehavets skønhed, blev de kristne beskyldt for at have påsat branden. Det opæggede og fanatiske folk tog del i forfølgelserne, som skete under udfoldelse af grænseløs grusomhed. Indsyet i dyrehuder blev de troende slået af vilde hunde, korsfæstede eller som levende fakler benyttet til at oplyse de kejserlige haver.

Der findes mange paralleller til denne skændelsgerning. Også jødernes martyrium under nazismen. Fra begyndelsen af havde de nye magthavere dyrket racehadet. Jøderne fik skylden for den tabte krig, for den hårde fredstraktat, for krisetider, for arbejdsløshed og renteslaveriet. Nu gik man for alvor i gang med at opildne masserne mod jøderne. De blev stemplet som tilhørende en uren race, udelukket fra universiteterne og fra de liberale erhverv. De blev, hvad man i middelalderen forstod ved fredløse. De blev udplyndret og mishandlet. Man berøvede dem deres huse, fabrikker og andre ejendele. Samtidig blev der gjort alt for at øge de politiske spændinger til bristepunktet.

Den 11. marts 1938 marcherede tyske tropper ind i Østrig, som hermed blev til en tysk provins. Et stort undergravende arbejde var gået forud. I nazismens kølvand fulgte henrettelser og mord. Koncentrationslejre fyldtes med kommunister, socialister og ikke mindst jøder. Indmarchen i Østrig var kun tænkt som første led i en langsigtet plan. Efter ultimative krav over for Tjekkoslaviet marcherede tyske tropper den 30. september 1939 ind i Sudeterlandet. Verden stod på krigens rand.

Mellem den 9. og 10. november 1938 kulminerede jødeforfølgelserne i den såkaldte Krystalnat. SA- og SS-formationer stod for den praktiske del, og bagefter blev mange klar over, at de havde hærget værre end vandalerne. Butiksvinduer blev slået ind, og konfektionsva-

rer smidt ud på gaden. Tunge SA-støvler trampede på værdifulde pelskåber. Jødiske butiksindehavere blev jaget ud af deres forretninger, mishandlet og for deres egen sikkerheds skyld arresteret. SAMænd blev posteret foran de lukkede forretninger. Dette billede mødte også befolkningen i fjordbyen den 10. november, men de få jøder, som fandtes ude på landet, blev heller ikke skånet.

Hans Christian, den ældste af de to drenge, følte sig nu helt hjemme i København. Ni år var gået, siden han forlod hjemstavnen. Han havde arbejdet utrolig hårdt for at komme på den rigtige hylde. Fra Landmandsbanken var han i 1930 skiftet over til et stort importfirma, og kort tid efter var han blevet prokurist. Selv om der var krævende på denne arbejdsplads, havde han benyttet de fleste aftener og mange nattetimer til videreuddannelse. Han havde taget studentereksamen og bagefter filosofikum på universitetet, og efter et længere studium havde han erhvervet det handelsvidenskabelige diplom i salg og reklame. Han havde evner og flid og var kommet frem i verden. Nu var han så blevet gift med en københavnerinde, og de boede i en villa på Amager.

Siden nazisterne var kommet til magten, fulgte Hans Christian og hans ægtefælle med uro og bange anelser udviklingen syd for grænsen. Hvor længe kunne det gå godt med så megen aggressivitet, provokation og magtbegær?

Hans Iversen, den yngste af søskendene fra Mosebækgården, var stadig væk i New York. I begyndelsen havde han ofte arbejdet 18 timer i døgnet i en delikatesse-store. Han ville spare så mange penge sammen, at han i løbet af en overskuelig tid kunne vende tilbage og købe en mellemstor gård. Han var godt på vej.

I sommeren 1932 blev han og nabodrengen Oskar Requate enige om, at de først ville se sig lidt om i De Forenede Stater. Ved samme lejlighed ville han så besøge sine brødre Kidde og Willi i San Francisco og se, om de kunn opspore hans bror Feddy. Han havde i lang tid ikke givet livstegn fra sig, men han skulle være i South Dakota. I en gammel ford kørte de fra New York gennem Pennsylvania, Ohio, Indiana, Illinois og Iowa. Så nåede de frem til South Dakota. De fandt Feddy på et trøstesløst sted på prærien, hvor han var ved at pløje med 16 heste. De havde svært ved at genkende ham, så mager og udtørret af solen var han. Det var dårlige år for farmerne, og hans boss kunne kun betale med grise, som blev ved med at falde i pris. Da de rejste tilbage til New York, tog Hans og Oskar ham med. Han længtes hjem, og Hans be-

talte rejsen. Efter sin hjemkomst blev Feddy forvalter på en gård ved Oksevejen.

Kidde, hans ægtefælle og de to børn betragtede sig nu som amerikanere. De kunne ikke forestille sig at forlade San Francisco. Men så kom der et brev hjemmefra: Jakob og Maria ville nu afstå Mosebækgården og gå på aftægt. Det lød godt, og selv om det faldt dem svært, besluttede Kidde og hans familie sig til at rejse hjem til Tyskland. Problemer kunne der godt opstå, for de to børn, Hans Richard og Gerdy, var nu 13 og 14 år gamle og amerikanske statsborgere.

Efter hjemkomsten blev de hurtigt klar over de store forandringer, der var sket. Mange mennesker gik rundt i uniform og lange støvler, overalt havde de en fornemmelse af tvang, og alle talte om krig. Gården forekom dem også langt mindre, end den havde været i deres erindring. Den første aften stod Kidde på gårdspladsen og så ud over markerne. Helst havde han taget det næste skib tilbage til Amerika. Men nu var broerne brudt.

I denne tid skete der på Lindegården noget tragisk for Henrik Jepsen, som nu var over de 80. Daniel, gårdens arving, var faldet i 1. verdenskrig, og bagefter havde Henrik også mistet sin kone, der ikke kunne forvinde tabet af sønnen. Henrik var dengang gået ud af kommunerådet, men hele tiden var han tilknyttet den danske kreds. Henrik og Fiete havde i disse år for det meste været alene på gården. Fiete havde altid været anderledes end Daniel. Han holdt ikke meget af det verdslige. Henrik havde håbet, at Fiete ville finde sig en kone. Ind imellem havde han haft sig en husholderske, men de fleste var bare ude på at finde sig en lun rede på Lindegården. I de sidste år havde de to så igen været alene på gården, og Fiete passede jorden, så godt han kunne.

Men så trak skyerne sig sammen. De lidt triste forhold på gården var en lækkerbissen for folk, der ville spænde ben for dem. Arvegårdsloven gav myndighederne ret til at afsætte en arvegårdsbonde, hvis han var uduelig. De kunne påberåbe sig instrukserne om Blut und Boden og den tyske bondes særlige forpligtelser i folkets eksistenskamp. Det var en god lejlighed til at gøre det af med en af de uforberedte dansksindede i grænselandet.

Øvrigheden frakendte Fiete Jepsen evnen til at drive arvegården på forsvarlig måde, og den dag kom, da han blev tvunget til at sælge Lindegården. Den nye ejer havde ikke brug for bygningerne, så foreløbig fik Henrik og Fiete lov at blive boende. Men Fiete Jepsen var fra den dag en bonde uden jord og gård. Da var han 45 år. Foreløbig kunne de

leve af de sammensparede penge, men fremtiden tegnede ikke godt.

Asmus Iversen havde været nødt til at skifte arbejdsplads mange gange. For fem år siden var han blevet kusk. Hestene stod på teglværket halvvejs nede ad bakken. De var fire kuske, og de havde en lang arbejdsdag. Dag efter dag kørte de med 4–5000 pund korn langt ud mod vest fra den ene landsby til den næste, og det blev ofte op imod de 40 kilometer på en dag. Klokkeren fem om morgenen skulle han og Christine op. Hestene kunne kun klare slæbet, hvis de blev godt passet. Før turen begyndte, skulle han altid over til lagerhuset på havnens modsatte side for at læsse. Når han vendte tilbage sent på aftenen, lå køreplanen for den næste dag klar til ham i stalden.

På de åbne strækninger ude mod vest var det en ubehagelig tur om vinteren. Det var godt, han havde fået fåreskindskåben af sin bror Christian, købmanden i Gråsten. Christian, som havde fået en uddannelse, og Jakob, som sad på Mosebækgården, havde haft mere held i deres liv. Ved middagstid gjorde Asmus altid holdt ved en kro. Først gjaldt det hestene. De fik deres foder, blev gnedet tørre og dækket til med et tæppe. Så først tænkte han på sig selv. Det var svært at finde en arbejdsplads, når man som han havde passeret de 60. Derfor var det godt, at de havde eget hus, en have og lidt lejeindtægt. Madpakken havde han i lommen og dertil fik han sig en kop kaffe. Undtagelsesvis undte han sig en punch og en cigar. Man kunne ikke som kusk være bekendt bare at gå ind i kroen og spytte på gulvet, og i denne kulde trængte han til noget ekstra.

I dag skulle han køre helt ud til Vanderup og Søndretoldhus. Han kørte fra gård til gård og læssede af. Nogle gange skulle han også bære de tunge sække helt op på loftet. Der fandtes hensynsløse bønder, og det kunne være meget sent, før han nåede hjem.

Nogle uger efter gik firmaet fallit. Det var ikke noget særsyn på den tid. Efter den tid cyklede Asmus ned til grænseslagtegården og passede kvæget. Når det ikke lykkedes ham at tjene en dagløn der, hjalp han Kidde på familiegården, eller også hjalp han til på Landmålergården. Som betaling fik han af og til en sæk bygskrå til deres gris, roer, kartofler eller en god høne, så de kunne få hønsesuppe.

Hannes, deres dreng, var den 1. juli 1939 blevet gift med Thea, snedkerens datter. De havde været forlovet de sidste tre år, men nu var det lykkedes dem at få en god lejlighed i bedstefars lejehus, hos Asmus og Christine. Hannes Iversen var endnu ansat i romhandelshuset nede ved havnen. Spændingen var i denne tid steget til bristepunktet. Når de mødtes i frokoststuen, blev der kun snakket om den truende

krig. Den 1. september 1939 kom det uundgåelige: Polen blev overfaldet. Der var igen krig. Hannes Iversen stod på hovedstrøget, da de første tropper marcherede ud af byen. Der sporedes, i modsætning til i 1914, ingen begejstring hos soldaterne og heller ikke blandt de sammenstimlede tilskuere på fortovene. Det hele var præget af alvor og uhygge.

Meget mindede om den første verdenskrig, som havde kostet over otte millioner mennesker livet. Efter få dage kom de første tunge budskaber om de mange faldne i slaget ved Piatak. Jørn, Hannes Iversens gode ven, var iblandt dem. Også denne gang var der nogle, der ikke havde kunnet få krigen hurtigt nok. Sådan var det med den unge prokurist i romhandelshuset. Han tilhørte SA-motorstormen, og man skulle tro, han var en fandens karl, når han kom susende med sin trop over Holmen iført den flotte uniform, de lange støvler og styrthjelm.

– Nu må det vel endelig blive til noget med den krig, havde han utålmodigt sagt i frokoststuen for kort tid siden. Nu kunne han pludselig ikke undværes i firmaet. En partibog, gode forbindelser, en gås eller en skinke kunne ofte udvirke rene mirakler.

Det var en aften i den sidste halvdel af november. I den tidligere arbejderfolkehøjskole, hvor der nu kun fandtes uniformerede partifolk, var henimod 40 yngre mænd blevet sat stævne. De tilhørte årgange, som kunne regne med snart at blive indkaldt til militæret. Det var meningen, de skulle forberedes på det.

Hannes Iversen havde fundet sig en plads i bageste række, ved siden af smeden Hans Godbersen. Det var overvejende værftsarbejdere, der var til stede. De fleste var kommet i deres arbejdstøj, ja nogle med træsko på, hvad der godt kunne ses som en demonstration. De syntes ikke om teoretisk undervisning, om militære ting i det hele taget. Før magtskiftet havde de haft tilknytning til fagforeningen, og de hadede krigen. En underofficer fra hæren gjorde sig umage med at forklare om militærgeværet 98 K. To af dem lå på bordene. Mange af de indkommanderede var trætte efter en lang arbejdsdag. De gavede ind imellem og fik helt sikkert ikke meget ud af undervisningen.

Pludselig blev døren revet op, og overtropfører Kinsky kom ind, fulgt af sin schäferhund, der var så stor som en kalv. Det, som nu skete, kunne godt minde nogle af de tilstedeværende om den tid, de gik i skole hos overlærer Karsten Bruhn og lærer Hamdorf: Underofficeren råbte GIV AGT, og 40 voksne civilister rejste sig for den unge fyr. De fleste gjorde det modvilligt, men ingen tvivlede på, at overtropfører

Kinsky hørte til dem, der havde fået magt, og som i krigstider kunne være bestemmende over liv og død. Det var før sket, at han havde truet med at få dem til fronten, noget han dog ikke selv syntes at have så travlt med. Han marcherede hen i den forreste del af rummet og hilste med løftet arm. På et vink sprang hunden op på det ene bord. I aften havde overtropføreren travlt. Han fulgte kun med i undervisningen i kort tid og pillede lidt ved geværernes enkelte dele. Det skulle vel understrege, at det ikke var fremmed for ham. Før han blev arbejdsløs, havde Kinsky arbejdet på slagtegården. Nu sad han bag et skrivebord, og når han mødte nogle af sine tidligere kolleger, lod han, som om han ikke så dem. Mange havde mistet deres arbejdsplads til folk af Kinskys slags.

Da der var gået cirka ti minutter, fik schäferhunden et tegn, og ud marcherede herre og hund. Herren med et HEIL HITLER til afsked.

Den følgende eftermiddag klokken ti skulle de 40 elever igen indfinde sig foran skolebygningen. Overtropfører Kinsky havde udtænkt noget spændende. De skulle stille op i marchkolonne, og så marcherede de – i deres arbejdstøj og nogle i træsko – ned ad bakken. Kinsky travede ved deres side iført SA-uniform og brugte kæft. De fremtidige soldater skulle vænnes til den militære tone. Da de kom ned i byen, standsede nogle fodgængere og morede sig over den morsomme marchkolonne. Ved hjørnet af Nystaden skulle de istemme sangen om »den skønne, grønne Vesterskov«. Det lød, så man skulle tro, at Gud ville forbarme sig. Kinsky blev helt til grin og kommanderede AUF-HÖREN! Turen fortsatte langs med havnen og til busstationen. På bygningens bagside, hvor der ikke var risiko for utaknemmelige tilhørere, blev de beordret til at indøve sangen om »den skønne, grønne Vesterskov«.

Siden Hannes Iversen og Thea var blevet gift, hang den truende krig som et damoklessværd over deres hoveder. Den lykkelige tid blev da også kun af kort varighed. To måneder efter kom krigen. De glædede sig til deres første barn, men nu – efter mønstringen i forsamlingshuset – kunne de hver dag risikere, at postbudet bragte Hannes' indkaldelse. Den lykkeligste og den sørgeligste dag i deres liv faldt næsten sammen: Den 29. marts 1940 blev deres dreng født, og tre dage efter kom postbudet med indkaldelsesordren. Hannes Iversen hadede krig og de mennesker, der var skyld i den. Ordet krig havde ædt sig ind i hans sjæl som en ild. Han havde ikke glemt den sommerdag i august 1914, da kirkeklokkene nede i fjordbyen indvarslede den forrige krig.

Hans far og hans fætre kom med i den krig. Nu var det blevet hans tur.

Det var en tung vandring, da Hannes Iversen en uge efter den lykkelige begivenhed opsøgte sin unge kone og deres førstefødte på fødeklinikken for at tage afsked. Ingen kunne vide, om de fik hinanden at se igen. Næste morgen sagde han farvel til sine forældre. Christine var forgrædt, og det faldt hende svært at bevare fatningen. I hendes øjne sås en grænseløs sorg, men hun tvang sig til at holde tårerne tilbage. Hun vidste, hvor svært det var for Hannes at tage afsted. Da han lukkede døren efter sig, kunne han høre hendes fortvivlede hulken.

Nogle dage efter skete der uforudsete ting ved grænsen. Dagen i forvejen havde Cløj Dansker hørt rygter om, at der skulle være mistænkelige forberedelser i gang. Arbejdskolleger fra Kobbermøllen havde lagt mærke til, at der var udstillet poster fra toldstedet og helt ned til den åbne strand. Hen under aften cyklede Cløj ind til byen. Undervejs blev han i høj grad overrasket over de mange tyske marchkolonner med tungt udstyr.

Den efterfølgende nat kunne Cløj ikke falde i søvn. En uforklarlig uro havde grebet ham. Han vendte sig uroligt fra side til side. Ind imellem satte han sig op i sengen og lyttede anspændt ud i mørket. Natten var fuld af uforklarlige lyde, af støj og trampen. Han fik dog til sidst alligevel sovet lidt, men vågnede så atter med et ryk. Støjen var taget til. Der kunne ikke være længe til daggry, og Cløj besluttede sig til at stå op. Han vækkede sin kone og sagde, at han lige ville smutte ud for at se, hvad der kunne være i gære. Han gik langs med de gamle lindetræer, svingede om hjørnet og standsede et lille stykke længere fremme på vejen for at lytte. Der var ikke noget at tage fejl af. Støjen, der havde holdt ham vågen det meste af natten, skyldtes marcherende tropper og et utal af køretøjer. Med ét slog det som et lyn ned i ham: Tyskerne var i færd med at overfalde Danmark!

Danmark vågnede den 9. april op til den barske virkelighed. I egnen mellem Krusådalen og Oksevejen var 15.000 moderne udrustede soldater trængt ind over grænsen. I alt var der tale om 38.000 tyske soldater, kampvognsafdelinger, en motoriseret skyttebrigade, bombefly, jagereskadriller og transportfly. 1.000 tyske fly var på vingerne, da folk i Danmark og Norge denne morgen vågnede ved den uhyggelige støj fra flyvemaskinerne. I Sønderjylland stod godt 3.000 danske soldater over for denne knusende overmagt. Der havde været advarsler nok, bl.a. fra efterretningsofficeren Lunding, men politikerne havde lukket både øjne og ører. Man *ville* ikke tro det.

I årenes løb var det kun lykkedes at redde så mange mennesker over grænsen som tilfældet var, fordi der nord for grænsen havde været modige mennesker, der var villige til at hjælpe. Til dem hørte ikke mindst lokomotivfører Aage Lassen fra Padborg. Siden grænsen var blevet sværere at passere for mennesker, der havde brug for at komme bort fra Tyskland, havde han og hans venner organiseret en kurérrute over grænsen. Aages datter Grete, der kun var 13 år gammel, havde flere gange smuglet hemmelige efterretninger over grænsen og alleveret dem til Mandus og Sophie i Café Waldheim.

Den 8. april 1940 var Aage Lassen og hans venner blevet klar over, at der var noget på færde. Lastvognschauffører, der kom sydfra, havde fortalt om de mystiske ting, der var i gære. Natten til den 9. april var det gået Aage på samme måde som Cløj. Også han havde haft svært ved at sove på grund af den tiltagende støj. Da den blev helt bemærkelsesværdig, vækkede han sin kone og begge pigerne, og de fik travlt med at brænde alle hemmelige papirer.

Sammen med hjælperne fra Café Waldheim havde Aage Lassen og hans familie været med til at redde over 100 flytninge over grænsen. Men gestapo have haft held til at få plantet en stikker i deres midte. I de tidlige morgentimer, mens overfaldet på Danmark og Norge endnu var i fuld gang, slog gestapo til. Aage Lassen og hele hans familie blev arresteret, og det samme gjaldt de øvrige hjælpere. Nettet trak sig samtidig sammen om gruppen omkring Café Waldheim.

Willem Hansen havde længe vidst, at han blev skygget, og på de sidste ture gennem Søndermosen var det nær ved at gå galt. Nu, da Danmark var blevet besat, og gestapo kunne snuse rundt alle vegne, var det kun et spørgsmål om tid. Det varede da heller ikke længe, før Willem Hansen, Mandus og Sophie blev hentet i deres lejligheder. Willem blev idømt halvandet års tugthus, fordi han – som det hed i anklagen – havde hjulpet fem flytninge over grænsen. Hvis de havde anet det virkelige omfang af aktionerne, var han næppe sluppet med livet i behold. På nogenlunde samme måde gik det med Mandus og Sophie. Mandus slap med halvandet år og Sophie med otte måneder. Da Mandus havde udstået sin straf, ville gestapo have ham sendt til en koncentrationslejr, hvad der ville have været ensbetydende med døden, eftersom han var en syg mand, men fængselsdirektøren viste heldigvis det mod at gå imod gestapo. Mandus kom hjem, men han var hårdt medtaget af sit fængselsophold.

Kort efter de var kommet hjem, blev Mandus og Sophie opsøgt af ortsgruppeleder Lehmkuhl. Efter nogle ligegyldige bemærkninger

kom han omsider til sagen. Han forventede, at de fremover ville bruge den tyske hilsen for ikke at provokere andre folkefæller. De afslog, mere knækkede var de ikke af fængselsopholdet.

Hannes Iversen var i Norge. Kort før jul var han for anden gang kommet hjem til sin kone, sin dreng og sine forældre. Undervejs lå de altid stuvet sammen i bunden af et troppetransportskib som sild i en tønde, og de kunne først ånde lettet op, når de kom i havn. Der var altid et år mellem orlovene, og afskeden med dem derhjemme var hver gang utrolig svær at klare. Krigen var taget til i hårdhed. Englænderne og amerikanerne havde fået udbygget deres luftvåben, og det blev værre og værre med de natlige angreb på byerne. København var blevet angrebet af op mod 1.000 bombefly, og 45.000 mennesker var på en gang blevet hjemløse.

I fjordbyen og uden for den havde befolkningen nu i mange nætter flyalarm op til fire-fem gange. Så snart de blev vækket af alarmen, tog Thea sin dreng på armen i nogle tæpper, greb en rygsæk, der i forvejen stod pakket med de nødvendige ting, og skyndte sig hen til en nærliggende bunker, som Asmus og Hannes havde bygget. Der var trangt, mørkt og koldt i bunkeren, men den gav en fornemmelse af sikkerhed. Mere end i kælderen, hvor murene rystede og dørene klappede, når luftværnskanonerne affyrede deres salver mod de angribende fly.

Bunkerens indgang var så smal, at de kun lige kunne kravle ind i mørket. Her mødtes de altid med Asmus og Christine. Om efteråret og om vinteren frøs de, og drengen kom tit til at græde. De frygtede for deres liv, når bombemaskinernes uhyggelige faldende og stigende summen kom nærmere, og når granatsplinterne slog ned i jorden rundt om og oven på bunkeren. Mens det hele stod på, kunne de dog engang imellem finde på at gå ud i en nærliggende have for at orientere sig. Næsten morgen kunne de finde granatsplinter så store som en tommelfinger.

Kommuneskriver Heine Fries, som de fleste kun kendte som Heine Skriver, havde siden krigens begyndelse været beskæftiget med at opstille årgangslisterne for dem, der måtte regne med snart at blive indkaldt til militærtjeneste. Heine var nærsynet, og det var i hvert fald ikke blevet bedre, da han splitternøgen stod foran mønstringskommissionen. Hans nærsynethed havde dog ikke forhindre ham i at melde sig i partiet, og begge ting var medvirkende til, at han nu havde en betroet stilling på skrivestuen.

Heine Skrivers foresatte var ordsgrubeleder og borgmester Lehmkuhl, som indtil den nazistiske magtovertagelse havde arbejdet som daglejer på en gård i Angel. Lehmkuhl spillede i det lille samfund første og skoleleder Stakermann anden violin. I sin funktion som amtsvalter havde Stakermann gerne et ærinde på skrivestuen. Han kunne ikke lide Heine Skriver, som engang var kommet med en næsvis bemærkning om, at Stakermann ret sent var gået ind i partiet. Stor og slank og med blå øjne kunne han ellers godt være typen på den »ægte« arier. Det generede ham dog, at han var skaldet, men denne skønhedsfejl kunne skjules under den flotte amtsvalterhue, som han gerne gik med.

Stakermann var faktisk blevet overrasket over den hurtige udvikling, og man lod ham vente flere måneder, inden han blev optaget i partiet. Fra begyndelsen af havde han været klar over, at det forsømte skulle indhentes ved forøget aktivitet, og han var derfor ikke sen til at skaffe sig den fornødne litteratur, som gav indsigt i den nye ideologi. Han havde heller ikke glemt at melde sig ud af kirken. I de forløbne år havde han nu studeret så mange bøger, at det ikke faldt ham svært at hjælpe skolebørnene den rigtige vej. Han havde udviklet sig til en slags stedlig partiideolog, som kunne bruges i mange forsamlinger. Han havde studeret *Mein Kampf*, Rosenbergs *Det tyvende Aarhundredes Mythos* og Gobineaus *Det ariske Menneske*. På dette område fandtes ikke mange, som kunne måle sig med ham i viden, og det gav anseelse. Stakermann kunne godt være lidt træg i starten, men når han først havde besluttet sig for noget, gjorde han det med stor grundighed. Til denne grundighed hørte, at hans talrige familie, bestående af ham selv, ægtefællen og de fire børn, ved middagsbordet altid skulle rejse sig for at udbringe den tyske hilsen.

Heine Skriver følte sig i denne tid næsten som en altnuligmand. Han havde ikke bare ansvaret for årgangslisterne, men også for at de tilstrømmende flygtninge fik tag over hovedet og noget at spise. Men han var godt klar over, at han indtil videre havde været heldig. Den skæbenede Heine Martens og Fiete »Krage«, som han havde siddet sammen med i skolen, var nu i Frankrig ved kanalkysten, Jørn Rasmussen i Polen, Kurt Dræsner i marinen og Hannes Iversen i Norge.

Asmus cyklede i denne tid jævnligt til karantænen, hvor han ved nattetide havde job med at passe på importeret kvæg fra Danmark. Der fandtes altid enkelte køer, som ikke var helt golde, og i morgentimerne kunne han malke til sig selv og nogle kolleger. Det var til stor hjælp i

denne tid. Karantænen lå et lidt farligt sted, ikke langt fra skibsværftet og kraftværket, og netop værftet, hvor der blev bygget undervandsbåde, var et vigtigt angrebsmål. Forleden, en stjerneklar nat, havde Asmus været vidne til, at fem bombemaskiner blev skudt ned under et angreb. Det var et frygteligt skuespil. I høsten havde han nok engang hjulpet til hos Kidde på Mosebækgården og derudover på Mangholmsgården, og bagefter havde Christine og Thea samlet korn på stubmarkerne, så de fik noget at fodre hønsene med. Enhver måtte hjælpe sig selv, som det faldt for: kartofler kunne blive til kartoffelmel og sukkerroer til sirup.

I begyndelsen havde mange håbet, at det hele ville få en hurtig ende, men det tegnede det ikke til. Den 21. juni 1941 blev også Rusland angrebet. På den dag skrev Christine til sin dreng: Vi går rundt med forgrædte øjne. Jeg beder hver aften til Gud om, at han vil skåne dit liv...

De helt unge, som endnu næsten var børn, blev også indkaldt. På Mosebækgården var den 18-årige Hans Richard blevet soldat. Hans far havde indvendt, at han var amerikansk statsborger, men det argument var blevet fejlet af bordet.

Det var en af de første dage i november. Christine havde været på besøg hos sin søster i Slesvig og var nu på tilbagevejen. På banegården i Flensborg vrimlede det med soldater. Nogle kom hjem med glade ansigter, andre tog afsted med alvorlige miner. På et sidespor var et tog lige standset, fyldt med deporterede østeuropæiske kvinder, de fleste af dem godt op i årene. Blege og frysende stod de nu sammentrængt på perronen og ventede på, hvad der skulle ske.

Lidt efter nærmede nogle bondekoner sig sludrende. De begyndte at gå rundt om kvinderne og vurderede dem, og lidt efter begyndte en SA-mand at udlevere dem som arbejdskraft. Det mindede ikke så lidt om fortidens slavemarkeder. Christine føle sig elendigt tilpas, og hun havde vanskeligt ved at holde tårerne tilbage. Kunne den samme skæbne også overgå dem?

Meget gentog sig fra den første verdenskrig. Også dengang havde mange bønder haft en krigsfange eller en deporteret polak eller russisk kvinde som billig arbejdskraft. I landsbyens kro boede nu 25 krigsfanger, hovedsagelig jugoslaver. Her var det, bønderne tidligere havde fejret deres ringriderfester.

Tidligt om morgenen fordelte soldater med opplantede bajonetter fangerne på de forskellige gårde. Om aftenen gik turen tilbage til kro-

en. Der var strenge anvisninger om, at bondefamilierne ikke måtte spise sammen med fangerne samt anvisninger af anden art vedrørende forholdet til fangerne. Heine Skriver syntes, det hele gav en vældig ekstra administration. Forleden var en gendarm kommet med en ung jugoslav, der havde været forsvundet fra kroen i nogle timer. Det var en alvorlig sag, og han skulle afhøres af Ortsgruppeleder Lehmkuhl og amtsvalter Stakermann. De havde skældt ham ud for det værste, bandet og truet, men han forstod åbenbart ingenting af, hvad de sagde. Forskræmt havde han bare stirret ned for sig. Det medførte, at gendarmen gav ham et knytnæveslag i hovedet. Hans mening om det tyske folk eller for så vidt hans sprogkundskaber havde det vel sagtens ikke hjulpet på, men slås skulle han.

Hannes Iversens kone fik på denne tid en sørgelig meddelelse. En af hendes fætre var faldet i slaget ved Stalingrad. Der blev nogle uger med knugende sorg, men det blev værre endnu. Kort efter fik hans forældre besked om, at endnu en af deres i alt tre sønner var faldet ved fronten.

Bombeangrebene kom nu oftere og oftere. Meget værre var det naturligvis længere nede i Tyskland, men også her i nord var der fare på færde, især ved måneskin. Så vidste man, at man nok igen i nat skulle tilbringe nogle timer i beskyttelsesrummene, og Thea og drengen sad da også mange nætter i bunkeren sammen med Asmus og Christine; hvis da ikke Asmus havde brandvagt ved karantænen.

Den 19. maj kom det frygteligste bombeangreb. Det var nøjagtigt en time efter midnat, da sirenerne begyndte at hyle. Det var amerikanske bombefly, og da Asmus et kort øjeblik stod uden for bunkeren, kunne han tælle over 100 maskiner. De kom i stor højde, og de fleste havde kurs direkte mod byen. Så brød helvede løs: Det regnede med bomber over skibsværftet, kraftværket, slagtegården og de tætbebyggede dele af byen. På værftet var mange arbejdere ikke nået i sikkerhed i beskyttelsesrummene, da bomberne faldt. De første ramte i havnebassinet, men derefter blev et par af de store haller truffet, og mange arbejdere blev dræbt.

Den danske kreds blev ramt af en stor tragedie ved denne lejlighed. 25 børn og personalet på en dansk børnehave havde søgt tilflugt i den nærliggende fiskefabriks beskyttelsesrum. Det blev ramt af en fuldtræffer, 15 børn og to voksne omkom. Ord forslog ikke over for en sådan gru.

Samme aften hylede sirenerne igen, og den følgende nat sov de fleste kun få timer i påklædt tilstand. Den næste dag begyndte igen med

luftalarm. Bagefter ville Asmus cykle ned til karantænen, som også var blevet ramt af en bombe. Undervejs blev han nødt til at vende om, fordi der lå så mange forsagere, der kunne eksplodere uden varsel. Han så grædende mødre, der dukkede op fra beskyttelsesrummene med deres små børn på armen, mennesker kom slæbende med sengetøj og andre ejendele på blokvogne eller trillebøre. De ville ud af byen, ud af helvedet. Bare ud af byen, længere tænkte de ikke lige nu. Mange af dem fik den følgende nat et sted at sove hos hjælpsomme mennesker, men en del måtte tilbringe natten under åben himmel, hvor de nu kunne finde et passende læ.

Få uger senere besøgte Asmus og Christine familien på Smøl. De kom med bus til Bøklund, hvor de blev hentet af onkel Johannes i hans hestekøretøj. Der var stor sorg på Smøl. De havde tidligt mistet deres datter, men svigersønnen Heine Paulsen havde efter nogle få års forløb fundet sig en anden kone. Fra det første ægteskab var der to drenge og to piger, og siden var yderligere to drenge kommet til. To af de fire drenge var faldet på østfronten, og nu havde de lige fået meddelelse om, at den tredje af de fire drenge var faldet.

Udviklingen viste tydeligt, at krigen var ved at gå ind i sin sidste fase. Nordafrika havde man måttet opgive, hvorefter fjenden snart stod i Italien. Den 6. juni 1944 fulgte invasionen i Normandiet, og i august faldt Paris. Det så mørkt ud på alle fronter, men for mange betød det samtidig et håb om, at der snart ville blive fred.

I Berliner Sportpalads havde Goebbels under vild jubel bebudet den totale krig, og der spredtes stadig væk rygter om et mirakelvåben, der med ét slag ville kunne vende situationen til tysk fordel. Enkelte troede virkelig på det.

En trist efterårsdag med regn og byger sad Heine Skriver og bladede i nogle papirer og kikkede ind imellem eftertænksomt ud af vinduet. Så begyndte han at pudse sine brilleglas. Regnen piskede mod ruderne. I rummet ved siden af var borgmester Lehmkuhls datter i færd med at sortere levnedsmiddeltkort. Lige over for hende sad kommunebud Fiete Hansen, som kunne se tilbage på 25 års tjeneste. Ingen havde talt om hans jubilæum, men Grete Lehmkuhl, som for to år siden var kommet til, havde nu fået krigsfortjenstmedaljen for samvittighedsfuldt arbejde. Heine tænkte egentlig ikke på sig selv, men det var som med hesten: Den fortjente at få havren, men fik det kun sjældent.

I dag kunne Heine tage det lidt med ro. Det dårlige vejr holdt de fle-

ste mennesker hjemme. Alligevel lød der et øjeblik efter faste skridt, og amtsvalter Stakermann kom marcherende ind i rummet. Han hilste med et HEIL HITLER og begyndte at gå frem og tilbage, som om han ledte efter en måde at få begyndt på. Pludselig standsede han op og stillede sig lige foran Heine.

– Sig mig, brød han tavsheden, er De egentlig klar over, at føreren har bebudet den totale krig? Ja, for ellers ville Stakermann da gøre opmærksom på, at det også gjaldt på hjemmefronten, og efter hvad han havde forstået på borgmesteren, skulle der fremover arbejdes 60 timer om ugen på skrivestuen.

Heine brød sig på ingen måde om Stakermann og tog til genmæle. Han lagde brillerne fra sig og gjorde i en lidt fornærmet tone gældende, at hensigten med den totale krig vel næppe var, at han også skulle sidde på kontoret lørdag eftermiddag. Han tilføjede:

– Man må vel have lov at gå til frisøren for at blive klippet. Selv under den totale krig holder mit hår næppe op med at vokse.

Stakermann bed sig ærgerlig i underlæben. Så snerrede han:

– Jeg går ikke selv til frisør i denne tid.

Heine var imidlertid blevet gal og sagde med et blik på Stakermanns noget vigende hårpragt:

– Det ville der sandelig heller ikke være nogen videre grund til!

Det sidste fik bægeret til at flyde over. Stakermann blev rød i ansigtet som en hummer, han gispede efter vejret, men kunne ikke få et ord frem. Han snurrede om på hælen og gik hurtigt ud af lokalet. Heine var svært tilfreds med at have sat Stakermann til vægs, men han var samtidig betænkelig. Kunne det mon gå an på den måde at vise respektløshed over for partiideologen?

Det kunne det ikke. Stakermann havde den følgende dag en samtale med borgmesteren om Heine Skriver. Han ville have ham i koncentrationslejr, men det ville borgmesteren dog ikke gå med til. Han fandt på noget andet. Man regnede i denne tid med, at englænderne ville foretage en invasion på vestkysten. For at kunne afværge ilandsætning af fjendtligt panser, blev der gravet fem meter dybe grave, og det havde hidtil hørt med til Heine Skriveres opgaver at finde frem til mennesker, der kunne bruge skovl og spade. Nu blev det hans egen tur. Først var han i egnen ved Dagebøl, men så gik det over grænsen til et sted i nærheden af Esbjerg. De fleste, der deltog, hørte til Folkestormen, de sidste reserver. De havde arbejdstøj og uniformsjakker på, så de kunne udholde kulden. Natten blev tilbragt på en skole. I dette besatte naboland gjorde befolkningen sig sine egne tanker om krigssituationen, da

disse arbejdskolonner begyndte at indrette pansergrave langs vejene og af og til tværs gennem deres haver.

Stakermann havde meldt sig frivilligt til denne indsats, som efter hans mening på smukkeste vist faldt ind under begrebet den totale krig. Hans gode ven, overtrofører Kinsky sad nu som inspektør i værnemagtsdepotet ved Oksevejen, og derved havde Stakermann fået adgang til en kilde, der flød med tobaksvarer. Han vidste at det nemt kunne byttes med dansk smør, ost, skinke, flæskepølse eller lækker ål. Håndens arbejde var han ikke meget for, det passede ikke til en parti-ideolog. Han stod oppe ved udgravningens kant og dirigerede slagets gang. Når Heine Skriver stod nede i pløret, og vandet løb ned i hans gummistøvler, brugte han kæft. Han havde ikke glemt, at han havde en høne at plukke med skriveren Heine.

I disse uger, i efteråret 1944, kom krigen tæt på Mosebækgården. Vest for gården, på deres mark, lå de store betonbunkere, og under de mange natlige angreb oplevede de voldsomt skyderi. Kidde havde bygget en jordbunker i deres have. Lufttrykket fra en bombe kunne måske få huset til at styrte sammen, og så var det nok så rart at være i sikkerhed under jorden.

Det var igen en af disse stjerneklare nætter, hvor de kunne forvente engelske bombetogter. Kidde vågnede midt om natten. Han var grebet af en indre uro. Månelyset faldt ind gennem det store vindue til haven. Hans hustru vendte sig uroligt fra den ene side til den anden. Ind imellem snakkede hun i søvne. De mange alarmer og det natlige fyrværkeri gik dem efterhånden på nerverne. Det var fuldmåne, så de kunne regne med, at bombemaskinerne var på vingerne.

Kidde satte sig op i sengen og lyttede anspændt ud i natten. Rigtigt, der lød i det fjerne denne forbandede monotone lyd af flymotorer. Tre gange havde de måttet forlade sengen sidste nat. Støjen kom hurtigt nærmere, og det tydede på, at bombemaskinerne ikke havde kurs sydpå. Kidde vækkede nu sin kone og deres pige, som sov i stuen ved siden af. De kom hurtigt i tøjet.

Straks begyndte sirenerne at hyle. Samtidig satte det ind med et vildt skyderi. Det var et billede af grufuld skønhed, når lyskasterne skød deres hvide stråler op mod himlen. De tre løb nu gennem haven og søgte dækning i jordbunkeren. Men det varede ikke længe, før Kidde – drevet af nysgerrighed – kravlede ud af den trange bunker. Han gik hen til de høje syrenbuske og stirrede med anspændt mine op mod den stjerneklare himmel. Månelyset tegnede skarpe konturer af gården og de høje træer. Flakbatterierne vest for gården var nu tavse,

og den pludselige stilhed forekom ham næsten unaturlig. Men lige med et begyndte det forfra igen. Flakbatterierne begyndte igen at skyde vildt, og pludselig blev det farligt at være til. Nogle granatsplinter klaskede ned i hans nærhed, og Kidde sprang tilbage mod bunkereren.

Men før han nåede frem, hørtes en hvinende lyd, der kom nærmere og nærmere. Der fulgte et hårdt opslag og en øredøvende eksplosion. Kidde blev slynget hen ad jorden, en bombe var faldet ikke langt fra gården. Kidde kom på benene og løb tilbage til bunkereren. Kort tid efter hørte de igen den uhyggelige hvinen af en bombe, der i rasende fart kom nærmere. Der fulgte påny et hårdt nedslag, denne gang bag syrenbuskene, så hele jorden rystede, men eksplosionen udeblev. Det havde været en forsager. Næste morgen blev de klar over, at lufttrykket havde forskubbet gårdens tagkonstruktion og den ene skorsten. Da Kidde senere gik ud på marken, lå deres tyr dræbt i nærheden af hegnet. Den var blevet ramt af en granatsplint.

Alle, som forstod at bruge øjnene, vidste, at der var sket uhyggelige ting. I de forløbne år var der også i arbejderkolonien forsvundet mennesker uden at efterlade sig spor. Men de fleste gjorde som strudsene, gemte hovedet og håbede på, at faren drev over. Det var klogest at tie og ikke spørge for meget. Der skulle ikke meget til, før gestapo begyndte at interessere sig for én. Sådan var det også med menneskene i Ladelund, længere vestpå. Endnu mange år efter krigen tav de om de uhyggelige ting, de havde oplevet i sammenhæng med den nærliggende koncentrationslejr. De havde vænnet sig til at tie og kunne ikke tale, selv da de fik frihed – og pligt – til det.

Heine Kohlmeyer, som boede i arbejderkolonien og var ansat ved finanskontoret i Flensborg, havde svært ved at tie. Det endte med, at han blev forflyttet til Leck. Selv om han ikke boede i Ladelund vidste han godt, at der dér fandtes en koncentrationslejr, et sted hvor mennesker blev udsat for ufattelige rædsler. En søndag morgen kom han forbi på cykel. Straffelejren var omgivet af en høj mur, så ingen kunne se, hvad der foregik derinde.

Mure er helt sikkert ikke bare for at skjule ting, faldt det Heine ind. På den anden side lød der kommandoråb, skældsord og hundegøen. Drevet af nysgerrighed stillede han cyklen mod muren, klatrede op på den og kunne nu lige akkurat kigge ind på den anden side. Der mødte ham et forfærdeligt syn. Ti straffefanger, hollændere, erfarede han senere, var fastlåst i et vandbassin, omgivet af SS-folk. Vandet stod dem helt op til halsen. Når deres hovede, af ren og skær udmattelse, faldt

ned på brystet, sprang en SS-mand til og slog sit offer med en gummi-knippel.

Uheldigvis blev Heine Kohlmeyer opdaget, og før han kunne skynde sig bort, kom en granvoksen, brutalt udseende SS-mand, ledsaget af en glubsk schæferhund styrtende ud af porten. Hvad var han ude på, ville han vide noget? Måske kunne han tænke sig at lege med? Det kunne blive en farlig historie, så Heine mente derfor bare, at det han havde set, jo ikke var noget at snakke om.

– Se og forsvind, sagde SS-manden. Og så hold din kæft, ellers kan det blive din tur næste gang.

Tiden nærmede sig, hvor det sidste slag skulle slås. De sidste reserver blev indkaldt, ældre årgange fra Folkestormen og helt unge drenge på bare 15 år. Helmut Joost fra Slesvig var blevet indkaldt til arbejdstjeneste, og holdet var nu blevet forflyttet til Polen. Hans mor, Christines halvsøster, var vokset op på kådstedet Troldbarg.

Ved ankomsten til banegården i Lodz vrimlede det med soldater. Medlidende så de på de unge og en af dem sagde:

– Børn, gå hjem. Forsvind herfra. Det er ikke et sted for jer.

Det første de så, var en udbrændt biograf med en del forkullede lig. De hørte bagefter, at den var blevet stukket i brand af SS-folk, mens en forestilling stod på. De flygtende var blevet skudt. Fronten var så nær, at de kunne høre kanontorden. De var kun børn, men deres opgave var at bekæmpe partisaner og lede efter gemte våben på de store gårde, som lå midt i skovene. De levede i skræk og angst døgnnet rundt.

I februar 1945 kom Helmut Joost tilbage, fordi han nu med sine 16 år skulle være soldat. Hans far bragte ham til banegården, og rejsen gik til Østfriesland. Undervejs blev han gode venner med en lidelsesfælle, som ligesom han var dødsens ulykkelig. I egnen ved Bremen kom flyalarm. Toget standsede midt på marken, og så kom engelske bombemaskiner hylende med død og ulykke. Drengene styrtede skrækslagne ud af toget og søgte dækning ved banedæmningen. Helmut's nye ven blev ramt af en kugle og døde ved siden af ham.

Det var en ejendommeligt blanding af oldinge og børn, som senere blev iklædt slidte uniformer og indrulleret i afdelingen Grossdeutschland. Fronten kom nærmere for hver dag der gik, og nu marcherede dette sidste opbud af kræfter mod nord. Plaget af sult, hundetrætte og i usselt tøj gik de ad landevejene og havnede til sidst i skolen i Riesby. Da natten kom, lå de unge frysende og krøb sammen i halmen, og mange græd stille for sig selv. Helmut blev syg og kom på lazaret. Der-

for blev han skånet for tragediens sidste kapitel. Hans kammerater, børn på 16 år, blev sendt til fronten, og de fleste døde, uerfarne som de var. Blandt de dræbte var flere, der kom fra samfundet mellem bygrænsen og Oksevejen.

Bombefly kom nu dag og nat. Asmus stod en dag ved havelågen, da en firemotorers flyvemaskine uforstyrret fløj over marken. Den fløj så lavt, at den næsten strejfede elmetræerne. I storbyerne var livet blevet et helvede på jorden. I februar 1945 kom det brutale og fuldstændig meningsløse angreb på Dresden, som netop på det tidspunkt var overfyldt med flygtninge. Der faldt ild fra himlen, som Bibelen nævnte, og tusinder af mennesker blev dræbt. Krigen var forlængst blevet til det rene vanvid, til en forbrødelse mod menneskeheden.

Overalt brød fronterne nu sammen. Med heste og vogne, på cykel eller til fods, med barnevogne, trækvogne og lastbiler var millioner på flugt mod vest. De efterlod brændende byer og landsbyer. Med langt overlegne panserdivisioner brød russerne gennem fronterne. Det var nu deres tur til at afregne krigens lidelse for det russiske folk. Dramaets sidste kapitel var begyndt.

På Mosebækgården levede de under et hårdt nervepres. Der var uvished om Hans Richards skæbne. Det var længe siden, de havde fået livstegn fra ham.

I denne tid havde bonden Lorenz Andresen fra landsbyen ved Oksevejen en uhyggelig oplevelse. En sværm af krager var på tilbagevejen til skovene ved Kluesries. De kæmpede mod stormen og blev næsten trykket til jorden. Lorenz spadserede langsomt gennem haven, forbi syrenbuske og grantræer. Pludselig fik han en fornemmelse af, at noget var galt. Han hørte lyden af grene, der knækkede. Resolut slog han nogle grene til side og fik sig en mægtig forskrækkelse. Lige foran ham stod en radmager skikkelse, som lignede et spøgelse. Manden var bleg som døden og rystede over hele kroppen. Han var ikklædt laset, stribet tøj. Angst lyste ud af hans øjne. Det var en hollænder, for hvem det var lykkedes at flygte fra koncentrationslejren i Ladelund.

Selv om det var livsfarligt, tog Lorenz Andresen ham med ind i huset. Han fik mad og tøj og blev gemt oppe på loftet, indtil frihedstimen oprandt for dem alle.

Heine Skriver havde stadig væk travlt på amtsstuen. Hans gode »ven« Stakermann var blevet pensioneret. Han havde ikke været anderledes end mange andre af de bestøvede partifolk, men i disse dage blev han ligesom mere omgængelig. Ja, han fik næsten menneskelige

træk, syntes Heine Skriver. Bemærkelsesværdigt, at den okkergule uniform og de blanke støvler var blevet udskiftet med almindeligt tøj og sko. Han snakkede heller ikke længere om den totale krig og dens konsekvenser for en amtskriver.

Det var en onsdag morgen i foråret 1945. Heine Skriver bladede i sine lister. Der kunne ventes en stor flygtningetransport i morgen, og de skulle indkvarteres. Det var ulykkelige, hjemløse mennesker, som skulle hjælpes, og i den sidste tid havde folk i samfundet været nødt til at rykke sammen i deres lejligheder. Pludselig blev døren til rummet ved siden af skubbet op, og skoleleder Stakermann kom ind. Han virkede synligt deprimeret. Langsomt gik han hen til det ene vindue og kikkede over til lejekasernen. Så henvendte han sig til Heine med et personligt spørgsmål, hvad der slet ikke lignede ham. Hvordan stod det til med hans kone og børn, ville han vide. Heine var af naturen en forsigtig mand, og han anede, at dette kun var et påskud for at komme til at tale om noget andet. Ganske rigtigt.

– Sig mig, har De hørt den sidste værnemagtsberetning? spurgte Stakermann.

Heine Skriver studsede. Var det igen en fælde? På den anden side virkede Stakermann usædvanlig tam og medgørlig. Før han nåede at svare, tilføjede amtsvalteren:

– Værnemagtsberetningen var ikke just opmuntrende.

Heine skyndte sig at forklare, at han desværre ikke havde fået tid til at høre den. Han havde været til brandværnsøvelse. Stakermann gav sig imidlertid ikke men sprang ud på det dybe vand. Idet han støttede sig med begge hænder på skrivebordets kant, så han Heine dybt i øjnene og sagde:

– Ærligt talt, tror De, at krigen kan vindes?

Det var et livsfarligt spørgsmål, men efter de sidste meldingers indhold at dømme, kunne englænderne ikke være langt fra Hamburg. Gik det helt galt, ville de nok nå at komme til undsætning. Desuden faldt det nok engang Heine Skriver svært at styre sig, når han stod over for amtsvalteren. Skidt med det hele, tænkte han. Nu skal han få besked. Det var forbløffende, at han i denne situation ikke alene udviste mod, men også humoristisk sans og så megen slagfærdighed, at det næsten slog benene væk under Stakermann.

– Jo, sagde Heine, krigen kan helt sikkert vindes... Der fulgte en lille pause, så tilføjede han: – men ikke af os!

Diskussionen endte denne morgen lige så brat som første gang, krigen var på tale mellem dem. Men denne gang blev Stakermann ikke

rød i hovedet som en kogt krebs, derimod påfaldende bleg om næsen. Han styrede heller ikke straks hen til borgmesteren for at beklage sig. Han vendte blot stille om på hælen og gik ud af døren. Bagefter ry-stede Heine Skriver på hovedet over sin egen dumdristighed.

– Sket er sket, mumlede han hen for sig og så adspredt ud af vinduet. Peter »Dan« stod overfor på stentrappen og sludrede med tre kvinder. Efter deres ansigter at dømme, fortalte han atter vittigheder. Det var han en knag til.

Det var ellers hektiske forhold i denne tid. En dag var Kidde Iversen på amtskontoret. Han skulle tale med borgmester Lehmkuhl angående skadeserstatning for en dræbt tyr. På kontoret herskede febrilsk travlhed.

– Er chefen til stede? spurgte han Heine Skriver. Denne mente nok, at borgmesteren var der, men at det var så uheldigt, at han netop sad i møde. Kidde marcherede lige gennem kontoret, bankede på døren ind til borgmesteren og gik ind. Lehmkuhl og Stakermann sad med bøjede hoveder i fortrolig samtale. I grunden var han jo kun kommet for at drøfte erstatningen, som var blevet aktuel efter bombeangrebet, men nu kunne han ikke modstå fristelsen til at give dem en forskræk-kelse.

– Nå, sidder I virkelig her? sagde han med forundring i stemmen. Har I slet ikke hørt, at der er kommet en amerikansk panserdivision til Slesvig by? Den kan forventes her meget snart.

Begge reagerede, som var de blevet stukket af en bi. De sprang op og var synligt oprørte. Stakermann fik travlt og meddelte, at han nok burde skynde sig hjem. Der var så mange ting, der i en sådan situation skulle ordnes. Lehmkuhl havde også bagefter meget vanskeligt ved at koncentrere sig om Kiddes erstatningssag, men lovede dog, at han ville forhøre sig om gældende bestemmelser.

Man skrev nu 1. maj 1945. I fjordbyen ved den danske grænse og i samfundet mellem bygrænsen og Oksevejen sad i den sene aftenstilhed mange mennesker ved deres radio og ventede i spænding på den mel-ding, der kunne betyde en ende på krigens vanvid. En melding, der var blevet bebudet, og som skulle være af stor betydning. Selv om det var sent, sad Christine og Asmus også og lyttede ved højttaleren. Så kom den sensationelle meddelelse, at føreren var faldet ved fronten. Det blev meddelt i teatralse vendinger og fulgt af sørgemusik. Da det var slut, opstod der en underlig tavshed i stuen.

– Gud ske lov, sagde Christine, så får vi endelig fred. Nu kommer

han hjem. Hun strøg sig med en træt bevægelse over øjnene. Det var, som ville hun forvise sig om, at hun var vågen, og at det hele ikke blot var en drøm. Kunne det virkelig passe? Slut med luftalarm, slut med søvnløse nætter, slut med krig og elendighed. Og ikke mindst: slut med den evige angst for at miste en søn ved fronten, den angst, hun var fælles om med så mange mødre over hele verden. Hun havde hver aften, siden han tog afsted, bedt for hans liv – nu så det ud til, at hendes bøn var blevet hørt.

Alene tanken om, at der nu blev fred, forekom Christine næsten ufattelig, og hun blev overvældet af en stor lykkefølelse. Hun var ældet i krigsårene. Den knugende uvished havde sat sig på hendes hjerte. Men da denne melding kom gennem æteren, kendte hun ikke til svagheit. Thea skulle have del i glæden. Forpustet hastede hun op ad trappen. Der var låst og mørkt, de var nok gået i seng. Endelig rørte nogen sig i soveværelset, og Thea lukkede op.

– Han er død, hviskede Christine, Gud ske lov, Hitler er død, nu får vi fred.

Glædestårer løb ned over hendes furede kinder. Denne nat fik de, som så mange forudgående nætter, ingen søvn. Men anledningen var en anden og langt bedre. Det var en vidunderlig nat.

I dagene, der fulgte, kom fronterne og dermed de allierede hurtigt nærmere. Selv om det hele gik i opløsning, gik nogle ud fra, at de kunne stoppe fjenden med pansergrave. En gruppe af Folkestormen var begyndt at anlægge en dyb pansergrav tværs over Byvejen. De fleste beboere var derimod kommet til en ganske anden erkendelse. De syntes, det var på tide at brænde hagekorsflagene. I tusindårsriget, som nu så brat fik en ende, havde det været farligt ikke at ære dette flag, men nu kunne det måske i stedet blive en ubehagelig historie, hvis et sådant flag blev fundet hos én af englænderne. Tusinder af hagekorsflag blev i disse dage gemt bort eller gravet ned i baghaven, mens de allierede rykkede nærmere.

Men ikke nok med flagene. Også mange bogreoler trængte til en kritisk gennemgang. Mange bøger, de fleste endog med guldnsit, havde kun været til pynt, men hvis englænderne kom ind i stuen, ville de sikkert ikke gerne se bøger som *Mein Kampf* eller *Det tyvende Aarhundredes Mythos* på hylderne.

Heine Skriver var en af dem, der således fik travlt med sin boghylde. Mod Goethes og Schillers værker kunne ingen indvende noget, men der var ting, der ubetinget måtte ud. De blev brændt under vaskeked-

len. For at være helt på den sikre side havde Heine besluttet at brænde alle de af sine bøger, der så meget som lugtede lidt af krig. En del ganske god litteratur gik på den måde op i røg. Egentlig var Heine ked af det, for det var ikke hans stil at brænde bøger, og endnu mere ked af det blev han, da det viste sig, at englænderne var aldeles uinteresserede i folks bøger.

Om denne sidste krigsfase er endvidere at sige, at Heine Skriver og Fiete Hansen fik en særlig opgave at udføre. De skulle sørge for at brænde alle de mange dokumenter og brevmapper, der havde hobet sig op i løbet af tusindårsrigets levetid.

En af de, der også fik travlt, var den 73-årige August Hundertmark. Han og Erna boede i Mosebækgårdens østfløj. For syv år siden var August holdt op på teglværket. Hans pension var yderst beskednen, men med haven og en gris havde de kunnet klare sig. I krigsårene havde de almindelige bønder også haft »sorte« grise, og eftersom han og Erna faktisk hørte til gården, havde Erna også ment, at de der skulle have en sådan »sort« gris. Fra den sidste hemmelige slagting fandtes der endnu en lækker pølse, en skinke og en røget flæskeside i spisekammeret. Disse gode sager gemte August nu omhyggeligt på bunden af kartoffelkassen.

– Det manglede bare, sagde han til Erna, at englænderne æder vore spegepølser og den lækre skinke. De bliver sikkert mætte uden det, og hos os skal de i hvert fald ikke vente at få krigsbytte.

For inspektør Kinsky ude i værnemagtsdepotet ved Oksevejen opstod der før englændernes ankomst også et stort problem. Han løste det med smidighed på en usædvanlig måde. Da han blev klar over, at englænderne snart ville være ved porten, trommede han personalet sammen og gav sine instrukser:

– Krigen er forbi, forkyndte han og fortsatte: Depotet skal hurtigst muligt tømmes. De ting, vi alle nidkært har våget over, skal spredes for alle vinde, så englænderne ikke får det hele.

Personalet kendte ham ikke igen. Inspektøren var slet ikke smålig og gjorde sig nærmest lige med dem. Han havde slet ikke noget imod, at de benyttede lejligheden til selv at forsyne sig lidt. I betragtning af situationen, som han sagde. Det rygtedes snart i landsbyen og i arbejderkolonien, at der var visse muligheder på depotet. Folk strømmede til med trillebøre, blokvogne og barnevogne. Stakermann, som også fik nys om sagen, mente bagefter, at de gode forbindelser til Kinsky havde sikret ham forsyninger til de næste par måneder. For øvrigt havde det myldrende liv ude ved værnemagtsdepotet mindet ham ikke

så lidt om de mange sagn om kimbrenes og teutonernes folkevandringer.

Mødet med englænderne blev en stor overraskelse. De spurgte slet ikke efter bøger, og det gik op for mange, at de muligvis havde været lidt for hurtige til at rydde op i reolerne. Blot få år senere kunne antikvitethandlere bekræfte, at det afgjort havde været en fejl at brænde hagekorsflag og nazistiske bøger. Der fandtes mennesker, der var så tossede, at de gav endog mange penge for den slags, enten fordi de var uforbederlige samlere eller fordi de var nazister stadig væk.

På Elmegården, hvor Asmus og Christine havde boet indtil nogle år efter første verdenskrig, skete der også en hel del i kapitulationstiden. Hestehandleren var senere igen begyndt at dyrke korn, kartofler og roer. Viggo Røpke var blevet forvalter, og i den store lejlighed, som i sin tid tjente skorstensfejrmesteren, boede nu Hans og Frieda Hinrichsen med deres fire drenge. En af drengene, der lige var fyldt 16, blev i den sidste del af krigen indkaldt til militærtjeneste. Det kom nu blot an på at overleve de sidste uger inden freden kom, og derfor gemte hans forældre ham i kælderens. På Elmegården var der indkvarteret en hel del soldater. De var klar over det hele og forsynede drengen med en uniform, så han kunne se ud, som om han hørte til de øvrige.

Det gik fornøjeligt til her i disse sidste krigsdage, i hvert fald på Elmegården. Under Kinskys overraskende åbning af depotet havde soldaterne sikret sig en hel tønde jamaicarom, og freden fejredes hver nat. Nogen havde også fået fat i en gammel skrivemaskine, så de selv kunne udstede deres hjemsendelsesdokumenter. Geværerne smed de i ajlebeholderen bag kostalden, lykkelige over at krigen var forbi, og over at de havde overlevet.

Før englænderne nåede frem til arbejderkolonien, var der i disse undergangs- og overgangstider en hel del medlemmer af partiet, der mødtes ved den tidligere arbejderfolkehøjskole. Da Frieda Hinrichsen en dag passerede skolen, lagde hun mærke til, at Ortsgruppeleder Lehmkuhl og nogle andre partifolk stod ved porten. I stram retstilling talte han med en fyr, som tilsyneladende havde en højere grad. Den fremmede var ikklædt den sorte SS-uniform med sølvknapper. Han tog afsked med Lehmkuhl, som slog hælene sammen og stak højre arm frem. Senere blev Frieda Hinrichsen klar over, at den fremmede var selveste den øverste SS-fører Heinrich Himmler, hvis folk havde myrdet seks millioner jøder i koncentrationslejrene. Nu kæmpede han for

sit usle liv. Før han blev arresteret og blev henvist til at tage giftkapslen, flygtede han fra sit ansvar, forklædt og med sort øjeblik.

På Rønnenkampgården nord for Mosebækdalen var der sket en del forandringer i løbet af krigsårene. Georg Christian Rønnenkamp og hans søn Willi var alt for ofte tørstige, og det blev dyrt i krigstider. Når pengene ikke slog til, solgte faderen blot et stykke kvæg, og sønnen – uden at faderen vidste det – ind imellem et læs korn.

Christian Rønnenkamp, den ældste af drengene, som havde oplevet første verdenskrigs ragnarok som 17-årig, var imens blevet 40 år. Denne gang var han ikke kommet med i krigen som soldat. I begyndelsen havde han været tolder ved grænsen i Nyhus og Kobbermølle. I foråret 1943 var han blevet forflyttet til Italien. Han tilhørte en styrke på 250 mand, som i bjergene ved Comosøen skulle forhindre italienerne i at flygte over grænsen til Schweiz.

Rønnenkamp var straks gået i gang med at studere italienernes sprog. Der var ofte brug for ham som tolk, og det førte til, at han omsider fik gode kontakter til nogle præster og borgmestre i de nærmeste landsbyer. En gang blev han og hans kammerat Willi Jessen fra Gottrupel også indbudt til bryllup i en landsby. De gode kontakter fik Rønnenkamp nytte af, da krigen kom ind i den afsluttende fase.

Da det skete, lå de med 20 mand i en kro. Den 27. april 1945 var de med tre mand på patrulje i fjeldet. Rønnenkamp kunne ikke forestille sig at skulle skyde på flygtende civilister. Undervejs havde der været et kraftigt ordskifte herom mellem ham og kommandoføreren, en tidligere toldassistent. Til sidst havde Rønnenkamp spurgt:

– Hvad gør du, hvis din egen far gør forsøg på at flygte over grænsen?

– Jeg skyder ham, lød det kolde svar, og han havde tilføjet nogle ord, som efter krigen ofte ville blive brugt for at retfærdiggøre forbrydelserne begået i krigens navn:

– En befaling er en befaling!

Midt på fjeldet blev de denne dag pludselig omringet af cirka 50 personer, partisaner og beboere, som havde sluttet sig sammen. Ligesom de andre i kroen blev de taget til fange, afvæbnet og ført til et lille arrestrum. De fleste tog det fattet, men deres kommandofører, som altid havde spillet den hårde og selv ikke for sin egen far ville høre tale om nåde, sad i et hjørne og græd.

Der gik flere timer, før en præst fra den nærmeste landsby, en god bekendt af Rønnenkamp, indfandt sig i arrestlokalet. Han medbragte

vin, brød og ost, og de fik lov til at begive sig til toldkasernen. Undervejs snakkede Rønnenkamp med en italiensk officer, og denne gav ham tegn til at forsvinde straks. Ved grænsen stødte han på partisaner, men han kendte deres anfører, som boede i landsbyen.

– Lad ham bare gå, sagde denne. Rønnenkamp fik sit partisanpas, underskrevet af partisanchef Fresci.

Kun et stenkast fra kroen skete der samtidig noget, som siden er gået over i historien. Under et forsøg på flugt over fjeldet, blev Benito Mussolini grebet og henrettet.

I den efterfølgende nat flygtede Rønnenkamp med to ledsagere over fjeldet i retning af Schweiz. Den ene ledsager var en jugoslavisk professor. Han havde en sort vadmelstrakke på og bar på en dokumentmappe, hvis eneste indhold var en værdifuld frimærkesamling. Da de tre mænd stod ved kanten af en dyb kløft, snublede han i mørket. Han reddede livet, men mappen faldt i afgrunden. Den anden ledsager var endnu mere mærkværdig. Det var Mussolinis generallæge fra Bologna. Han bar ligeledes på en mappe. Denne var dog lidt tungere at bære, idet den var fyldt til randen med guldstykker. Da de nåede frem til grænsen, var han temmelig uheldig. De schweiziske toldere fandt gullet. Generallægen tilbød at aflevere det hele mod at slippe ind i landet, tolderne tog kun imod den første del af tilbuddet. De konfiskerede gullet og sendte generallægen tilbage, hvor han kom fra. Rønnenkamp fik lov til at passere grænsen. Han henvendte sig til det danske gesandtskab i Bern, og så kunne han snart rejse hjem. Før jul var han tilbage.

Hjemme ventede der ham en ubehagelig overraskelse. Da han gik igennem gårdens stuer, kendte han dem ikke igen. Hans far var i mellemtiden død, og hans bror havde været ligeglad, så en stor trop af Hitler-ungdommen havde ladet sig indkvartere på gården. De havde hærgnet som vandaler.

Fra sin barndomstid huskede Christian Rønnenkamp endnu de fine mahognimøbler og en stor skat af det fineste sølvtøj. Før hans bortrejse stod der i den store forstue en tre meter høj bornholmer med indbygget spilleværk og måne, bygget af en berømt urmager i fjordbyen. Den var nu fuldstændig ødelagt. Der havde også været en lirekasse med messingpiber, og på væggen og i nogle skabe havde der været gamle jagtgeværer, kostbare forladere med mærkelige låse, sabler og jagttrofæer, en udstoppet ræv, en flot hejre og mange andre fugle. Alle disse uvurderlige skatte, uerstattelige minder om fortiden, var stjålet

eller slået i stykker. For ham havde det altid været levende ting med egen sjæl, som kunne fortælle om hans families storhedstid.

Gensynet med gården fik Christian Rønnenkamp til at græde mange bitre tårer, og han sov ikke meget den første nat. Han var besluttet på at holde gården i så god stand, som han nu kunne få råd til. Men siden det meste af jorden var solgt fra, var der kun en skygge af fortidens glans og storhed tilbage.

VIII. *Det danske bryder frem*

Hannes Iversen var en af de lykkelige, som det blev forundt at vende hjem efter krigen. En af de første dage i september 1945 var han på et troppetransportskib på vej gennem Østersøen. Denne gang lå de ikke stuvet sammen i mørke lastrum, og der var ingen fare for, at skibet skulle blive sænket. De kunne bevæge sig frit på dækket, og alle havde åndet lettet op, da de fik vished for, at de ikke skulle anløbe en af russerne kontrolleret havn.

Da natten brød frem, lå han på dækket mellem to jernbanespor. Han så op på de blinkende stjerner, til himmelhvælvingen, der rejste sig over ham. En usigelig lykkefølelse gennemstrømmede ham. Efter de forgangne onde år følte han sig atter som et frit menneske. Han drømte om den dag, hvor han igen ville møde sin kone, deres dreng, sine forældre.

Efter landgangen marcherede omtrent 1.000 soldater til et stort skovområde, og her tilbragte de nogle dage i løvhytter og sov på skovbunden. Så gik det endelig hjemad med en stor konvoj af engelske lastbiler. Slæbende på en tung rygsæk travede han op ad den stejle bakke. Han var heldig. Hans nabo Willi Ragus kom kørende i susende fart med sin lastbil. Bremserne hvinede og bilen standsede.

– Moin, Hannes, råbte han. Smid det hele op på vognen.

Hans forældre var hjemme, og det blev et bevæget gensyn. Christine var blevet gammel i disse år. Søvnløse nætter og uvisheden havde tæret på hendes kræfter.

Thea og Geert var lige gået til deres kolonihave. Men nu kunne Christine ikke vente med at overbringe det glade budskab. De så allerede på afstand, da hun stakåndet kom løbende op ad havegangen.

– Thea, råbte hun, da hun var kommet tæt nok på. Hannes er kommet hjem. Hendes øjne strålede af glæde. Det blev den lykkeligste dag i deres liv.

30 år var gået, siden Hannes Iversen og hans skolekammerater sad på skolebænken i den kaserneagtige skole ved teglværket. De havde ikke glemt overlærer Karsten Bruhn, som lige efter morgenbønnen gav informationer om de sidste frontbegivenheder og i tilslutning hertil kunne fortælle så gribende om tiden, da Jesus Kristus og hans disciple vandrede langs søen Genezareths bredder, at både drenge og piger blev rørt til tårer.

I bedømmelse af krigen var deres overlærer helt enig med Moltke, en af prøjsernes store hærførere, og ofte havde han citeret en af dennes udtalelser:

– Den evige fred er en drøm og slet ikke en vidunderlig drøm. Krigen er et led i Guds verdensorden. I krigen udfoldes menneskets ædleste dyder, mod og afsavn, pligtopfyldelse og offervilje med livet som indsats.

De hundredtusinder, som var blevet slået ihjel i Warszawas ghetto, som omkom i flammerne, da fosforbomberne regnede ned over storbyerne, som gik gennem Stalingrads helvede, som døde på de mange slagmarker, og som nu var i russisk krigsfangenskab, troede næppe på, at menneskets ædleste dyder kunne udfoldes i krigen.

Da bomberne var kastet over Hiroshima og Nagasaki, stod menneskeheden ved en skillevej. En kommende atomkrig ville betyde jordens undergang. Det ville føre til, at den grønne planet, som Gud havde betroet mennesket, tom og død ville sejle gennem verdensrummet.

55 millioner mennesker havde mistet livet i denne grufulde krig, og blandt dem var 19 millioner civilpersoner. Millioner var faldet ved fronten, omkommet i Stalingrads helvede, druknet på søen, sultet ihjel i krigsfangenskab, slået ihjel i storbyerne, da ilden regnede ned fra himlen, seks millioner jøder var blevet myrdet i koncentrationslejrene.

Der fandtes næppe et hus, hvor der ikke var sorg. Theas bror havde mistet livet under tilbageslaget gennem Jugoslavien. Han var faldet i kamp mod partisaner. Han havde været en af dem, som stædigt havde bevaret håbet om freden og havde skullet overtage faderens snedkerværksted. Nu ventede de i knugende sorg på efterretninger om den yngre bror. Levede han endnu, eller var han omkommet i Rusland? I samme forfærdelige uvished levede de også på Mosebækgården, hvor de ikke havde hørt fra Hans Richard.

Mandus og Sophie fra Café Waldheim, som hørte til de få, som blev på digerne, da den brune stormflod skyllede frem, overlevede krigen. Hos dem i Café Waldheim var trådene løbet sammen i det organiserede forsøg på at redde forfulgte mennesker gennem Søndermosen. Mange år havde de levet under et uhyrligt pres. De var blevet skygget, chikaneret og udsat for ydmygende behandling i fængslet. Men de havde klaret det med oprejst pande og aldrig bøjet sig. Men deres hel-

bred var ødelagt. Mandus døde, da bladene i Bondeskoven begyndte at falme. Hans liv havde været en utrættelig kamp mod had, tvang, terror og krig. Da han blev stedt til hvile, havde arbejdersamfundet ved fjorden aldrig oplevet en begravelse med så mange sørgende. Han havde levet – og han døde – som deres ukronede konge.

Ikke mindst for den danske vandrelærer i arbejderkolonien skete der store forandringer i den efterfølgende tid. Efter afstemningen i 1920 havde han forladt sin hjemstavnsegn syd for Kongeåen. Der havde befolkningen stemt sig hjem til Danmark, men han havde ikke syntes, at han kunne svigte sine landsmænd syd for den nye grænse. De var ikke kommet til Danmark, så måtte Danmark komme til dem. Og hans arbejde havde båret frugt. Flere vandrelærere var kommet til, og de havde haft nok at bestille.

Vandrelæreren og hans kone, som siden hen ufortrødent havde virket for det danske, hørte nu hjemme i det danske samfund mellem bygrænsen og Oksevejen. De var flyttet ind i det gamle fornemme skiferhus med den parklignende have, som havde tilhørt den gamle kommuneforstander Detlev Jonas. Her i Husflidsgården var der vævestue, sløjdsal og mødested for de mange dansksindede.

Det var blevet svært for dem for 12 år siden, da der blev kigget skævt til alle dem, der nægtede at gå i uniform. Da var der mange, der havde meldt sig ud, og den danske kerne var gået tilbage fra 250 til 180. Man blev også udsat for økonomisk pres. Men den faste kerne holdt ud. I de vestlige egne, hvor menneskene var vant til at trodse den hårde vestenvind, havde vandrelæreren oplevet noget ud over det sædvanlige. Netop i denne tid med de mange udmeldelser andre steder var danskheden vågnet her. De syntes vel, at nu kunne det være nok. Det, som de oplevede, kunne dårligt forenes med deres medfødte frihedstrang.

Efter krigen fik vandrelæreren igen cyklen ud af stalden, og hver eneste dag kørte han nu mod vest for at besøge danske hjem. Han følte, at der kunne forventes store forandringer, og han ville vide, hvorledes deres indstilling til danske skoler og børnehaver var. Han var selv spændt på, hvad der ville ske. Tusinder havde dansk rod, men havde i lang tid vandret i tåge.

Ligesom hedebonden Büchert fra Jarplund efter 1. verdenskrig, var der nu mange, som efter 2. verdenskrig tog deres beslutning. Aldrig før havde Hannes Iversen været sig det så bevidst, at han var af dansk afstamning, som den dag, da han kom til Norge. Efter hjemkomsten huskede han den dag, da han blev tilkaldt som tolk. Kaptajnløjtnant

Nattermann snakkede med ham om fremtidsperspektiverne.

– Det er helt sikkert, at grænsegene igen kommer tilbage til Danmark, mente han.

Ligesom mange andre mennesker gjorde Hannes Iversen status over sit liv og over fortiden, en dag da han var på vej op til højdedraget en af de sidste dage i oktober 1945. Herfra kunne man se langt mod vest og ned til Bondeskoven. Minderne vældede frem. Han huskede dagen i august 1914. De to drenge var med på marken, det var høsttid. De havde lagt sig ned, mens deres forældre og de to hjælpere så ned mod Bondeskoven. Kirkeklokkerne nede i byen begyndte at ringe.

Nu er der krig, havde deres mor sagt. Fire år var deres far med i krigen, levede i dybe, snævre skyttegrave, jordhuller med bjælkeværk over, sammen med rotter, plaget af lus, trommeild og død overalt. Hansfætre, Kidde og Peter fra Mosebækgården, kom også med, Peter vendte ikke hjem igen. I krigens kølvand fulgte sult og krisetider. Han huskede også afstemningstiden, da Henrik Jepsen var kommet hjem til dem. Afstemningen var gået de danske imod. Siden fulgte nye kriser, arbejdsløshed, inflation og politisk uro. Flere og flere lyttede til rottefængerens fra Braunau, 1933 kom nazisterne til magten, vejen gik lige ind i krigen.

Nu var den elendige krig forbi. Det var dejligt at være i live og værd at stride for sin ret til en bedre fremtid. De 12 onde år havde for alvor rusket folk op af deres dvale. For første gang i deres liv havde de beskæftiget sig med deres hjemstavns historie. Siden skæbneåret 1864 havde der været fire krige. De hadede krigen, nu måtte det være nok. De gjorde op med fortiden ligesom han. I skolen var de blevet fodret med historiske usandheder. I 1.000 år havde deres hjemstavn hørt til Danmark. Fra Christian I's tid i 1460 til 1863, da Frederik Folkekær døde på Lyksborg Slot, havde danske konger i ubrudt rækkefølge også været deres konge. Fortiden, den tilslørede og for de fleste den glemte fortid, blev nu levende igen. Tusinder var faldet for en fremmed sag. Krisetider, nød og afsavn var fulgt i krigenes kølvand og havde ødelagt deres liv. En bedre fremtid skulle sikres deres børn. De ville stride for at komme hjem til Danmark, så uret kunne blive til ret.

Hannes Iversen så op mod himlen. Vildænder drog i kileform mod vest. Det var et uforklarligt instinkt, der drev dem frem til målet. Også for dem, der var af dansk afstamning, lå opgaven i at stile mod målet. Mens det dæmrede, så Hannes ned mod skoven. Ansvar for fremtiden lå nu hos dem. Deres børn skulle ikke bagefter spørge, hvorfor de ikke kæmpede for at de og kommende generationer skulle blive sparet

for det onde, som de selv havde været igennem. Hvorfor de ikke prøvede at vende uret til ret.

Det var gammel mosejord dernede i engene, og tågen begyndte at brede sig. Var de ikke selv mennesker, der havde vandret i tåge? Han kom i tanker om den vejfarende, som på pilgrimsfærd var kommet gennem Frøslev Mose. Da mørket faldt på, og mosekonen begyndte at brygge, kom han ud på usikker grund. Han blev trukket ned i dybet. Det eneste, mosen efter århundreder gav tilbage, var det pragtfulde Frøslev-skrin. Det lignede til forveksling deres skæbne. Da deres hjemstavn blev skilt fra Danmark, blev de mennesker, der bevægede sig på usikker grund.

Danskheden vågnede i den efterfølgende tid. Det var som en brusende sang. Det mindede Hannes Iversen om tøbrudstiden oppe i Norge, når vandet med utæmmet magt fossede ned fra fjeldet, når elvene gik over deres bredder, og når våren endelig brød igennem, som om hele naturen brød sine lænker. Det mindede ham om forårstiden i Trondhjem, om haver med røde og hvide syrener, som duftede så berusende og samtidig bebudede, at midnatssolens æra igen lå forude.

I fjordbyen, i dens omegn og ud over det slesviske land strømmede mennesker til de danske organisationer. Tøbruddet kom for det danske, som så længe havde ladet vente på sig. Overalt var der bud efter danske lærere, danske skoler og børnehaver. Aldrig før havde den danske sang lydt mere inderlig end i disse dage, når man istemte

Jeg vil værge mit land,
jeg vil bygge mit land,
jeg vil elske det frem,
i min bøn, i mit barn...

Danskheden var vågnet til nyt liv. Omkring den gamle kerne voksede danskheden sig stærk. Det mindede om bjørnen, som i sit vinterhi vågner ved solens varmende stråler, som mærker blodet begynde at strømme stærkere igennem kroppen, som plirrer mod det stærke lys og rejser sig for at komme tilbage til livet.

I fjordbyen og dens omegn var så mange flygtninge strømmet til, at beboernes antal næsten var fordoblet. I de faldefærdige militærbaraker ved Schæferhus boede omkring 500 flytninge. De kom fra Pommern, Østprøjsen og Slesien, fra Polen, Litauen og Letland. Det første år lå 30 mennesker i et rum, overvejende kvinder og børn, men også en del ældre mænd. 30 mennesker skulle spise, sove og elske i samme rum. Livet krævede sin ret.

Fiete Hansen var cyklet rundt blandt bønderne for at indsamle den fornødne halm til sengepladserne. Nu havde amtsforvaltningen fået en del materiale, så snedkeren kunne gå i gang med at opdele de store rum. Den rødhårede mor Hentschel fik til sig og sine ti børn et eget værelse, og det var hun godt tilfreds med.

Borgmester Lehmkuhl havde fået en efterfølger og levede nu af sin pension. Heine Skriver og nogle folk, som i mellemtiden var kommet til, havde nok at bestille. Der var altid trængsel i skrivestuen. Et par tusinde flytninge var flyttet ind hos de hjemmehørende, som i forvejen havde for lidt plads. De blev hjulpet med mange ting, men der var altid for meget, der manglede. Alt var rationeret, levnedsmidler, tøj, alle brugsgenstande og brændsel. Fabrikkerne var sønderbombede, og det så håbløst ud med produktionen. Sortbørshandel og sortslagning florerede, men det var kun de få, der fik glæde af det.

Der kom stadig udmarvede folk hjem fra krigsfangenskab. De ejede kun tøjet, de havde på kroppen. Knapperne var ofte skåret af uniformerne, fordi sejrsherrerne ikke brød sig om synet af de blanke knapper. De brød sig i det hele taget ikke om, at der stadig var folk, der gik rundt i tyske uniformer. Derfor var farverierne kommet i gang. Sådan set var det et fremskridt, at noget dog blev sat i gang. Englænderne havde endog vist storsind. Enhver kunne vælge, om hans uniform skulle farves sort, grøn eller blå. Sort var jo mest passende, men de fleste var ganske ligeglade. Nogle var dog forargede over at skulle holde sengen, indtil konen kunne hente den farvede uniform. De kunne dog ikke vise sig i undertøj alene.

Men det var ikke svært at tolke sejrherrenes indstilling. I fremtiden skulle ingen tysker bære uniform, de skulle ikke eje skydere, og rustningsfabrikkerne skulle sprænges i luften. Det var allerede ved at ske, og mange syntes, at det var det eneste rigtige.

Militærregeringen bestemte, at alle våben skulle afleveres, selv gamle skydere med ladestok eller ubrugelige jagtgeværer, som kun var dekorative. Fra bedstefars tid fandtes der på Mosebækgården ikke bare flere jagtgeværer og jagttasken med de fine perlefrynser. Der var også et gevær fra 1848 med ladestok, fænghætter og kugler, som også skulle afleveres. Heldigvis lykkedes det at redde geværet. Hans Christian, den ældste af de to drenge, kunne for første gang i lange tider komme på besøg fra København. Da han kørte hjem, lå bedstefars skyder under bilens sæde, og senere kom den til at ligge på hylden hjemme på Amager.

Efter de kaotiske forhold i krigens sidste fase anede mange menne-

sker ikke, om deres pårørende, som havde været ved fronten eller var faldet i krigsfangenskab, var døde eller levende. Theas yngre bror, som de sidst havde hørt fra, da han var i Tjekkosllovakiet, var stadig ikke dukket op. I mange måneder havde de levet i knugende uvished. Men pludselig, et år efter krigens afslutning, kom det første livstegn fra krigsfange WP Nr. 7252, et brev på kun 25 ord. Gud ske lov, han levede, men det var stadig umuligt at sige, om han ville overleve slavelivet i det fjerne Rusland.

Efter kapitulationen var en del mennesker som forventet kommet i englændernes søgelys. Til dem hørte partiideologen Stakermann, som blev afhentet af militærpolitiet. Efter 14 dage kom han helt frisk hjem igen. Da afnazificeringen kom, gjorde han ydmygt opmærksom på, at han som skoleleder havde været nødt til at hyle med ulvene, og han glemte ikke at understrege, at han igen var indtrådt i kirken og tilhørte menighedsrådet. Han klarede skærene med glans. Bagefter kom en helt ny tid for Stakermann. Han gik som før selvbevidst gennem byen, og han kunne godt finde på at sige, at det manglede bare andet, end at englænderne havde afstået fra at afnazificere ham. Han betegnede det som rent ud sagt skandaløst, at de havde slæbt ham til en »koncentrationslejr«.

Det var nu som efter første verdenskrig. Menneskene sultede og frøs. Når bonden på Mangholmgården var i færd med at tage kartofler op, kunne han se over hundrede mennesker tålmodigt stå og vente i elmetræsalleen indtil den sidste vogn var kørt fra marken. Så spredtes de i løbet af kort tid over marken og begyndte at rode i jorden med deres hakker. De var lykkelige, hvis de efter flere timers roden i jorden kunne cykle hjem med en lille pose kartofler. Men da vinteren kom, syntes mange, at det næsten var værre at fryse end at sulte. Det var i denne tid, det gik så hårdt ud over Bondeskoven.

Det var en iskold vinterdag i den sidste halvdel af januar. Fiete Jepsen gik, opslugt af sine tanker, gennem arbejderkolonien på vej til byen. Pludselig blev han forstyrret i sine tanker af lyden af øksehug. Han gik nysgerrigt ind mellem to huse, og nu kunne han se over til skoven. Lige i det øjeblik faldt et mellemstort bøgetræ med et brag til jorden, så det gav genlyd i lejehusene.

Bagefter gik det op for Fiete, at det havde været startsignalet for de sultne og frysende mennesker, som – indsvøbt i uldtæpper, havde siddet i de kolde huse og stirret over mod skoven. Gaden havde ligget stille og øde hen, men nu blev der pludselig liv. Med alt, hvad der kunne

bevæges på hjul, blokvogne, trillebøre eller udtjente barnevogne hastede mænd i slidte uniformer, kvinder i tarveligt tøj og blege børn over den lille bro i Lundgade ned til skoven. Rustne save, økser og tunge hakker havde de med under armen. Det var nu, det skulle ske. Længe havde de siddet ved de smalle køkkenvinduer og stirret på de nøgne træer, som kunne give dem varme i kroppen.

Heine Skriver, som denne morgen var beskæftiget med indkvartering, blev helt målløs, da han kiggede ud af vinduet. Det var en ren folkevandring mod skoven. Fiete fulgte på afstand ødelæggelserne, så udsatte han sin plan om at gå til byen. Selv om det var bidende koldt, drejede han ind mod skoven. Han fik følgeskab af Heine Kran, som kom løbende med sin trillebør. Det var faktisk ham og August Hundertmark, der havde hugget det første bøgetræ omkuld, og derved udløst signalet. August var allerede fyldt 73, men han var stadig sej. I den sidste tid havde han sammen med Heine Kran ofte været i skoven for at grave træstubbe ud af den hårde, lerede jord. I dag var de blevet så gale over det magre resultat, at de, uden at reflektere nærmere over det, havde fældet et helt træ.

Der hvor træet var faldet, dirigerede August nu arbejdet med at fordele brændet. Det stod mange kvinder og børn og ventede, men først skulle grenene saves af og stammen deles op i mindre stykker. De havde kun utilstrækkeligt værktøj, men alle fór over træet med en iver, der mindede om sultne indfødte, der kaster sig over et nedlagt bytte. Blokvogne, trillebøre og barnevogne blev læsset, så hastede ejerne hjemad med byttet for hurtigst muligt at kunne komme tilbage efter mere. Den dag brændte ilden lystigt i de mange hjem.

Det blev forår og varmere i vejret. Hannes Iversen var sammen med hustruen og deres dreng spadseret ned til Bondeskoven. Ødelæggelserne i vinterens løb havde reduceret dyrebestanden, fremfor alt var det gået tilbage med rovfuglernes antal.

Men netop denne morgen så de en duehøg i et af de største bøgetræer. Her holdt kragerne til om natten, men de var forlængst fløjet ud til markerne. Med skarpe øjne spejdede høgen ud over den grønne skov. Den havde lige slået sig ned, og en truende stilhed bredte sig omkring den. Hvor duehøgen dukkede op, var der fare på færde, og småfuglene havde skyndsomst taget flugten. Lydløst gik den på vingerne igen og svævede ned over trætoppene i retning af Ellegrunden. Straks hørtes igen fuglesang, en solsorts langtrukne fløjt, den muntre kvinden af rødkælke og bogfinker, blåmejsernes piben og længere inde i

skoven lød ringduernes kurren og den trommende lyd, som lød som et maskingevær, men i virkeligheden stammede fra grønspætten.

En skovskade sad i et af de mange elletræer. Med sine rødgrå fjer og de lyseblå og mørkstribeede vingedækfjer hørte den til skovens smukkeste fugle. Kun få meter længere henne rislede den smalle skovbæk. Erantis havde forvandlet skovbunden til et gult tæppe. Skovskaden plirrede i det skarpe sollys. Kunne livet være smukkere end her på Ellegrund, hvor sol og skygge vekslede, og hvor dyrelivet var så rigt?

Men i det øjeblik kom døden ovenfra. Næsten lydløst og i et lodret dyk kom høgen. Kløer så stærke som stål omklamrede skovskadens krop og borede sig som spidse dolke ind i dens sarte bryst. Vild af smerte prøvede skaden at komme fri fra den dødelige omfavnelser, men forgæves. Et dødsskrig skingrede gennem den fredfyldte Ellegrund, nogle krampagtige trækninger gennemrystede skaden, og så hvilede det livløse legeme i høgens kløer. Men høgen havde mistet pusten, og med det tunge bytte svævede rovfuglen ned mod skovbunden. Skovskaden var tung, og duehøgen tabte langsomt højde, indtil den nærmede sig den rislende bæk og gjorde klar til landing.

Men i det samme kom Hannes Iversen med sin familie spadserende ad stien. De var på tilbagevejen fra den mærkelige skålsten. Overraskende svævede høgen pludselig over deres hoveder, og den blev åbenbart ikke mindre overrasket, for den gav slip på byttet, og den døde skovskade dumpede lige ned foran deres fødder. Der lå den med de lyseblå og mørkstribeede dækfjer, mens høgen, snydt for sit bytte, hurtigt tog flugten. Den måtte igen på jagt.

Hannes Iversen og hans hustru kunne efter de onde krigsår nyde livets gode sider, selv om de politiske brydninger nu tog meget af hans tid. Deres lille opvakte dreng var kommet i dansk skole, og for at gøre lykken fuldkommen havde de nu også fået en sød, lyshåret pige. Drengen trivedes godt, efter skoletid legede han med den jævnaldrende Henrik, der boede i huset, og sportspladserne og de fri marker lå i det nærmeste nabolag.

En eftermiddag morede de to sig med at løbe efter trillebånd. I det øjeblik kom Lillemand Willem Petersen. Han havde sin trækvogn med, fyldt med haveredskaber. Han havde en stor have ved Mosebækvejen og handlede med blomster og grøntsager i byen.

Det ene af hans hjul havde stærk slagside, og det irriterede ham åbenbart ikke så lidt. Nu blev han opmærksom på de to drenge. Han standsede og sagde til Geert:

– Lad mig få dit trillebånd, så får du mit og 50 penning oveni.

De blev enige om handlen. Ved vejkannten gik Lillemand straks i gang med at skifte hjul, og så fortsatte han veltilfreds.

Først bagefter gik det op for drengene, at de havde gjort en rigtig dårlig handel. Hjulet var virkelig meget skævt, og de blev enige om at lade handelen gå tilbage. De skyndte sig ned til Lillemands have. Trækvognen med det gode trillebånd stod ikke langt fra havelågen, men Lillemand var så nær, at de ikke ubemærket kunne skifte tilbage. I skjul af tjørnehæget lå de to drenge længe i baghold og spejdede ned mod haven. De følte sig nærmest som indianere på krigsstien. Desværre slog anslaget fejl. Lillemand blev i nærheden, og til sidst pakkede han sine blomster og urter i trækvognen og kørte hjemad. Han syntes, at vognen løb som i olie, og han fløjtede muntert for sig selv. Sådan en handel gjorde man ikke hver dag.

Tiden gik, og overalt var danskheden i rivende udvikling. Blandt industriarbejderne i Kobbermøllen var der nu igen brug for Cløj Danske. Han var bedriftsrådsmedlem og sad desuden i kommunerådet og i kredsagen.

På Mosebækgården skiftede pløjetid med såtid og grotid med høsttid. Hans Richard var i russisk krigsfangenskab, og Kidde måtte klare det hele alene. Maria, hans mor, var kort før krigens afslutning, efter få dages sygdom, afgået ved døden, og Jakob boede nu alene i aftægtsboligen. Han havde August Hundertmark og Erna som naboer. Jakob gik nu mod de 77, men han holdt sig godt, den gamle gardeulan. Han havde endnu sit lune, charmerende smil, men han havde heller ikke glemt sin glørværdige tid som gardeulan. I dagligstuen hang et indrammet billede af ham til hest og nedenunder stod:

Es lebe hoch das Rgiment,
das sich mit Stolz das Erste nennt.

Jakob besøgte af og til Asmus og Christine, og en gang imellem kunne han også finde på at cykle til Gottrupel for at besøge familien der. Forleden var det gået galt. Han havde siddet og snakket for længe, og da han skulle cykle hjem, var det allerede mørkt. For enden af Tyvevejen glemte han at dreje til højre, og pludselig endte vejen i et hegn. Gal i hovedet var han klatret over på den anden side, og så var han i Danmark. Han blev opdaget af en grænsevagt og blev nødt til at trække sin cykel helt til Padborg. Derfra kørte de ham til Sønderborg. Han fik godt nok en biltur og nattelegi ud af turen, men næste morgen fik han besked på at cykle tilbage uden svinkeærinder.

Hans Iversen, den yngste af drengene, var endnu i New York. Han

havde undgået at komme med i krigen, men han havde ikke fået noget forærende af De Forenede Stater. I den første tid havde han arbejdet 18 timer i døgnet. Efter forskellige mellemstationer var han nu indehaver af en stor butik i Harlem. I krigsårene havde han tjent mange penge med børspapirer, og selv om han kun var lidt over 40, havde han planer om at trække sig tilbage fra erhvervslivet. Det var ikke blevet til noget med hans plan om at købe en bondegård i moderlandet, det havde krigen forhindret. Nu var han gift, havde en sød datter og følte sig som amerikaner.

Det var lovløse tider. Organiserede bander brød om natten ind på bøndergårdene. De skaffede sig adgang gennem murene og slagtede grisene på stedet. Køer blev trukket ud på marken og slået ned. Hos Rønnenkamp og på Mosebækgården havde der været flere natlige indbrud, og det havde kostet dem flere grise, køer og en del fjerkræ. Ingen kunne regne med at gå fri.

I begyndelsen af februar var der for tredje gang sket indbrud på Albertinegården. Banditterne var kommet fra skoven, tværs over de snedækkede marker. Intet kunne stoppe dem i deres lyssky erhverv. Denne gang havde forvalter Mathies Andresen fået undsætning af naboerne og tre af hans folk, bevæbnet med møggreb og knipler. Der manglede bare leen for at fuldende illusionen om bondekrig. Overfaldsmændene, en halv snes stykker, havde været i færd med at trække to køer ud af stalden. De tog flugten, men da det viste sig, at de var bevæbnede, måtte bønderne opgive forfølgelsen, da kuglerne begyndte at pibe hen over deres hoveder. Det var helt sikkert letlændinge fra Scharnhorstlejren.

14 dage senere kom turen igen til Mosebækgården. Denne nat blev Kidde klar over, at noget var på færde. Hunden begyndte at gø, og der hørtes støj i grisestalden. Det var nok bedst ikke at vække konen, så Kidde trak lydløst i tøjet og sneg sig med en lommelygte i den ene hånd og en møggreb i den anden forsigtigt over gårdspladsen. Stille åbnede han stalddøren og trådte ind i stalden. Grisene var påfaldende urolige. I det svage lys fra lommelygten famlede han sig hen ad den smalle gang mellem griseboksene. Der var lavt til loftet, som delvis bestod af skibsplanker fra hans oldefars tid. Han opdagede ikke noget mistænkeligt. Men pludselig rejste en mørk skygge sig foran ham. Der bredte sig en uhyggelig, truende stilhed i stalden, begge var klar over, at det ville blive en kamp uden nåde. Pludselig sprang manden på Kidde, skubbede til ham i forsøg på at nå hen til den åbne dør. Det lykke-

des, selv om Kidde langede ud efter ham. I mørket rendte han med fuld fart ind i en møgvogn ude på gårdspladsen, styrtede, men sprang op som en hare og fortsatte flugten ned ad den snedækkede elmetræs-allé. Kidde satte efter ham. Han smed træskoene for at komme hurtigere frem og nåede op på siden af forbryderen. For anden gang slog han til, og manden slog en kolbøtte ind over hegnet langs vejen. Så gav han op, og turen gik til politistationen.

På Katrinegård havde man genoptaget produktionen sidste år. Selv om brændselsforsyningen var træg, fik teglværkerne alt det, de havde behov for. Mennesker var stuvet sammen i barakker, og byggeriet skulle for enhver pris sættes i gang. Kidde havde lige truffet en ny aftale med teglværksejeren om levering af teglværkssand. Ligesom før rullede tipogvne nu med sand fra deres marker til teglværksgården.

Men ellers var situationen som efter første verdenskrig, mange mennesker havde penge nok, men butikkerne var tomme. Varerne gik gennem sortbørsen, og dem, der havde mest behov, blev snydt. I juni 1948 kom pengereformen. Det skulle have været en god ting, men i virkeligheden betød det, at de fleste mennesker igen måtte begynde forfra. Enhver fik 40 D-mark og kunne så bruge deres bankbøger og pengesedler som optændingspapir. Men så kom varerne frem i butikkerne. Det var en mærkelig verden. Først havde de penge, men ingen varer. Nu havde de varer, men ingen penge.

Ude i det store værnemagtsdepot, som stod delvist tomt, havde en optimist startet en pibefabrik. Han gik fallit. Så blev det en surkålsfabrik, og det var der mere fornuft i, i en tid med rationering og sult. De ansatte kvinder havde til opgave ved hjælp af lange stiger at klatre ned i tønderne og trampe rundt i surkålen med deres gummistøvler. Der var en rivende omsætning af surkål.

Den 9. juni 1949, fire år efter krigen, vendte Theas yngre bror hjem fra russisk krigsfangenskab. Det hele forekom ham som en ond drøm. Da alt gik i opløsning, hørte han i foråret 1945 til en trop på ti mand, som – øst for Prag – prøvede at kæmpe sig igennem mod vest. De nåede ikke langt. Den første måned sad de indespærret i en landsbyskole, derefter var de fire uger undervejs mod øst, 90 mand i hver af de aflåste waggoner. De led forfærdelige kvaler af tørst. Efter en rædsom rejse endte turen for de 1.200 krigsfanger i Saratow ved Volgas bredder. Med nr. 7252 WP (Woina Pleny) på ryggen blev han en af de 30.000 krigsfanger i Saratow, som skulle bøde for russernes tab under krigen.

Fire års slavetid med skiftende arbejde havde han udstået. Losset

Volgaskibe med fisk, kridt eller cement, lavet slaggesten i dag- og nat-hold, umenneskeligt slid under udlægning af gasledninger, en sulteration bestående af tynd tomat-, hirse- eller sojasuppe og 270 g klæbrigt brød. Mange kammerater bukkede under. En tid havde krigsfange nr. 7252 WP arbejdet på et værft og senere som arbejdsmand og murer i nærheden af den russiske kommandantur. Når brødvognen holdt foran kommandanturen, og kuskens forsvandt ind i huset, dristede nogle af slavearbejderne sig til at klatre op i vognen i håb om at kunne negle lidt brød.

Bagefter huskede han særligt en dag. Det var midt i den hårde vinter, og han var sulten som en ulv. En kusk holdt med sin slæde foran kommandanturen. Han havde tønder med surkål på slæden, og russeren var lige forsvundet ned i kælderen med en fyldt spand. Theas bror styrtede hen til slæden og proppede i hast lidt surkål i lommen. Uheldigvis kom kuskens i det samme tilbage, opdagede tyven og begyndte at råbe og skrike. Den overrumplede krigsfange flygtede, rutschede, faldt i sneen med den dyrebare surkål i lommen, kom op igen og stormede ind i det høje hus, skarpt forfulgt af kuskens. Heldigvis var russeren dårlig til bens, eller også kendte han ikke huset indvendigt. Til sidst måtte han opgive forfølgelsen.

Et års slaveliv fulgtes af et andet. For at blive arbejdsuduelig havde Theas bror til sidst meldt sig til et teglværk, og der prøvet at slide sig ned foran brændeovnen. Det hjalp ikke. Han blev en af de sidste af de 30.000 krigsfanger i Saratow, som efter fire år endelig fik lov til at vende hjem. Han var da mishandlet på krop og sjæl og var blevet snydt for sin ungdoms bedste år.

På Mosebækgården levede de i sorg, uvisse om Hans Richards skæbne. De vidste, at han var i russisk fangenskab, men det var længe siden, de havde fået nyt fra ham. Det var nu syv år siden, han som 18-årig var blevet indkaldt til krigstjeneste. Bagefter, da det hele var overstået, huskede Hans Richard kapitulationen. Hans afdeling sad i en fælde på Frische Nehrung. På tre sider var de omgivet af vand og på den fjerde stod en stærk russisk panserafdeling. Det var i de dage, hvor hundredtusinder blev reddet ad søvejen, og tusinder druknede i Østersøen. De blev vidne til, at Wilhelm Gustlow blev sænket af russerne, hvorved et par tusinde flygtende soldater fandt døden i de kolde bølger. Hans Richard blev fanget af russerne.

Så fulgte sultetider i en fangelejr og slavearbejde på et teglværk ved Volgas bredder. Efter 2½ år lysnede det. Han tilhørte en afdeling på 1.700 krigsfanger. De blev stuvet sammen 50 mand i hver waggon, og

toget rullede mod vest, gennem Rusland og Polen. Lettelsen bredte sig, jo længere vestpå de kom. De skulle hjem. Troede de. Toget standse i Frankfurt/Oder, og her blev dørene åbnet for første gang under den lange rejse. Nu kunne de også se barakkerne, hvorfra krigsfangerne blev sendt hjem. De så lige ud i friheden, men så skete det forfærdelige. Russiske soldater med opplantet bajonet skubbede waggondørene i, og toget fortsatte til Tjekkoslaviet.

Her ventede uranbjergværket dem, et slavearbejde tusind meter under jorden. Transportkurvene, som skulle bringe dem ned, var mange gange ude af drift. Så klatrede de udmattede fanger før arbejdstid de tusind meter ned ad stigerne, og efter arbejdstid samme vej op igen. Arbejdspladsen var en smal gang, hvor de ikke kunne stå oprejst. Den var dårligt oplyst af karbidlamper. Fangerne lå i 40° varme på knæ og skræbde de tunge stenbrokker sammen på en blikplade med to håndgreb. De blev slæbt til tipvognene, som derefter godt belæssede blev skubbet til samlestedet.

Efter 2½ års slavearbejde under jorden, en dag i februar 1950, gik de desperate krigsfanger i sultestrejke. Selv om de var fuldstændig udmarvede, holdt de ud i fire dage. Så kom det overraskende rygte, at de skulle sendes hjem. For anden gang var deres transporttog på vej til Frankfurt/Oder og de sad indelåst i waggonerne. Blev de sendt tilbage til friheden, eller var det igen en fælde. Denne gang var der ingen, der jubede. Ved grænsen overgav tjekkerne dem til russerne. Skulle de som straf for sultestrejken sendes til Sibirien? Deres bange anelser bestyrkedes, da de i to endeløse lange timer måtte vente på banegården i Frankfurt, før dørene blev låst op. Frihedens time slog efter fem års slavearbejde.

Hans Richard syntes bagefter, at han var blevet behandlet skidt af den nye hjemstavn. Han længtes ofte efter det solrige Californien, de hvide strande, San Francisco med de grønne parker og Golden Gate, vandvejen mellem San Francisco Bay og Stillehavet. Ved Mosebækdalen, hvor det ofte var koldt og tåget, havde han kun tilbragt fire år af sit liv. Selv om han var amerikansk statsborger, var han blevet tvunget med i krigen. Udmarvet kom han hjem efter to år i krig og fem år som krigsfange.

Efter de store omvæltninger havde samfundet ved bygrænsen ved første kommunevalg fået 12 dansksindede og kun tre tysksindede repræsentanter i kommunerådet. Mange mennesker havde brudt med fortiden. Selv om der var mange vanskelige opgaver, som skulle løses,

løftede de i flok. En strøm af flygtninge havde bevirket, at der nu var dobbelt så mange mennesker i deres lille samfund. Da de hjemstavnsfordrevne omsider kunne gå til valgurnerne, blev de vigtige brikker i det grænsepolitiske spil. Ved sidste valg, i november 1948, var flertallet gået tabt for danskerne, og siden den tid var det forbi med freden. Utålsomheden fejrede nye triumfer. Der fandtes dansksindede, som blev forfulgt, som blev udsat for anonyme opringninger, eller som blev skygget. Der blev spundet et net af intriger, og folk blev standset om natten og afkrævet »belastende materiale«.

Hvert valg var en afstemning om dansk eller tysk. Der var strid i kommunerådet, og der lød uforsonlige taler under de offentlige valgforsamlinger i kroen. Der var optog i byen med blå-hvide-røde faner og marchmusik. Ved sidste valg havde de tyske partier slået sig sammen i en blok. Skel mellem borgerlige, socialister og flygtninge var væk.

I krigens sidste fase var flygtningemasserne af fremtrængende allierede hære blevet presset sammen i grænsegenen. Sydslesvigs befolkningstal var fra 331.000 vokset til 608.000. En retfærdig fordeling trængte sig på. Men med de øvrige landes solidaritet så det slet ud, og der var også politikere, som ikke mente det ønskværdigt med en udjævning. De hjemstavnsfordrevne var blevet en værdifuld støtte i grænsestriden.

I sommeren 1950 begyndte endelig en omflytningsaktion. Efter mere end fem år syntes de fleste flygtninge alligevel, at det var bedre med »en spurv i hånden end en due på taget«. Siden pengereformen så det også lidt lysere ud med arbejdsmulighederne. Ved Mosebækvejen var byggeriet kommet i gang, og planer om et storstilet byggeri lå efter sigende klar i skuffen.

Det var ikke mange hjemstavnsfordrevne, der den tirsdag morgen havde indfundet sig i kroen. En kommission på fem mand sad ved et langt bord og skulle vurdere de enkelte sager. De havde deres egen mening om solidaritet, klinten skulle sorteres fra hveden, tænkte de for sig selv. Invalider og oldinge, og dem var der flest af, havde de selv nok af, syntes formanden, og de blev sendt væk.

Selv om der blev drevet utålsom grænsepolitik i denne tid, skete der ind imellem også morsomme ting. Kommunerådet var netop i denne tid trådt sammen i kroen, som var masende fuld. Under behandling af det sidste punkt på dagsordenen var der opstået strid om lokale forhold for tyske og danske skolebørn. Omsider var diskussionen ved at ebbe ud. De kunne ikke blive enige, enhver holdt stædigt fast på sit

synspunkt. Der opstod en pinlig pause i diskussionen. Mange rådsmedlemmer sad højroede i hovedet.

– Det ser ud, som om krudtet er blevet vådt, sagde teglbrænder August Hundertmark til sin sidemand Heine Kran.

Lige i det øjeblik kom kromanden ind i salen, bærende på en bakke med dampende grogger. Hans store hankat benyttede sig af chancen og smuttede mellem hans ben med ind i salen. Med bløde, afmålte skridt gik den op ad midtergangen og styrede lige mod forhandlingsbordet. Her sprang den op med et elegant sæt lige foran borgmesteren. Katten mønstrede ham med et grundende blik, mjavede to gange og defilerede forbi hele rækken af rådsmedlemmer. For enden af bordet sprang den ned og vendte tilbage til køkkenet. Kommunerådet holdt gode miner til slet spil, men tilhørerne morede sig kosteligt.

Det blev igen forår og sommer. En kromand fra Hamburg havde i mellemtiden forpagtet den store kro ved fjorden. Grænsetrafikken og forretningslivet var endelig kommet i gang igen, og udsigterne for kroen tegnede bedre, end de havde gjort i lang tid. På motorvejen ved grænsen blev der solgt uendelige mængder af gule bananer, så mange, at vejen i folkemunde blev kaldt Bananvejen. Først havde en gartner solgt bananer fra sin blokvogn, men nu var der kommet flere salgsboder til. Grossisterne rullede hver dag forbi kroen med nye forsyninger af gule bananklaser.

På deres vej til fjordbyen kom mange danskere forbi kroen, og kromanden kunne godt tænke sig, at de lagde en del af deres penge i hans kro. Han fik en håndværker til at lave et skilt af en kok i naturlig størrelse. I hånden havde han en tavle, hvorpå der var malet med store bogstaver på dansk: HER SPISES DER GODT. Gæsterne kom i stort tal, og de opdagede, at skiltet ikke løj. Krokonen lavede særdeles god mad.

Det gik godt, indtil borgmesteren en dag kom forbi. Han så med betænkelig mine på kokken og prøvede at hitte ud af den fremmedsprogede tekst. Så trak skyerne sammen. Dette var for galt. En mand, som var kommet fra Hamburg, tillod sig i al offentlighed at bruge det danske sprog i reklameøjemed. Det var den rene nationalpolitiske provokation. Kroen stod dog på tysk jord.

Kromanden havde ofte lagt mærke til, at dønningerne gik helt ind til den hvide strand, når fjordbådene sejlede forbi. Den hvide køkkenchef foran hans kro bevirkede, at dønningerne nu gik helt op til Oksevejen. Næste morgen kom det lille postbud Petersen ind i kroen med

en skriftlig besked om, at kokken af trafik hensyn omgående skulle fjernes. Han kunne aflede bilisternes årvågenhed og forvolde trafikulykker. Som myndighederne havde for vane, stilledes en større bøde i udsigt, såfremt påbudet ikke blev efterlevet. Men kromanden fandt en udvej. Foreløbig gemte han sin gode kok nogle skridt tilbage bag et spaliertræ, indtil kontrollen var overstået. Borgmesteren kunne med tilfredshed notere, at han havde forpurret denne nationalpolitiske aktion.

Da nogle dage var gået, kom kokken et lille stykke længere frem, og til sidst stod han igen helt fremme. For kromanden var det heldigt, at bureaukratiet arbejder langsomt. Der gik nogle uger, før det rygtedes i amtsstuen, hvad der var sket. Så gentog det hele sig. Der kom en kraftig opfordring fra borgmesteren, og kokken røg tilbage i busken. Snart var han fremme igen.

Sommeren gik, og før den helt store trafik satte ind på Bananvejen, var der til almindelig overraskelse sket en forandring i grænsekampen. Der forelå nu helt nye retningslinier fra København og Bonn. Nogen havde åbenbart indset, at en landegrænse ikke trues af en papkok med dansk indskrift.

Tiden gik. Selv om Asmus var holdt op med at gå på arbejde, bragte de første efterkrigsår en del slid for den nu over 70 år gamle mand. Sammen med drengene havde han ofte været i skoven for at finde brænde. De gravede træstubbe op, kløvede og savede dem i stykker. Det havde også været et umenneskeligt slid på mosen, hvor skiftende hold arbejdede med tørvepressen. Hannes Warmbier, som havde været i russisk fangenskab, blev en dag båret død fra mosen.

Nu kunne Asmus tage det lidt mere med ro. Han skulle bare passe huset, haven og de tykke elmetræer på begge sider af huset. Han lignede nu i mange henseender sin far, Hans Christian fra Mosebækgården. Asmus kunne godt lide at sidde i sofahjørnet, ryge pibe, studere avisen og kigge ud på haven og på gaden, hvor det med de mange biler og få heste rigtig nok ikke var så spændende som før. Når deres to børnebørn kom ned, kunne han finde på at tegne en hest til dem. Hvem var mon bedre til det end den gamle kusk, som i sine unge år havde besøgt køre- og rideskolen i Slesvig og bagefter havde været kusk hos baronen på Fahrenstedgården? Hans pension var ret beskeden, men de klarede sig dog med eget hus, have, høns, kaniner og en gris i stalden.

Selv om han havde slidt i det hele sit liv, havde Asmus kunnet glæde sig over et godt helbred, og endnu kunne han klatre op i de store elme-

træer og save vildtvoksende grene af. Men en af de første dage i januar 1950 faldt han uden varsel død om.

Jakob fortsatte i den efterfølgende tid med at kigge ind til Christine, og de fik sig altid en hyggelig sludder. Men godt og vel to år efter blev Jakob pludselig syg. Ligesom Asmus havde han også kunnet glæde sig over et godt helbred, men han var dog flere gange kommet til skade. Strejken på skibsværftet havde kostet ham fire tæer på den ene fod. Værre var det, da den stejle skrænt i sandgraven var kommet i skred. Uheld havde han haft nok af, ind imellem på grund af hans egen hid-sighed. En morgen for en del år siden ville den treårige fuks ikke stå. Han var gået op til dens hoved. Vred som han var blevet, tog han lidt for hårdt fat i jernkæden, som hesten var bundet med. Uforvarende slog hesten med hovedet, og to led af Jakobs ene finger blev faktisk drejet af. Det var helt hans egen skyld.

Men nu, om efteråret, var han dog blevet syg. Det var begyndt med en banal forkølelse, men så stødte lungebetændelse til. I disse dage besøgte Hannes Iversen ofte sin farbror. Jakob lå stille og bleg i sengen. Da Hannes en dag tog afsked med opmuntrende ønsker om snarlig helbredelse, smilede den gamle Jakob.

– Engang må det jo være forbi, sagde han.

Dagen efter var han død.

Kort tid efter blev Kidde og hans hustru enige om at overlade gården til Hans Richard og Marga, som var lærerinde i en af de danske skoler.

Som nævnt var der sket en overraskende udvikling i grænselandet. Mellem Bonn og København var der blevet aftalt en mindretalserklæring, som skulle sørge for fredelige forhold ved grænsen. I begge lejre var der mange, der gjorde sig tanker om denne erklærings dybere mening. Mange stod tvivlende over for den bebudede mildere kurs, men de besluttede sig til at se tiden an.

Sådan var det også, da teglbrænder August Hundertmark en onsdag eftermiddag mødte Cløj Dansker i nærheden af Nørreport. Under samtalen kom de ind på den nye situation. Cløj havde sine betænkeligheder. Han mente, at hans venner i kommunerådet aldrig havde været ude på at skabe splid, men blot havde krævet retfærdighed. Det var jo også gået fredeligt til, før tyskerne ved hjælp af de mange tilflyttere havde opnået et knebent flertal. Det skulle nødig gå som med ræven og hanen. Som han huskede historien, havde den durkdrevne ræv opfordret hanen til at komme ud, så de kunne synge sammen. Men det var naturligvis rævens plan at dreje halsen om på hanen.

– Vinden kunne også blive for blid, mente Cløj.

– Modvind styrker, mens medvind svækker, føjede han til. Det er en naturlov. Gå du en tur ud til Ulvemosen øst for Oksevejen. For to år siden gik skovarbejderne i gang med at fælde et bælte af bøgetræer. I mange år havde de vokset sig store og stærke i udkanten af skoven. Selv orkanagtige storme kunne ikke true dem. Da de så blev fældet, kom bøgetræerne længere inde i skoven, som altid havde stået i læ, til at stå i forreste række. Det var nu dem, der skulle ride vestenstormen af. Men hvad skete der? Den første efterårsstorm rykkede dem op med rode. Det var store, stærke træer, og kan du huske, at vi alle undrede os. Men skovfogeden fandt forklaringen. Disse bøgetræer havde kun kendt til blide forhold. Derfor bukkede de under allerede i den første storm. Lige så farligt kan det blive for os, sluttede Cløj Dansker sin filosofiske tale, for os danskere i grænselandet. At leve under for blide forhold kan føre til, at ligegyldigheden breder sig. Man kan blive kvalt under kærlige omfavnelser.

I Mosebækdalens nærmeste nabolag skete der i disse måneder noget afgørende. På den store mark, som på vestsiden grænsede op mod gårdens jorder, blev der bygget kaserneagtige lejehuse. De var kolde og grimme og passede slet ikke i landskabet. Da byggeriet var afsluttet, lå der et bælte af lejehuse tæt op til gården. På dalens nordlige skrænt var der imens opstået en koloni for de hjemstavnsfordrevne. Husene lå placeret ved en ringvej.

Om efteråret, på en af disse gyldne oktoberdage, var Hannes Iversen vandret ud til Tyvevejen ved Simondys. Med den brede vej og de høje hække på begge sider, de dybe hjulspor, blomstrende gyvel og en tornerosehæk af brombærranker hørte Tyvevejen til de få steder, der stadig lå uberørt af tiden.

Her kvadrede fuglene endnu i hvidtjørnehækkene, og forleden havde han sandelig opdaget en lille frø i det høje græs. Det hørte efterhånden til de store sjældenheder. Med de mange kemiske væsker, der skulle forøge udbyttet for landmanden, var menneskene godt på vej til at udrydde ikke blot insekter og ukrudt, men også alt andet liv på jorden.

Nogle hvide skyer drev i retning mod fjorden. Stilheden blev kun afbrudt af to musvågers langtrukne, gennemtrængende skrig. De trak deres cirkelbuer lige over landegrænsen, som ville de understrege, at de var hævet over den slags indretninger. Grænsen mellem Danmark og Tyskland bestod her kun af en bevokset jordvold, en smal grøft el-

ler en almindelig markindhegning, bestående af tråd eller pæle. Grænsevagterne holdt øje med de få, som bevægede sig i området, men for krager, måger, viber og musvåger fandtes ingen landegrænser.

Herude ved den gamle Tyvevej blev fortiden levende. Nogle påstod, at denne vej var ældre end Hærvejen, som næsten kunne ses herfra. Navnet kunne tyde på, det før havde været usikkert at færdes her. Den endte nu ved grænseskellet, men før i tiden havde det været en livlig færdselsåre. Meget mindede endnu om fortiden, og deriblandt resterne af den nu nedrevne Simondysskole.

Da almindelig skolepligt blev indført, havde beboerne i de tre nabokommuner Harreslev, Ellund og Gottrupel prøvet at samarbejde. Det var blevet til denne fællesskole, en slags centralskole. Længe var det gået godt. Skolen havde eksisteret i næsten 100 år, til omkring 1830, hvor samarbejdet hørte op. Måske var det tidens almindelige ufred, der smittede. Der opstod gentagne gange strid blandt naboerne. En gang gravede bønderne fra Harreslev en slags pansergrav tværs over Tyvevejen, så de mange børn ikke kunne komme i skolen og skolemeisteren ikke frem med de nødvendige skoleting. Den efterfølgende sommer kulminerede striden, fordi bønderne blev uenige om omkostningernes fordeling. Skolefællesskabet endte den aften med slagsmål. Så byggede hver kommune sin egen skole, og Simondysskolen fik lov til at stå ene og forladt her ved Tyvevejen, indtil den blev revet ned. Jo, også disse hårdtbrændte, tilgroede sten og syrenbuskene i hækken talte om tidligere generationers hverdagsproblemer.

Den barske natur her ved Tyvevejen havde altid været storslået smuk. Høsttiden var forbi. I Bondeskoven og i skovene ved fjorden fremtrylledes i denne tid en hel farvesymfoni. Som sædvanlig fortsatte Hannes Iversen sin vandring forbi den lille gravhøj fra oldtiden og videre hen ad den brede vej. Kort tid efter stod han på en af de to tvillingegravhøje fra bronzealderen. Den anden lå kun et stenkast længere mod nord. Den dansk-tyske grænse gik midt imellem de to, men deres historie hørte sammen. Siden bronzealderen havde de to gravhøje i næsten 3.000 år ligget ved siden af hinanden på dansk jord. I 1864 blev landet erobret af præjserne, og kun den ene vendte siden tilbage til Danmark, da sønderjyderne i 1920 stemte sig hjem. Landegrænsen kom til at skære midt imellem dem, ligesom det var tilfældet for mange familier. De var hinanden nær, men grænsen skilte dem.

Menneskene havde forandret sig, og det var ikke blevet til det bedre. Før i tiden gik bonden med ærefrygt forbi disse kæmpehøje, som var et hvilested for henfarne slægter. Nu var intet helligt. Sidste som-

mer græssede køerne på højen. Lyngtæppet var forsvundet og gyvelbuskene knækket. På denne gyldne oktoberdag kunne man fra den ene gravhøj spejle langt ud over det flade land. Mod nord bredte Søndermosen sig. Det var i den mose, at mange forfulgte mennesker i mørke nætter var blevet reddet over den grønne græse.

Ved tvillingegravhøjene forenedes fortid og nutid. Siden bronzealderen havde de stået, når lyng og gyvel blomstrede, og når vinteren kom og dækkede dem med et hvidt lagen af sne. Intet kunne true dem. Heller ikke de hårdeste storme, hvis brusende sang kunne fornemmes dybt nede i højene.

Det var altid en oplevelse at stå heroppe på den store gravhøj, hvor landet – deres hjemstavn – lå udbredt under ens fødder. Her faldt man i dybe tanker, og måske citerede man sagte for sig selv Johannes V. Jensens rammende ord.

Alvorlig taler ved alfarvej
med grønsvær tækket de gamles grave,
Henfarne slægter, forglem dem ej,
i arv de gav dig en ædel gave.

IX. *Blæksprutten*

– Jeg er tilbage om en times tid, råbte Kidde Iversen, da han gik over gårdspladsen. Ida, hans kone, stod i døren og fulgte ham med blikket, da han langsomt gik ned ad elmetræsalleen. Hun var urolig. Kidde havde forandret sig i den sidste tid. I hele sit liv havde han været stærk og livsbekræftende. Men nu var han alt for ofte modløs og indadvendt. Selv da håndværkerne gik i gang med deres nye aftægthus, var der ikke sket en forbedring. En gang havde han endog ytret, at han nok ikke kom til at flytte ind i det nye hus.

Efter en endeløs mørk vinter var det igen blevet forår. I de grønne hvidtjørnshegn stod anemoner i blomst, og fuglene kvadrede alle vegne. Over Bondeskoven, syd for Mosebækdalen, lå et lysegrønt skær. Lige før den langvarige frostperiode var der faldet megen sne. Derfor havde vintersæden klaret sig godt i år.

Det lugtede af forår og grøde, da Kidde med langsomme skridt gik hen ad Byvejen. Hans Richard og Marga var sat ind i gårdens drift, men han vidste inderst inde, at en bondes liv var knyttet fast til hans gård. Der var endnu brug for ham, men de sidste uger havde han følt sig sløj. Måske skyldtes det den lange mørketid.

De havde en god aftale med teglværket om levering af teglsand. Der var sket en del forandringer med Katrinegård i hans levetid. Nu havde teglværket igen skiftet ejer, og den nye teglværksmester kom fra Pommern. Med teglværksarbejdere fra Lippe var det hørt op for 50 år siden. Bagefter kom arbejderne fra egnen og fra byens nordlige del, men nu var det italienere med klangfulde navne, der var trådt i deres sted. Teglværket var blevet forsynet med en ny ringovn med 20 kamre, hvert kammer til 9.000 sten.

Også omkring gården havde tingene forandret sig. Foruden et stort antal parcelhuse til de hjemstavnsfordrevne var også en del boligblokke skudt op af jorden. Desværre havde de måttet sælge en del af den jord, der stødte op til de store lejekaserner. Uro og usikkerhed var trængt ind på gården. De levede nu i maskinernes æra, hestene havde været bondens stolthed, men nu fandtes der ikke en eneste hest i hele landsbyen. Hans Richard havde indkøbt en mejetærsker, og mange bønder havde også sat sig i stor gæld for at kunne indkøbe de mest moderne maskiner, uden at priserne på deres produkter var fulgt med. Skatter, driftsomkostninger og mellemhandel åd overskuddet op.

Kidde fortsatte ad den gamle Byvej. Det var rart, at den mørke tid var omme, for den havde slidt som aldrig før på hans nervesystem. Han standsede og indåndede den friske luft. Våren var altid en fornyelse både for mennesket og for naturen. Viberne havde i flere uger udfoldet deres elskovsleg over Mosebækdalen. Kidde havde ofte lagt mærke til, når de fulgte efter hinanden stejlt op mod himlen og lige efter i styrtdyk ned mod jorden. Viberne var kommet senere i år. Men nu var de nok begyndt at ruge nede i dalens bund og den tilgrænsende moseeng.

En solsort fløjtede længselsfuldt i et elmetræ ved vejsiden. Den fik svar fra den anden ende af elmetræsalleen, og så fløj den i retning mod gården. Det var forår og parringstid. Foråret var virkelig kilde til fornyelse.

Kidde skyggede for øjnene. I den nye koloni lige overfor, på dalens skråning, kunne han se nogle mennesker. Rønnenkampgården, som tidens tand havde gnavet dybt i, lå lidt længere tilbage. Nogle af de ældre på egnen talte endnu om den rige rådsherre og hospitalsforstander Christian Rønnenkamp, som i mange år havde drømt om at bygge herregården ved krumvejen. Hvad hospitalsforstanderen drømte om, hvad hans søn fuldført. Men nu var der ikke meget tilbage af fortidens glans. De mægtige staldbygninger, det tunge egetræsgavlværk og hovedbygningen med den store portal var det eneste, som mindede om gårdens storhedstid.

Den sidste Rønnenkamp sad endnu på gården. Han var begyndt at granske i fortiden. Han studerede ihærdigt efterladte optegnelser og gamle dokumenter, som i sig selv var kunstværker og af almen historisk interesse. En af hans slægts sidegrene hørte til en sjællandsk adelsslægt, og derfor foretog han af og til studierejser til Danmark. I hans slægt havde de altid været kongetro, indtil advokat Rønnenkamp kom til. Han blev offer for tidens revolutionære ånd, men den sidste Rønnenkamp havde efter krigen fundet tilbage til det danske. Hans ægteskab var gået i stykker. De to sønner var efter krigen, i en håbløs og udsigtsløs tid, udvandret til Canada og Australien, og der havde de bevist, at de var skåret af godt tømmer.

Kidde Iversen afbrød sine betragtninger og fortsatte langs Byvejen. Han havde besluttet sig til at gå op til Højmarken. Lidt senere stod han deroppe og så ned på fjordbyen. Det var i mellemtiden blevet let diset, men han kunne stadig skimte den indre havn og skibsværftet. På havnens østside lå nogle fiskerbåde. Det så ikke lyst ud for fiskerne på Jørgensby, fiskeriet havde alle vegne dårlige tider, men det var vel lige

så svært for en fisker at skifte erhverv som for en bonde. Men problemet var jo desuden, at de mange affaldsstoffer, som ukritisk blev ledet ud i fjorde og åer, var med til at dræbe fiskebestanden.

Kidde gik i den sidste tid ofte op på Højmarken. Han så, hvordan byen var rykket tættere og tættere på Mosebækdalen og teglværket. Det kunne blive betænkelig farligt at have en gård så nær bygrænsen, når byen som en blæksprutte med fangarme strakte sig ud over bymarken. Sådan havde hans oldefar Jakob Iversen drømt en dag, da han også stod oppe på Højmarken og kiggede ned på byen. Hvordan faldt det ham overhovedet ind at tænke i de baner dengang? Ligesom Kidde havde Jakob set himlen blive mørk, og der var opstået en hvirvelvind, som nærmest havde karakter af skypumpe. Det lavtliggende skydække var blevet suget opad, og så havde Jakob set det helt tydeligt. Lange bevægelige arme skød ud af skydækket, spredtes over fjorden og pegede i retning af bymarken. Himlen havde været badet i svovlgule farver, det havde lynet i det fjerne, og hans oldefar havde set det som en kæmpemæssig blæksprutte, som havde rejst sig over fjordbyen. En blæksprutte med lynende, onde øje, som stirrede ned mod jorden. Kunne det have været et forvarsel om faren for gårdens og teglværkets skæbne, når byen rykkede nærmere. Det var sent, før Kidde kom hjem, og Ida var lettet, da han endelig dukkede op.

Kidde Iversen var ikke den eneste, der vidste, at den sidste Rønnenkamp havde fordybet sig i fortiden. Det havde allerede stået på et par år. Han sad alene på gården, men glædede sig over at kunne afslutte sit liv det sted, han havde levet det. Det var godt nok ikke det samme, af de 13 værelser var de fleste udlejet. Den største af de to prægtige staldbygninger var udlejet som ridestald. Men fra studereværelset nød han den kendte udsigt over den grønne mark, den lille skov og Lysthusbakken.

Christian Rønnenkamp var den sidste af sin slægt til at rede trådene ud til deres familiekronike. Han vidste godt, at der ingen vej fandtes til fortidens glans, men hans slægts historie skulle ikke være tabt for hans to sønner og deres børn i Canada og Australien. Han var klar over, at mennesket blev fattigt, hvis fortiden blev glemt.

I denne tid kom budskabet, at teglværket Katrinegård skulle rives ned for at give plads til en motorvej. Katrinegård, som i fem generationer havde haft tilknytning til Mosebækgården, ville forsvinde. Det var ufatteligt. I nogen tid havde der været tale om motorvej, men selv i de vildeste drømme havde ingen forestillet sig, at den ville komme til at ligge så tæt op ad fjordbyen og arbejderkolonien. Motorvejen fra

landegrænsen mod syd skulle aflaste fjordbyen, som allerede var ved at drukne i biler.

Planlæggernes beslutninger er ofte lige så uudgrundelige som Mona Lisas smil og gådefulde som en ægyptisk sfinks. Nogle mente at vide, at planlæggerne havde rådført sig med fjordbyens stadig driftige købmænd, som havde frygtet en dalende omsætning, hvis motorvejen ikke kom til at passere ganske tæt på byen.

– Hvorfor tager de ikke den brede, mennesketomme Oksevej længere mod vest? spurgte menigmand på gaden.

Før i tiden havde den været bred nok til, at over tusind stude på en enkelt dag kunne komme frem. Men de ansvarlige holdt fast på deres beslutning. Først bagefter gik det op for dem, at byens gader fortsat ville være håbløst fyldt med biler.

Da planlæggerne skulle fastlægge motorvejens nøjagtige linie, trak de på deres tegnebræt en fed streg tværs gennem Katrinegård teglværk. Det betød teglværkets undergang, men det berørte også Mosebækgårdens økonomi.

Alt dette blev dog for en tid overskygget af byggeriet, som fortsatte med uformindsket styrke. Med bange anelser fulgte Kidde Iversen udviklingen. Det frie udsyn mod vest havde allerede længe været borte. Hvor længe ville det vare, inden det blev til en kvælende ring af betonbyggeri omkring gården?

Motorvejen blev ødelæggende for naturen. Mellem Mosebækdalen og fjorden blev et af de smukkeste skovområder forvandlet til en ørken. Hårdt gik det ud over Bondeskoven, da der samtidig blev bygget en motorvej ud mod Oksevejen. På rekordtid blev hundrededvis af skovens største bøgetræer fældet af tilkaldte skovhuggere fra øvre Bayern. Det skyldtes mere tilfældet, at netop det brede bælte af bøgetræer i skovens udkant blev skånet. Der havde kragerne i mands minde haft deres natlige hvileplads. De store bøgekroner, som i årtier havde været en pryde for skoven, blev savet i overkommelige stykker, læsset på lastbiler, kørt ud af den hærgede skov og smidt i den dybe lergrav øst for teglværket. De kolde vinterdage, hvor beboerne fra arbejderkolonien var stormet ud og havde fældet træer, var forlængst glemt. Dette var uden sammenligning meget værre. De ansvarlige gjorde sig ikke engang umage for at finde frem til nogen, som kunne bruge træet.

Også i det lille industrisamfund i Krusådalen skete der dette efterår noget alvorligt. Efter at have eksisteret i over 300 år, lukkede det gamle kobberværk sine porte. Fabrikken ejedes nu af en kapitalstærk koncern i det vesttyske industriområde. Efter mange års forsømmel-

ser var ejerne for nogle år siden, med støtte fra landsregeringen, gået i gang med at modernisere anlægget. Men bagefter havde finans eksperter fundet ud af, at aktionærene kunne tjene lige så mange penge ved at lukke værket og koncentrere kapitalen på få fabrikker længere sydpå. Denne nøgterne overvejelse, som ikke tog hensyn til arbejdspladser og menneskeskæbner, betød dødsstødet for det gamle værk, som ellers netop var kommet ind i en god periode.

Christian IV's kobbermølle havde ellers klaret mange skær. Da fjordbyen blev plyndret af Wallensteins hære i året 1628 og soldaterne hærgede i omegnen, var fabrikken gået op i luer. Det samme var sket efter genopbygningen i året 1657 under Carl X Gustavs overfald på Danmark. Hver eneste gang var kobberværket genopstået fra asken som en fugl Fønix. Men aktionærers pengespekulation kunne den ikke overleve.

I Cløj Danskers samfund havde værket og beboerne i mange generationer været uadskillige. For menneskene var den fælles arbejdsplads det samlende led. Nu spredtes de over hele fjordbyen til forskellige arbejdspladser, og fællesskabet tog skade deraf.

I begyndelsen af august fuldbyrdedes teglværkets skæbne. En tirsdag morgen tidligt mødte et stort arbejds hold ved Katrinegård. Rutinerede, som de var, gik mænd med fornødne redskaber straks i gang med at rive de mange tørrelader ned. Derefter kom turen i de følgende dage til maskinhuset og de små arbejderhuse med de blomstrende haver. Selv teglværksmesterens villa midt i parken røg med i købet. Gården, hvor Line Specht og hendes blinde mand i 16 år havde læsset millioner af teglsten på vogne, blev til en ruinhob, der som en tavs anklage fik lov til at ligge et stykke tid.

Til sidst kom turen til August Hundertmarks gamle arbejdsplads, brændeovnen og den knejsende teglværksskorsten, som i umindelige tider havde været arbejderkoloniens vartegn. Selv de værste efterårsstorme havde ikke kunnet rokke den, og den stod stærk og solid som altid. Men nu skulle den falde for menneskehånd.

Nyheden om, at skorstenen på deres teglværk skulle sprænges væk, var gået gennem arbejderkolonien som en løbeild. Midt om formiddagen strømmede nysgerrige til, i spændt forventning fulgte de udviklingens gang. Det var som i gamle dage, når en tyv skulle hænges i galgen nede ved havnen. Det havde været nervepirrende at se misdæderen dø, og den samme fornemmelse havde de nu, hvor det gik ud over den høje skorsten, som havde set ned på dem, så længe de kunne huske. For teglbrænderen og hans kolleger var det noget helt andet. Det var

i sandhed en sørgelig dag, syntes de. De havde ikke fået noget forærende på teglværket, men de var alligevel knyttet med stærke bånd til det og til hinanden. De havde altid været enige om, at de bedste tegl kom fra deres arbejdsplads.

August Hundertmark, som altid havde været en sej fyr, havde de sidste dage været sengeliggende. Lægen havde set til ham dagen i forvejen, ordineret noget styrkende medicin og i øvrigt indskærpet ham at holde sengen foreløbig. Men intet kunne få August til at efterkomme lægens anvisning, da han hørte, at skorstenen på Katrinegård skulle sprænges. Nu stod han her blandt sine fæller ikke langt fra teglværket. Han havde begge hænder i bukselommerne og tyggede på en skrå.

– Skorstenen skal nok vise, hvad den dur til, sagde telgbrænderen henvendt til sin sidemand Heine Kran.

De stod helt foran i rækken og snakken gik livligt.

– Når man ser, hvad der bliver revet ned, og hvordan de hærger, skulle man tro, at de ikke havde fået nok af krigens ødelæggelser, tilføjede han bittert.

– Produktionen er i fuld gang, og så får arbejderne bare et spark og kan se, hvor de så bliver af. Man skulle tro, det var skøre mennesker, som har udpønset de planer.

Heine Kran var ikke så ordrig.

– Det hele er en skam, mente han.

Men han var nu alligevel spændt på, hvordan det ville gå med skorstenen. Da den blev bygget, lavede skorstensbyggerne et solidt stykke arbejde.

Arbejdsholdet var imens systematisk gået i gang med tryklufthammer og ild. Det var ikke den første skorsten, de skulle lægge ned. På den ene side blev skorstenen omhyggeligt undermineret, en del af fundamentet blev fjernet og stærke trækiler drevet ind. Så blev der stukket ild i kilerne og en bunke pindebrænde. Det førte ikke rigtig til noget. Efter kort tid slukkedes ilden af vinden.

Efter en times forgæves forsøg sagde formanden:

– Det nytter ikke noget. Nu må vi i gang med det tunge skyts.

Pindebrænde blev stablet op igen og overhældt med benzin. Så vidt man kunne se, brændte trækilerne også. Men skorstenen rørte sig ikke.

– Hvad har jeg sagt, sagde August Hundertmark triumferende og spyttede sovsen fra skræen ud.

Der var en forunderlig blandet stemning ude ved teglværket. Mæn-

dene fra Bayern var gnavne, de nysgerrige skuffede og teglværksarbejderne fornøjede.

Heine Skriver kom forbi i et ærinde, og da han blev klar over, hvad der foregik, sluttede han sig til mængden af tilskuere. Heine var af natur lige så pedantisk som nysgerrig. Pedanteri er jo et særpræg for mange tjenestemænd. Avisen, skrivetøjet og en stor lineal lå altid i ret vinkel på hans skrivebord, og når en af byens borgere i al beskedenhed bankede på døren, skyndte han sig at fordele nogle skrivelser eller aktstykker på bordet, så det så ud, som om han havde vældig travlt.

Heine Skriver begyndte omstændeligt at pudse sine briller, så han kunne få det hele med. Det havde også noget med pedanteri at gøre. Hvad skorstenen angik, var den ham aldeles uvedkommende. Han var »upartisk«, hvad der anses for det eneste rigtige for en tjenestemand. Heine havde hurtigt fundet sig en plads ved siden af Willi Fries, som var medlem af kommunerådet. De havde været skolekammerater, men efter skoletiden var deres veje skiltes. Den brovtende, rødhårede Willi Fries, som altid havde været toneangivende ved Krebsedammen, var efter måneders læretid i en manufakturforretning i byens nordlige del kommet til politiet. Der var han kommet på den rigtige hylde. Han havde ryddet op i Polen, som han plejede at udtrykke det, havde drevet det til major og nød nu sin velfortjente pension. De fulgte opmærksomt arbejdernes fornyede anstrengelser.

– Dette her vil ikke vare længe, mente Heine Skriver. Mange hunde er harens død.

Willi grinede.

– Fuldstændig rigtigt. Det gælder for en hare, for mennesker og vel også for en skorsten, og de er jo folk nok om det.

Den forhenværende skoleråd Otto Lange, som ligesom Willi var valgt ind i kommunerådet af kristdemokraterne, var også kommet til og hilste på Willi Fries og Heine Skriver. Den sidstnævnte skyndte sig nu bort. Det sømmede sig vel ikke for en tjenestemand at stå sammen med kommunerådsmedlemmer i arbejdstiden. Willi og Otto Lange, som efter 1933 havde gjort sig fortjent til den fornemme tjenestegrad, stod lidt afsides fra den øvrige hob. Otto Lange hørte til de hjemstavnsfordrevne, som aktivt var gået ind i grænsekampen, og han udnyttede sine planer for det kommende byggeri, som ville blive afgørende for det kommende valg. På denne måde ville de knække danskheden i deres samfund. Han kom lige fra en samtale med teglværksejeren om det fremtidige byggeri på grunden.

Imens lod sensationen med skorstenen vente på sig. Folk stod og

gløede og gløede. I hundrede år havde teglværksskorstenen været samfundets vartegn, men aldrig før havde den været genstand for så megen opmærksomhed. Det gik den, som det gik mange mennesker, som det meste af livet havde stridt og lidt for en sag eller en overbevisning, og først den dag de blev båret til graven blev påskønnet for det.

Tilskuerne stod i respektfuld afstand. Nogle blev helt stive i nakken af at stirre op mod skorstenens top. Den stod urokkeligt, den gav sig ikke uden kamp. Arbejderne blev sure og begyndte at skælde hinanden ud. Snedkermesteren fra nabolaget blev utålmodig og sagde til sidst til Heine Kran:

– Nu bliver det mig virkelig for dumt. I tre timer har jeg stået og ventet på, at den skorsten skal falde. Middagsmaden står sikkert på bordet og bliver kold. Jeg må hellere gå hjem, før konen bliver sur.

Så gik han, og efter kort tid fulgte de fleste efter. Kun August Hundertmark og hans kolleger holdt ud.

En gammel stridsmand dør helst alene. Sådan var det også med Katrinegårds stolte teglværksskorsten. Først da den sidste af de bortdragende tilskuere var drejet om hjørnet, begyndte den langsomt at hælde til den ene side og styrtede så med et øredøvende brag. Det gav genlyd i arbejderkolonien. Vinduerne klirrede og murene rystede som i krigstiden. En stor støvsky steg mod himlen. Med synlig lettelse tørrede arbejdsmændene sveddråber af panden. Sådan døde det gamle teglværk på Katrinegård ved Mosebækdalen.

Det blev sent, før teglbrænder August Hundertmark kom hjem til sin kone.

– Du er virkelig ikke rigtig klog at stå ud af sengen bare for at være med ude ved teglværket, sagde Erna, da han trådte ind i køkkenet. Det kan blive din visse død.

Men August mente, at man ikke straks skulle male fanden på væggen. Alligevel følte han sig ikke godt tilpas. Han frøs og sagde, at han nok hellere måtte gå i seng igen. I de efterfølgende dage forværredes hans tilstand, og August Hundertmark og teglværket døde næsten samtidig.

Nogle uger og måneder gik. Kidde Iversen fulgte med bange anelser udviklingen i egnen. Efter kommunens uomstødelige beslutning skulle der opstå et stort beboelsesområde med mange parcelhuse, boligblokke, højhuse af glas og beton og et butikscenter på Mosebækgårdens jorder.

Hans oldefar Jakob Iversen havde rejst gården på stærke firkantede

granitsten. For få år siden havde den fået nyt bjælkeværk, og murene var blevet forhøjet for at skabe plads til høsten. Gården kunne endnu i mange generationer brødføde en familie. Men gårdens skæbne ville være beseglet i løbet af den nærmeste fremtid. Alene tanken forekom ham som et mareridt.

Erik Jepsen, naboen fra Hedegården, lagde i den efterfølgende tid ofte mærke til Kidde, når han vandrede ud til Højmarken. Her stod han i dybe tanker og så ud over egnen. Hvad var der dog sket med Kidde Iversen, som før i tiden havde været så smittende livsglad, som så mange havde set op til, siden han som 15-årig for første gang var blevet ringriderkonge, og som selv under første verdenskrig ikke havde tabt humøret? Men tanken om gårdens skæbne føltes om en jernring om hans bryst.

Sommeren gik, og det blev igen efterår. Kidde var igen på vej i retning af bygrænsen. Ind imellem standsede han og så ud over dalen. Fra kolonien på dalens modsatte side lyste de røde tegltage. Man kunne godt unde disse mennesker, at de fandt et nyt hjem. Tiden gik bønderne imod. Det gik ned ad bakke for mange bøndergårde, ikke mindst Rønnenkampgården, som nu kun var en svag afglans af tidligere tiders storhed. Mindst 100 malkekøer og fem spand heste havde de haft på gården på hans fars tid, nu havde de hverken ko eller hest.

Kidde fortsatte langs med dalen. Det var køligt, og han slog kraven op. Visne blade dalede ned fra nogle elmetræer ved vejsiden. Alt var forgængeligt her på jorden, planter, dyr, mennesker, ja også bøndergårde. Højt over dalen kom en flok vildgæs i kileformation. Uanfægtet fulgte de naturens kalden. De var mere målbevidste end de fleste mennesker.

– Gå – gak, gak, gak, lød det oppefra, da de kom nærmere. Det var grågæs på vej tilbage fra deres ynglepladser i Norge. Det var trækfuglenes tid. I en mørk sky kredsede en sværm stære over dalen. De gjorde klar til afrejsen. Storke var der ikke flere tilbage af på egnen. Der var ikke føde til dem. Af pengegriskhed havde menneskene grebet så meget ind i naturens orden, at frøbestanden på det nærmeste var uddød. De dejlige sommeraftener, hvor bønderne fik sig en sludder ved have-lågen, mens frøerne kvækkede i de omkringliggende damme, hørte fortiden til.

Kidde sov dårligt for tiden. Han spekulerede så meget på byggeriet og fremtiden, at han var kommet helt ud af balance. Han fik næsten åndedrætsbesvær, men det kunne også skyldes den grå, giftige tåge, som drev hen over dalen. Langsomt klatrede han op på Højmarken.

Kidde Iversen vendte ikke hjem den dag. Omkring middagstid sendte de eftersøgningsholdet ud, og de fandt ham liggende død i det grønne græs på Højmarken; fredeligt lå han, som om han bare sov. En nabo havde lagt mærke til ham, mens han i dybe tanker så ned på byen og ud over landskabet. De nærmere omstændigheder blev aldrig opklaret. Men der var andre folk på egnen, som huskede Jakob Iversens vision om blæksprutten, og som vidste, at tanken næsten havde virket som en besættelse på Kidde i den sidste tid.

Kort tid efter mødte borgmesteren op på Mosebækgården. Hans Richard og Marge kendte med det samme grunden til hans besøg. Han forklarede da også om byggeplanerne, som kommunerådet havde vedtaget, og som siden var blevet godkendt af landsregeringen. Gården skulle rives ned, og markerne skulle give plads for det hidtil største byggeri i kommunen. De fik at vide, at planlæggerne havde retten på deres side, og at de kunne tvinge dem fra gården, såfremt de ikke gik ind på at sælge det hele. Selv om de levede i et såkaldt demokratisk land, som roste sig af at værne om den enkeltes rettigheder og frihed – og ikke mindst den private ejendomsrets ukrænkelighed, kunne man med en underskrift smide en bonde fra hans gård og jord, som i fem generationer havde været i slægtens eje. Men der var intet at stille op. Salgsforhandlingerne kom i gang, og da det hele var overstået, købte Hans Richard Iversen og hans kone en ny gård i det frodige Appel. Den lå ikke langt fra kysten, hvorfra de kunne se over til Broagerland.

Så kom dagen, da Mosebækgården skulle rives ned. I fem generationer havde den tjent Jakob Iversens slægt. Vist nok, gamle mennesker dør, når tiden er inde, og det gælder også for gamle ting. Men tiden var i grunden ikke inde for Mosebækgården. Det var ubehagelig koldt den dag, og den ene regnbyge efter den anden gjorde deres til, at humøret var på nulpunktet. Der var kun få, som havde fået nys om, hvad der forestod. Til dem hørte, foruden Heine Kran og Erik Jepsen fra nabogården, også Hannes Iversen.

– Himlen græder, og det er der grund til, sagde Heine Kran. Godt at Kidde ikke kom til at opleve denne dag.

Det var ingen faldefærdig gård, der skulle rives ned. Da Mosebækgården hin minderige dag i efteråret 1843 blev indviet af præst Samuelsen fra Hanved, vidste Jakob Iversen og hustruen Anne så sikkert som gæsterne, at det var solidt og gedigent byggeri. Gården stod på firkantede, tilhuggede granitsten og havde fået stærkt murværk og egetræsbjælker. Selv om det var mange år siden, kunne den mageligt

holde til flere generationer endnu. Men nu skulle den altså rives ned for at give plads til sjælløse betonklodser.

Før de gik i gang, så arbejderne sagkyndigt på det stærke granitfundament og det solide murværk. Så gled deres blik forundret op mod den helt nye tagkonstruktion. Formanden rystede på hovedet.

– Det går tosset til i denne verden, sagde han med en beklagende mine til de nærmeststående. Her er de lige blevet færdige med byggeriet, og så kommer ordren til at forladet stedet. Sikke et spild. Men vi har jo hørt, at vi ikke skal tænke selv, men overlade det til dem, som mener at have forstand til det.

Så begyndte arbejdet. Det tog sin tid, men omsider kunne arbejderne begynde at spænde tykke ståltrosser over gavlmurene. De få tilskuere så til med dystre miner, mens regnen silede ned. Trosserne blev fastgjort til et par traktorer, som med et brøl satte i gang, så trosserne blev spændt til bristepunktet. Gården kæmpede for sit liv. Den gav sig ikke frivilligt, men hvor længe kunne den holde stand over for de mange hestekræfter? Gang på gang bakkede traktorerne og tog fornyet tilløb. Murværket stønnede, knirkede og knagede, før gavlmurene til sidst gav sig med et uhyggeligt brag. En vældig støvsky rejste sig, da Mosebækgården endelig faldt sammen. Granitfundamentet fik de ikke bugt med denne dag. Mosebækgården og teglværket havde delt skæbne både i livet og i døden.

Da arbejdsholdet og de få tilskuere var forsvundet, læssede Hannes Iversen en af de firkantede granitblokke på sin vogn. Den vejede vel omkring de 100 pund, hvad der vidnede om, at Mosebækgården havde haft fast grund under fødderne. Det var for ham et minde om slægtsgården og om hans oldefar, Jakob Iversen fra Frøslev, han som i 15 år havde sejlet på havet, før han vendte hjem, først som kromand og endelig som bonde igen.

Ved Mosebækgården stod kun elmetræsalleen og det store kastanjetræ tilbage som et minde om den gamle slægtsgård. Det brede bælte af hvide og lilla syrener, hvis berusende duft i forårstiden bredte sig på gården, blev revet op af gravkøer, frugthaven blev jævnet og dækket med asfalt, markerne med det bølgende korn forsvandt.

Alt blev udjævnet, ligesom vi mennesker i dag trues på vores egenart. Intet mindede om tiden, da drengene fra Mosebækdalen sejlede i badetrug i deres MAJ eller, alt efter årstiden, drev rundt på isflager, mens de voksne huggede is.

Kort tid efter begyndte byggeriet. Hele den udjævnedede mark blev fyldt med parcelhuse, boligblokke, og som kronen på værket, to otte-

etagers højhuse. Omtrent 1.000 mennesker flyttede ind, da byggeriet var færdigt. Men planlæggerne havde nu fået blod på tanden, og damoklessværdet hang over Elmegården. Den led samme skæbne, og snart var der kun parcelhuse, betonkasser, butikscenter og parkeringspladser så langt øjet rakte, helt ned til Bondeskoven.

Da denne byggefase var forbi, stod Hannes Iversen med sin hustru og de to børn en aften foran butikscentret. Det var svært at orientere sig i det nye kvarter, man havde kun elmetræerne at rette sig efter. Lige foran lå det store beboelseshus, hvor skorstensfejer Lützen boede. Til højre derfor lå engang deres egen lejlighed, loen og kostalden. Ovenover havde der ligget hø og halm helt op under taget. De kunne kravle under det brune bjælkeværk helt hen til det lille runde vindue på gavlsiden. Herfra kunne de kigge ud over markerne helt over til Mosebækgården og til teglværket Katrinegård. De kunne se, når mælkeemanden Peter Heldt kørte forbi med vognen belæsset med mælkejunger, eller når mor Koch kom ind på gården med fiskevognen. De så også de handlende sigøjnerkvinder komme forbi, ofte med et lille mørkøjet barn hængende på ryggen. Det var grufuld at tænke på den skæbne, de havde haft under nazi-tiden.

Til venstre for butikscentret havde hestestalden ligget med den lille lund bag ved bygningen. Det var her, flyveren styrtede i døden hin søndag morgen. Lidt længere tilbage lå svinestalden og vognremisen, som en gang brød sammen, da de legede på taget. Bag ved det store hus lå skorstensfejerens have med de mange blommetræer og det kæmpemæssige kirsebærtræ. Også i deres barndomstid havde nabovens frugter smagt bedre end deres egne.

Minderne vældede frem. Her lå en gang deres barndoms paradis. Hvor ofte havde de to drenge ikke strejft over græs-, korn- og roemarker, som gik helt ned til engen ved Bondeskoven. Her fandt de levende hegn med brombær, hindbær og slåen og de pragtfulde solmodne æbler på vildtvoksende træer. Det var en eventyrlig verden. I hegnet fandt de egetræer, hvis grønne og brune agern ved hjælp af tændstikker kunne forvandles til køer og grise. De opdagede mange slags planter og blomster, og det kunne ske, at de stødte på mærkelige svampe. Netop på det sted, hvor det knejsende højhus lå, havde Hannes Iversen ofte ligget på den blomstrende kløvermark og kigget op i himlen, når hvide skyer drev forbi i retning af fjorden. Det hørte nu fortiden til, det tabte paradis.

– Hjulet ruller, og det kan ikke standses, forlød det. Og det havde

været meningen fra begyndelsen. På akademiet i Sankelmark havde borgmesteren sluppet katten ud af sækken.

– Vi har bygget for at knække danskheden, lød hans forklaring.

Det ville næppe lykkes, men ingen kunne være blind for resultaterne. Efter Mosebækgården og Elmegården, hvor de havde tilbragt deres barndomstid, var endnu to gårde blevet revet ned. I stedet for den smukke Landmålergård byggede en spekulant en grim kasse af stål, glas og beton. Fra Oksevejen og helt ned over Mosebækdalen blev markerne bebygget. Betonklodserne gik helt op til kirkegården.

Men livet gik videre og en ny generation voksede op. Christine var nu meget gammel, men hun havde beholdt sit lyse sind. Hun var svag, og hjertet voldte hende mange besværligheder. I sommertiden vågnede hun ofte allerede ved det første svage lys. Så satte hun sig op i sengen med en pude i ryggen og kiggede ud af vinduet. Når hun sad på denne måde, kunne hun bedre trække vejret. Oppe i pæretræet begyndte stærene at fløjte.

Efter at hun var blevet alene, sad Christine gerne i sofahjørnet, hvor de røde geranier stod i vindueskarmen. Herfra kunne hun kigge ud over markerne og forhaven, hvor hun havde plantet asters og morgenfruer. Ligesom for årtier siden blomstrede den store jasminbusk ved siden af den gamle pumpe. Jo, det var længe siden, hendes svigerfar, Hans Christian, havde siddet i dette sofahjørne. Dengang skete det ind imellem, at en flok børn kom forbi på jagt efter nedfaldne pærer. Så plejede han at skubbe gardinet til side og pege, så de selv kunne tage for sig af retterne.

Christine havde megen glæde af sine to børnebørn, som ofte så ind til hende i dagens løb. De gik begge i den danske skole og var blevet helt fortrolige med det danske sprog. Livet havde ikke været blidt mod hende, men hun havde fået lov til at beholde sine to drenge, og det takkede hun Gud for. Efter de onde krigsåre, da grænsen havde været lukket, fik hun nu og da besøg fra København, hvor hun havde fire børnebørn. Afstanden var bare alt for stor.

Henimod aften kom børn og børnebørn ofte på besøg hos hende. Så sad Christine i sofahjørnet ved siden af de røde geranier. Hun havde hele livet elsket blomster og altid haft et medfølelse hjerte for mennesker og dyr. Den store sorthvide kat lå enten foran ovnen eller på en rød plynstol. De sidste vintre havde en flok halvilde, sultne katte drevet rundt om huset, og selv om Christine havde svært ved at gå, havde

hun lavet en foderplads i forhaven. Syv, otte stykker havde indfundet sig hver eneste dag.

Når hun havde besøg af børn og børnebørn, vældede minderne frem, minder om lykkelige ungdomsår på Hedegården, hvor lynghe- den i sensommeren lignede et tæppe af rødviolette klokker, om Bræn- devinsbækken, i hvis brune mosevand småpigerne plejede at bade. Så fortalte hun gerne om sin bedstefar, hedebonden Jehann Olsen, som var en slider, men også kunne finde på at gå på kro for at spille kort. Om mosegildet på Stolkmark, hvor hendes lærer Kæhler altid spillede første violin, eller om købmanden fra Slesvig, som gik på jagt i deres eng, og som gav hende den største og bedste gave, den mest vidunder- lige dukke, hun nogen sinde havde set.

Christine huskede, hvad bedstemoderen havde fortalt om det store slag ved Isted Hede og om kampen i Øvre Stolk, og hun huskede de kåde husarofficerer fra Slesvig, som festede på Fahrenstedgård. I dybt vemod tænkte hun tilbage på den bratte afslutning, hendes lykkelige barndom fik, da bedstemoderen døde, og hun skulle ud og tjene.

Det var trækfuglenes tid. Hannes Iversen stod med sin cykel på et af mange højdedrag ved Bjerggården og så tankefuldt ud over Nyhus sø. På søens modsatte side lå skovklædte bakker, og i baggrunden kunne han skimte Bov kirke.

Det var et omstridt land. Over en af de nærmeste bakker så han pludselig en lang kæde af vildænder komme til syne. De fløj i kilefor- mation. Støt lå de på deres kurs. Hvordan kunne de finde vejen? Mange havde funderet over denne gåde. Orienterede de sig efter land- skabet, efter floder, fjorde, kyster, bjerge og byer? Eller påvirkedes de af jordens centrifugalkraft, som opstod ved jordens rotation? Skete det efter solens og stjernernes placering? Spørgsmål på spørgsmål. Der var mange uløste gåder i naturen. Vildænder, stære, viber og an- dre trækfugle påbegyndte i denne tid deres forudbestemte rejse, og de nåede altid frem til målet.

Lå opgaven for grænsefolket ikke ligeledes i at følge en forudbe- stemt kurs, en retning som var afstukket af historisk fortid og afstam- ning? I det hele taget kunne det være klogt engang imellem at tage be- stik af stjernernes placering for ikke at komme bort fra den forudbe- stemte vej eller for at holde modet oppe.

Hannes Iversen nød stilheden og synet af den spejlblanke sø. Deres hjemstavns tragedie begyndte, da præsterne kom sydfra med den nye trosretning og det tyske sprog. I håbløs forblindelse gik deres egen øv-

rigthed med til, at mennesker af dansk afstamning, som ikke magtede det tyske sprog, blev påtvunget tysk kirke-, skole- og retssprog. Men de fleste mennesker på egnen blev alligevel ved at tale dansk, deres modersmål. Piben fik en anden lyd i 1864, da deres hjemstavn blev erobret af prøjserne. Nu skulle de tvinges bort fra det, der altid havde været dansk. Da forhåbningen brast, kom de ud på gyngende grund, ligesom pilgrimmen i Frølevmosen.

Hannes Iversen kom i tanker om den søndag morgen, hvor folk kom forbi i deres fine søndagstøj. De skulle til afstemningslokalet for at afgøre, hvor de skulle høre til. Det lykkedes ikke at stemme Sydslesvig tilbage til Danmark den 14. marts 1920. Og det skyldtes ikke mindst de foregående 56 års målrettede fortyskning.

Hans Christian, hans ældre bror, havde forladt hjemstavn; med kone og de fire børn levede han nu i København, og var, som han havde arbejdet hen imod, kommet på den rigtige hylde. Han havde altid haft kunstneriske anlæg, men hvem havde haft råd til at betale en uddannelse. De mange tegninger og malerier i deres hjem på Amager vidnede om, at han dog stadig dyrkede sit talent. Et af disse billeder viste højdedraget ved Bondeskoven, som lå midt i deres ungdoms tabte paradys.

Hans Christian rejste rundt i hele verden, men hans hovedopgave lå i Grønland, og det skete endog, at han kom så langt op som til Thule. Når han så ud over det Arktiske hav, mindedes han vel også deres oldefar Jakob Iversen, som i sine unge år var med på hvalfangst oppe ved den grønlandske kyst.

Da Hannes Iversen efter krigen vendte hjem til egnen, kom den danske vår til grænselandet. Her fandtes endnu en fast kerne af dansksindede. Under nazismen og i krigsårene havde mange måttet revurdere fortiden og gøre op med sig selv. Danskheden vågnede. Det var som en brusende sang. Det var som i Norge, når isen bryder op, og vandet i elvene fosser ned ad bjergsiderne. Nu ville de stride sig hjem, det var som en sang i skoven. Men Danmark tog ikke imod dem.

Mange faldt så igen fra. De kunne ikke fortsætte uden genforeningshåbet. Det blev som Cløj Dansker havde forudsagt. Men hidtil havde tusinder alligevel holdt ud. De havde fundet deres ståsted i danskheden. Der havde været tilbagegang, men også gode ting. 6.000 børn flokkedes i de danske skoler i Sydslesvig. Når børnene fik fri fra børnehaven, fritidshjem og skoler, pludrede de løs på det danske sprog, deres tabte modersmål, som de havde genvundet. Uden det danske sprog

førte ingen veje tilbage til Danmark. Deres gamle skoleleder Peter Jensens manende ord havde stadig gyldighed.

Løs Slesvigs danske tunge til nye tiders tarv
kom, Slesvigs danske unge at løfte fædres arv.

Vel rejstes grænsepæle og arv blev sat på spil,
men dansk bliver Slesvigs mæle den dag, du det vil.

Det kimedede over søen fra Bov kirke. For Hannes Iversen var det nok på tide at cykle hjem, så Thea ikke blev urolig. Han valgte strækningen over motorvejen, langs med skoven. Solen var lige ved at gå ned bag Oksevejen, og himlen var et glødende hav. Flokke af krager var med tunge vingeslag på deres vante rute fra fjorden til den natlige hvileplads i Bondeskoven. Trafikstøj trængte ind i den før så stille skov, men de lod sig ikke fordrive.

Hannes Iversen standsede ved Bondeskovens udkant. En sværm af krager kom til. Mørk og tavs bredte skoven sig fra bygrænsen helt ud til Ulvemosen. Højt oppe over bøgetræernes toppe stod en mørk sky af skrigende krager. Det var et myldrende liv, som om hver krage desperat ledte efter sin mage. Så slog fugleflokken som på kommando ned i trætoppene, og et øjeblik faldt de til ro. Men så rejste den mørke sky sig igen mod himlen; det tog tid, før hver krage havde fundet den rigtige plads. Det var stadig væk som i menneskenes samfund. De stærke krager kunne kræve de bedste pladser, helt oppe i toppen af træet, hvorfra de kunne nyde de sidste og de første solstråler og kontrollere flokken nedenunder, så ingen kunne gøre dem rangen stridig. Her oppefra kunne de stærkeste krager ved selvsyn konstatere, at de pløjede marker, engene, de levende hegn, træer, buske og damme var forsvundet. Nu så de kun betonhuse, asfalgader og parkeringspladser.

Mellem Flensborg fjord, Bondeskoven og den gamle Hærvej har motorvejene ændret landskabets karakter til ukendelighed. De mange veje skærer gennem egnen og gør tilværelsen svær for de sidste bønder. Mange bøndergårde og alle teglværker er forsvundet, de måtte vige for højhuse, boligblokke, supermarkeder, fabrikker, skoler og parkeringspladser. Jakob Iversens vision er blevet til virkelighed. Blæksprutten har udbredt sine fangarme over samfundet uden for byens porte.

Denne slægtssaga tager sin begyndelse i grænselandet i 1770. Hjemstavnen er Slesvig og slægten er dansk, – også efter landet blev tysk, og denne problemstilling, det nationale er et af bogens væsentlige temaer.

Vi oplever slægter under de store omvæltninger under krigene i 1848 og 1864, hvor grænselandets skæbne blev afgjort, og der berettes om vort århundredes to store krige, hvor dansksindede måtte gå i tysk tjeneste.

Johannes Christiansen har skrevet sin historiske slægtsroman med engagement og lune.

